

Iancu Laura

Amikor öltözöl

a vállad nézem
 húsvéti szemmel
mintha fát látnék
kérget hullajtott fát
 és másnapos vagyok amikor
arcodhoz igazítod vásott sapkád
 árnyékolt szemedről írta Vörösmarty
a merengős sorát
 ennék – ha tudnék
a nagyszárnyú tányérról
mérgezett almát
 s ha ének volnál
 egyenként megforgatnám
benned a hangokat
magam sem tudom búcsú
 vagy esti imának

Amikor innen nézlek

a bordám is fáj
 a távolságtól
ellátni 2030-ig
 ha térden kérem sem lesz enyém
 amivel Isten
 csak próbálkozik
mi minden történik
 mennyi csók szentségteleníti
 sziklaajkad csavargó szemeid
hogy fúj a szél is szüntelen
 rángatja minden csontom
 s öt szótagot verő szívem

BÉRES NORBERT

A „gótikus irodalom” korai magyar fogadtatása (1796–1823)

Genezis, kontextus

Kétségtelen, hogy a címbe emelt „gótikus irodalom” szókapcsolat problematikus módon értelmezhető a 18–19. századi magyar prózairodalom kontextusában. Tekintve, hogy a vizsgált korszakban publikált, e szövegtípushoz sorolható művek mindegyike fordítás, önálló „magyar gótikus irodalomról” csupán egy hipotetikus diskurzus keretein belül beszélhetünk. Mindazonáltal szükségszerűnek mutatkozik a kortárs nyugat-európai, főként angol és német nyelvterületen formálódó „gótikus irodalom” eltéréseinek, hasonlatosságainak a regisztrálása, az olvasóközönség körében jelentős népszerűséggel büszkélkedő rém- és kísértetirodalom hazai átültetésére irányuló első kísérletek számbavétele és a 18–19. századi prózairodalom alakulástörténetének a kontextusában való elhelyezése. További problémákat eredményez a „gótikus irodalmat” leíró komplex, nyelvterületenként változó, eltérő jelentéstartalommal bíró fogalomrendszer, amelynek differenciált nyugat-európai hagyománya csaknem érintetlenül hagyta a magyarországi irodalomtörténeti diskurzust. Jelen dolgozat utóbbi problémakört csupán egy vázlatos összefoglalás keretében igyekszik felmutatni.

A *gothic novel* archetípusának hagyományosan Horace Walpole *The Castle of Otranto* című alkotását tekintik. Kezdeményezésének „alapító” jellege nem utólagos irodalomtörténeti konstrukció, hiszen maga Walpole teremtette meg a nullpontként való értelmezés lehetőségét, amikor szövegének a „gótikus történet” („A Gothic Story”) alcímet adta – fogalomhasználatában a *gótikus* alapvetően a helyszíneként funkcionáló középkori környezetet jelölte.¹ Irodalmi vállalkozásának példa nélküli népszerűsége folytán alkotások százai támadtak a *gothic novel* Walpole által meghatározott irányvonalán. Poétikai eszköztára, alkalmazott motívumai, toposzai, témái, karakterei gyakorlatilag már Walpole történetében kialakultak, úgy, mint az (ál)középkori, elhagyott kastélyokkal, várromokkal, temetőkkel ábrázolt környezet, transzcendentális, főként a borzalomkeltésért felelős entitások szerepeltetése, az erőszak köré szerveződő történetvezetés, összekapcsolódva a borzalom, a sötétség, a homály szélsőséges képze- teivel. Állandósulásuk, reflektálatlan továbbhagyományozódásuk a követők gyakran redundáns, kevés eltérést felmutató ismétlései következményeként ment végbe.²

¹ Vö. Alfred E. LONGUEIL, *The Word “Gothic” in Eighteenth Century Criticism*, *Modern Language Notes*, 38(1923), 8. szám, 454. – JURANOVSKY Andrea, *Örökség és történetem a gótikus irodalomban*, *Első Század*, 13 (2014), 2. szám, 79–80.

² Victor SAGE, *Gothic Novel = The Handbook to Gothic Literature*, ed. Marie MULVEY-ROBERTS, New York, University Press, 1998, 82. A „gótikus irodalom” hagyományát újabban Arany János költészetével

Habár Walpole hagyományteremtő szövegét viszonylag korán, 1768-ban lefordították németre, *Seltsame Begebenheiten in dem Schlosse Otranto* címen, német nyelvterületen a rém- és kísértetirodalom alakulása eltérő hangsúlyok szerint történt.³ A német szakirodalmi diskurzusban alkalmazott *Schauerroman* terminus kétértelmű: egyrészt (általánosabb jelentésben) vonatkozik minden, a rém- és kísértetirodalomhoz sorolható alkotásra, másrészt egy reflektált elkülönítéssel szeparált alkategóriát jelöl a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* komplexumán belül.⁴ E hármass meghatározás (alkategóriáival egyetemben) egyértelművé teszi, hogy a német „gótikus irodalom” jóval összetettebb hagyományt jelent, irodalomtörténeti leírása jelentősen differenciáltabb angol vagy akár magyar „változatánál”. A triáson belül elsőként az úgynevezett *Schauerroman* típusa különíthető el. Alapszerkezetét, tematikus dimenzióit, poétikai eszköztárát tekintve a *Schauerroman* főként a *gothic novel* apparátusának német áthonosításában vált meghatározóvá. Szemléletes módszert választ Mario Grizelj a típus homogén jellegének az érzékeltetésére: vokabuláriumot készít. Eszerint a kastély, rom, sírbolt, tömlőc, templom, kolostor, temető, koporsó, erdő, szakadék, barlang, kísértet, vámpír, farkasember, szörny, ördög, élőhalott, szerzetes, szűz, boszorkány, szellem, spekuláció, feltűnés, különösség, rendkívüliség, mértéktelenség, kísérteties, csodás, horror, téboly, fantasztikus, kegyetlenség, erőszak, hatalom, perverzió, szélsőség, egzotikum, titok, trauma, borzalom, obskúrus, terror, határátlépés, szakadás, átalakulás, változás, transzformáció, torzítás, liminalitás, transzgresszió, alteritás, lehetetlenség, irracionális, irrealitás, ambivalencia, oximoron, paradoxon, válság, regresszió, nyugtalanság, félelem, rémület, utálat, aggodalom, bánat, bűn, tilalom, tabu, vágy, bezártság, büntetés, gyötrelme, elszigetelés, gyász, test, kór, csontváz, koponya, seb, halál fogalmaival bármelyik *Schauerroman* megalkotható, leírható.⁵ Külön kategóriaként határozható meg az úgynevezett *Räuberroman*, amely régi európai tradícióra, az útonálló, rablók viselt dolgairól, üldözéséről, elfogásáról, kivégzéséről szóló históriák hagyományára tekint vissza.⁶ Ámbár nem prózai alkotásról van szó, a szakirodalom gyakran hivatkozik Schiller *Die Räuber* című, 1781-ben keletkezett drámájára a *Räuberroman* alakulását befolyásoló mintaként. E típus ismeretesebb példái között tartható számon Christian August Vulpius *Rinaldo Rinaldini, der Räuberhauptmann* vagy Heinrich Zschokke *Abällino der grosse Bandit* című alkotása. Zschokke művének utóélete a kölcsönös

hozták összefüggésbe. Vö. BOLDOG-BERNÁD István, *Arany János és a gótikus irodalom = „Ősszel”: Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 2018, 107–126.

³ Vö. Daniel HALL, *The Gothic Tide: Schauerroman and Gothic Novel in the Late Eighteenth Century = The Novel in Anglo-German Context: Cultural Cross-Currents and Affinities*, ed. Susanne STARK, Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 2000, 52.

⁴ Vö. Patrick BRIDGWATER, *The German Gothic Novel in Anglo-German Perspective*, Amsterdam–New York, Rodopi, 2013, 41.

⁵ Mario GRIZELJ, *Zur Theorie der Literatur oder Der Schauer(roman) als Phantom = Der Schauer(roman). Diskurszusammenhänge – Funktionen – Formen*, Hrsg. Mario GRIZELJ, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 43–44.

⁶ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1989, XI, 317–318.

hagyományáramlás jelenségét is láthatóvá teszi; a következő évtizedben Matthew Gregory Lewis *The Bravo* címen publikálta a szöveg angol fordítását.⁷ A harmadik kategória az úgynevezett *Ritterroman*, amely a középkori lovagtörténetek alapjellegét a szórakoztató irodalom erőterében gondolta tovább, a középkori környezetben játszódó, izgalmas, feszültséggel teli, jórészt az elvesztett becsület visszaszerzése körül szerveződő cselekményszálakat bonyolító történetesszöveggel,⁸ egy ízben (poétikai eszközeik hasonlósága folytán) a *Schauerroman* típusával történő összekapcsolás lehetőségét is megteremtve. Leonhard Wächter (Veit Weber) *Sagen der Vorzeit* című gyűjteményét elsősorban e típushoz köti az irodalomtörténeti hagyomány.⁹ Röviden szólva, a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* konglomerátuma egyetlen tradícióba vonta össze a lovag-, rabló- és kísértethistóriák eltérő hagyományából fogant történeteket, a nyilvánvaló szemléleti, világnézeti különbségekre való tekintet nélkül.¹⁰

Patrick Bridgwater kategorizálása még az előzőnél is differenciáltabb módon közelíti a német rém- és kísértetirodalom különböző reprezentánsaihoz, *Ritterroman*, *Geisterseherroman*, *Bundesroman*, *Bravoroman*, *Schauerroman*, *Räuberroman*, *Doppelgängerroman* típusokat és ezeken belül további altípusokat különböztetve meg. Apparátusát lényegében a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* triászának aleseiteiből konstruált önálló kategóriák egészítik ki.¹¹ E klasszifikációs minta azonban esetleges és képlékeny, hiszen valamennyi típusmeghatározás hangsúlyossá teszi az úgynevezett „határsértő”, átmeneti szövegek (tehát átmeneti kategóriák) jelenlétét, ekként „vegyszertár” megvalósuló típusokról csak kevés szöveg esetében beszélhetünk.

Magyarországon a német *Schauerroman* típusához kapcsolódó első fordítások a rém- és kísértetirodalom nyugat-európai népszerűségével szinkron időben jelentek meg. Viszonylag korai publikálásuk a hazai kiadók szerteágazó, az európai aktualitásokra érzékeny figyelmét szemlélteti. Közismert, hogy a klasszikus századforduló kiadóinak diszkurzív stratégiái alapvetően spekulatív előfeltevésekre, a népszerűség áthonosításának deziderátumára alapozódtak, ekként a szövegtípus magyarországi transzponálására, a kiadási logikával szoros összefüggésben, átgondolt vállalkozói kísérletként tekinthetünk. E szövegeket utóbb számos kritika érte, amelyek az európai viszonyokhoz hasonlóan a kiadók szenzációéhségével, a közönség ízlésének romlásával, a szövegek közepszerűségével kapcsolatban fogalmazódtak meg.¹² Hazai kiadóinkat mindenesetre kevésbé érdekelték a népszerű szövegek esztétikai színvonalával

⁷ Lorenz Flammenberg (Karl Friedrich Kahlert) *Der Geisterbanner* című szövege például Peter Teuthold tolmácsolásában jelent meg angol nyelven, *The Necromancer* címen.

⁸ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1982, VII, 417.

⁹ Kisfaludy Sándor regéire gyakorolt hatásáról lásd: SZAJBÉLY Mihály, *A regé és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, It, 80(1999), 3. szám, 424–440.

¹⁰ Hans-Ulrich MOHR, *German gothic = The Handbook to Gothic Literature*, ed. Marie MULVEY-ROBERTS, New York, University Press, 1998, 64–66.

¹¹ BRIDGWATER, *i. m.*, 32–46.

¹² Vö. Leo LÖWENTHAL, *Irodalom és társadalom*, ford. KÁRPÁTI Zoltán, Bp., Gondolat, 1973, 138–139.

vagy szemléleti alapvonásaival szemben emlegetett aggodalmak; 1796 és 1823 között a szövegtípus számos reprezentánsa került publikálásra magyar nyelven.¹³ A jelentős olvasóközönséggel büszkélkedő szöveghagyomány magyarországi áthonosításának első kísérlete Landerer Mihály kiadásában került nyomdaprés alá, 1796-ban. Christian Heinrich Spiess *Das Petermänchen*¹⁴ című, a korszak egyik legnépszerűbb olvasmányának számító, számos fordítást, átdolgozást megelőző szövegét ismeretlen fordító ülteti át, *Törpe Péter* címen, alcímében egy tizenharmadik századi kísérteti történetet kínálva.¹⁵

Kiadásáról a *Magyar Merkurius* tudósít, láthatóvá téve, hogy a fordítás elkészülte voltaképp az eredeti alkotás kiemelkedő népszerűségében gyökerezik:

Itt' a' Landerer' Özvegyének Typographiájában nyomtattatik Magyarra fordítva: *Das Petermänchen, eine Geister Geschichte* nevű könyv, a' magyar tizimje: *Törpe Péter*. A' mi' az eredeti Munkát illeti, azon kívül hogy már másodsor is kiadattatott, szomorú játékok is készültek belőlle, és mindenütt igen kedvessen olvastatik. A' fordítása jó, a' nyomtatása pedig t. i. a' betűji, és papirossa olyanok nagy 8 rétbén, a' millyenek még ezen Typographiából nem kerültek-ki. A' Sz. József nevű *Pesti Vásárra kész leszsz, és Pesten Kilián Könyváros Úrnál* már árúlatni fog az 1-ő Részé. Az árra még meg nem határozott. A' mi a' könyvnek foglaljátját illeti, az a' bújaságot olly különös, és ritka szomorú történetek által teszi az ő következeire nézve gyűlöletessé, mellyek az Olvasót valamint erősen mulattatják, szinte úgy tanítják is. Mihent az 1-ő Részé el-hagyja a' sajtót, azonnal a' második Részé fog nyomtattatni, és ez is nem sokára készen leszsz.¹⁶

Sokatmondó, hogy a hirdetés csupán közvetve, az eredeti szöveg címével utal a rém- és kísértetirodalom hagyományára, a magyar fordítás esetében a kereskedelmi szempontból releváns információk (népszerű forrásszöveg, igényes fordítás, minőségi nyomtatás stb.) közlése kerül lényegi pozícióba. Szükszavú tartalmi ismertetése mindazonáltal kiemeli azokat a meghatározó szegmenseket, amelyek a szöveg befogadásával kapcsolatos előfeltevésekre épülnek. Jól látható, hogyan kapcsolódik a „gyönyörködtetve tanítás” elvárásrendszeréhez, miközben egy morális példázat exponálásának a lehetőségét is megeléjezi. A fordítás központi történetzála a szexualitás, a szenvedélyes testi vágyakozás által befolyásolt cselekedetek köré szerveződik, amelynek meghatározhatatlan „menetrend” szerinti ismétlődése folyamatosan a bűnbeesés, a bűnelkövetés

¹³ György Lajos értekezésének vonatkozó része egyértelműsíti a szerző kísértethistóriákkal kapcsolatos értékítéletét: az elavult, jelentéktelen románok „salakjaként” megítélt kísértethistória mint „a képzelet és ízlés ama szertelen eltévelyedésének” reprezentánsa, a korabeli olvasóközönség deviáns narratívák iránti érdeklődésének és nem esztétikai minőségének vonatkozásában érdemel szót. György röviden utal az egykorú kísértethistóriák „mesterműveire” (érzékkelhető ironikus felhanggal), magyarázatot keresve a szövegtípus iránti érdeklődésre. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941, 148–156.

¹⁴ Christian Heinrich SPIESS, *Das Petermänchen: Geistergeschichte aus dem dreizehnten Jahrhundert*, Prag, in der von Schönfeld-Meißnerischen Buchhandlung, 1791.

¹⁵ *Törpe Péter: Kísérteti Történet a' tizen-harmadik Századból*, Posonyban és Kassán, Fűskuti Landerer Mihály' Könyv-nyomtató-műhelyjében, 1796.

¹⁶ *Magyar Merkurius*, 1796. febr. 16., 195. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

veszélyével fenyeget.¹⁷ E bonyolult érzelmi és szexuális viszonyrendszer jelenléte érzékelhetővé teszi, hogy a rém- és kísértetirodalom történeteiben milyen kiemelkedő hangsúly kerül a félelemérzet és a szenvedély (eredendően oppozicionális jellegű) kapcsolatára, összefonódására.¹⁸ A hagyományos társadalmi, morális rend határainak áthágása, a konvencionális normák megsértése (csábítás, gyilkosság, vérfertőzés) konkrét módon teszi lehetővé a befogadók számára az úgynevezett „gyönyörteli borzongás”¹⁹ tapasztalatát, a mégoly problémásnak mutatkozó nyelviesítés ellenére is.

A szokványos „gótikus” toposzok színrevitele bizonyos helyzetek, borzalomkeltő látványok leírásakor már az elbeszélőt is mentegetőzésre készítetik,²⁰ máskor az ábrázolás ütközik a nyelvi megfogalmazhatóság korlátaiba: „Az ilyen jelenések le-írhatatlanok. A' fájdalom leg főbb mértékének nints neve! A' mi nyelvünk tsak a' természeti érzéseket mondhatja-ki, arra a' mi' túl van a' természetesen, szók nélkül szűkölködik.”²¹ Szókimondó nyelvisége, az erőszakot, a testiséget, a szexualitást festő képi világa közvetett módon a libertinus irodalom impulzusát érzékelteti, egyszermind a példázatként való értelmezés felmutatásával temperálja e tradíció befolyását. Ugyanis számos szöveg hely tanúskodik afelől, hogy a borzongást kiváltó külsőségek háttérben egy morális tanulság megfogalmazására kínálkozik lehetőség, az eseményeket reflektív módon kommentáló elbeszélői szöveg (a történésekre vonatkozó) interpretációs kísérleteivel, közvetlenül megszólaló szentenciáival mintázva az ilyesféle olvasat körvonalait. E szentenciák, az erkölcsös életvitel, a férfi-nő kapcsolatrendszer, a házasság, a társadalmi konvenciókhoz igazodó magatartás tárgyában intéznek általános figyelemfelhívást a befogadókhoz („Jegyezd-fel magadnak Ifjú!”, „Jegyezd-fel tapasztalás nélkül szűkölködő Lyánka!”, „Írjátok-fel ezt magatoknak férjek!”, „Írjátok-fel azt magatoknak asszonyok!”, „Kedves gyermekim! jegyezzétek fel ezt magatoknak!”), az apropóként szolgáló eseményekre, cselekedetekre negatív (elrettentő) példaként hivatkozva. Végül a cselekményzárlat teszi végérvényessé, hogy a *Törpe Péter* önértelmezése szerint is útmutató ellenpéldázatként funkcionál.²²

Alig két esztendő múltán Landerer Ferenc kassai románsorozata, a *Rózsa Szín Gyűjtemény* egy hasonló karakterű rémhistóriával lép a magyarországi olvasóközönség elé. Joseph Alois Gleich, a népszerű osztrák szerző *Die Schöne Zauberin Jetta, oder der Wolfsbrunn*²³ című, egy esztendővel korábban, Bécsben publikált szerzeménye *Jetta*

¹⁷ Vö. David B. MORRIS, *Gothic Sublimity*, *New Literary History*, 16(1985), 2. szám, 305.

¹⁸ Uo., 306.

¹⁹ Bővebben: Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008, 67–105.

²⁰ „Én nem festhetem azt a' rettenetes jelenést, a' mely most következett.” *Törpe Péter...*, i. m., I, 30.

²¹ Uo., II, 108.

²² Uo., II, 192.

²³ [Joseph Alois GLEICH], *Die Schöne Zauberin Jetta oder der Wolfsbrunn: Eine Geistergeschichte*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1797.

*Szép Tündér-Asszony*²⁴ címen jelenik meg magyar nyelven, ismeretlen személy műhelyéből. E kötet kiadása két fontos körülményt is láthatóvá tesz. Egyrészt megerősíti korábbi felvetésünket, hogy a hazai románok kiadásának gyakorlata egy, a kortárs jelenségekre érzékeny, naprakész figyelmet reprezentál, hiszen a *gleichi* alapszöveg alig egy év leforgása alatt már a kassai románsorozat nyitókötetként szólal meg magyar fordításban. Másrészt elgondolkodtató, hogy Landerer Ferenc éppen egy rémhistóriát jelentetett meg sorozatindító kötetként. Vagyis a kiadói elképzelésben a *Jetta Szép Tündér-Asszony* olyan szöveggént tételeződött, amely képes lehetett megelőlegezni a továbbiakban kiadandó kötetekre irányuló érdeklődést is, ekként egy létező, az el-és befogadást lehetővé tévő elváráshorizonthoz kellett kapcsolódnia. Amennyiben az egykorú publikum nem preferál ilyesféle alkotásokat, Landerer Ferenc kísérlete viszonylag korán csúfos kudarcba fulladt volna, de, mint ismeretes, vállalkozása több éven keresztül működőképesnek bizonyult – a későbbiekben publikált fordítások is jelentéssé teszik, hogy a szövegtípus utat talált a magyarországi olvasóközönség felé. Mindazonáltal már a bevezető nyilvánvalóvá teszi, hogy a rémséges, borzalomkeltő történet elbeszélésével nem kíván szellemi táplálékot kínálni, elsőrendű célkitűzése csupán olvasóinak szórakoztatása: „Olly sok tsuda-történetek közzül tehát a’ következendőt választottunk, és úgy szabtuk a’ mostani ízléshez, a’ mint szükségesnek, és lehetségesnek láttuk a’ végre, hogy az olvasóknak óráikat nem tanítva, hanem egyedül gyönyörködtetve rövidíthessük.”²⁵ E rövid annotáció voltaképp az egész sorozat általános irányvonalát is szemléltetni látszik, ugyanakkor a narráció nem idegenkedik az eseményekből levonható erkölcsi tanulság megfogalmazásától sem, még ha a példázatosságot tekintve nem is rendelkezik olyan diszkurzív zárlattal, mint előző példánk.

Mindezekből körvonalazódni látszik egy kiadói stratégia. Eszerint hazai kiadóink nem a borzalomkeltésre irányuló, a „gyönyörteli borzongás” esztétikai tapasztalatát közvetlenül kiváltó szövegeket, hanem a „gótikus” alapvonásokat csupán díszletként működtető, az exemplumként való értelmezés lehetőségét felkínáló, „domesztikált” változatokat választották ki lefordításra. E feltevés alátámasztására további példák említésével mutatkozik lehetőség, amelyekben a morálisan példaértékű magatartás elsőrendű implikációi a kísértet ontológiai átmenetiségének a feloldásával kapcsolódnak össze.

„Változatok” (ál)kísértethistóriákra

Victor Turner kiemelt figyelmet szentel az átmeneti rítusok közbülső, liminális szakaszának, amely a társadalomból kivált egyén (csoport) szemszögéből ideiglenes állapotként ragadható meg. Vagyis az úgynevezett „küszöbemberek” „jellemzői szükségképpen bizonytalanok, hiszen ez a helyzet és ezek az emberek kicsúsznak vagy átfolynak

²⁴ *Jetta Szép Tündér-Asszony*, Kassán, Fűskúti Landerer Ferentz költségével és betűivel, 1798.

²⁵ Uo., 2.

az osztályozások azon a hálóján, amelyek rendes körülmények között meghatározzák a kulturális térben elfoglalt állapotokat és pozíciókat²⁶. A liminális szubjektumok, csoportok ambivalens társadalmi-kulturális helyzetben vannak, már kiléptek a korábbi társadalmi-kulturális struktúrából, de még nem ment végbe az új struktúrába való integrálódásuk, „a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el”²⁷. Bizonytalan státuszuknál fogva összetett szimbólumkészlettel érzékeltet(het)ik meghatároz(hat)atlan jellegzetességeiket.²⁸ Ekként a liminalitás státuszát gyakran hozzák kapcsolatba „a halállal, az anyaméhbeli állapottal, a láthatatlansággal, a sötétiséggel, a biszexualitással, a vadonnal és a nap- vagy holdfogyatkozással”²⁹. Következésképpen a kísértet is hasonló társadalmi struktúrán kívüli lényként, liminális (státusz, tulajdon és esetében élő test nélküli) identitásként értelmezhető. Kilépett a korábbi struktúrából, jelen esetben az életből, de még nem érkezett el a kiteljesedett transzcendens állapotba (egy magasabb rendű létmód szférájába), átmeneti lényként a földi valóság, az élet, az emberi szféra és a transzcendens, túlvilági, isteni szféra között helyezkedik el, részben mindkettőhöz kapcsolódva. „Az archaikus gondolkodás számára semmi sem jelképezi jobban a »vég«, a végérvényes befejeződés gondolatát, mint a halál”,³⁰ csakhogy a kísértet mint ontológiailag megváltozott identitás még nem érte el a végérvényesség posztliminális állapotát. E felfogás reflektálatlan eredete a népi hiedelemvilágban gyökerezik, mely szerint

a kísértet a meghaltak sírjában nyugodni nem tudó vagy a túlvilágra még el nem jutott lelke. [...] A kísértetképzések mögött a halállal „felborult egyensúlynak”, az élők-holtak közti „csereviszonynak”, egyensúly-helyreállítási törekvésnek egy olyan vonatkozása van, amely szerint az evilágon bünt elkövetetteknek haláluk után vezekelniük kell. Nem juthatnak véglegesen a túlvilágra, a holtak közösségébe, míg le nem róják tartozásukat az élők közössége felé, míg valaki az élők közül „meg nem váltja” őket.³¹

A kísértetekkel történt „találkozásokat” az emberi és a természetfeletti világ összeütkezésének eseményeként jelenítik meg a népi hiedelemmondák, többnyire azonos narratív felépítést követve: „valamilyen jelenséget kísértetként értelmeznek, a kísértettől megijednek, elhárító cselekménnyel elűzik, eltüntetik, követelését teljesítik, szükségletét kielégítik. Ennek következtében meg is szűnhet »kísértet« mivolta

²⁶ Victor TURNER, *A rituális folyamat: Struktúra és antistrukturúra*, ford. OROSZ István, Bp., Osiris, 2002, 108 (Osiris könyvtár).

²⁷ Uo.

²⁸ Vö. Clemens RUTHNER, *Zur Theorie der Liminalität oder Die Grenzwertigkeit der Fantastik = Der Schauer(roman). Diskurszusammenhänge – Funktionen – Formen*, Hrsg. Mario GRIZELJ, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 82.

²⁹ TURNER, *i. m.*, 108.

³⁰ Mircea ELIADE, *Misztikus születések: Tanulmány néhány beavatástípusról*, ford. SALY Noémi, Bp., Európa, 1999, 11.

³¹ Pócs Éva, *Néphit = Magyar Néprajz*, főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Akadémiai, VII, 1990, 548.

– például végleg eltávozik a túlvilágra.³² Hogyha a kísértet a közösség ellen életében elkövetett vétségekért bűnhődik, vagy nem a közösség normái szerint halt meg, míg nem végez penitenciát, bűneiért feloldozást nem kap, átmeneti lényként bolyong az élők és a holtak világa között. Átmeneti, liminális státusza a hiedelem szerint jócselekedetekkel, erényes magatartással, imával szüntethető meg.³³ Érdekes tehát számot vetnünk az imént említett egyensúly-helyreállítási törekvés narrativizált, a kísértethistóriák szövegébe kódolt jelenlétével.

Landerer Mihály *Farkasvölgyi Imre a' vagy Pošonyvári Késértő Lélek*³⁴ címen jelentetett meg, szintén gleichi alapszövegre³⁵ visszavezethető kísértethistóriát román-sorozatában, a *Téli és Nyári Könyvtár* hetedik köteteként. Címszereplőnk pozsonyi tartózkodása alatt kerül személyes érintkezésbe a pozsonyi várban bolyongó, félelmetes lármáival a helyeket rettegéssel eltöltő kísértettel, aki a hiedelmekkel ellentétben nem egy rosszakaró, ártó szándékú túlvilági lényként, hanem egy öreg, megtört ábrázatú, de vitézi öltözetével és fegyverzetével ősi büszkeségét még hordozó, megszabadításra áhítózó alakként tűnik fel. Látványos feszültség tapasztalható e helyt a liminalitáshoz kapcsolódó értelmezési keret (ti. a transzcendens, rosszakaró entitásként felfogott, félelmet keltő kísértet átmenetisége a személyével szembeni elutasítás következtében rögzül évekre, akár évszázadokra, amelyből lehetetlennek tűnik kitörnie) és a kísértet konkrét megnyilvánulása, viselkedése között, központi cselekményszervező pozícióba emelve a kísértet ambivalens megítélésének a körülményeit. Miután Imre szembesül a lélek békés természetével, és megismeri élettörténetének, elkárhozásának részleteit,³⁶ valamint megszabadításának feltételeit, ígéretet tesz annak véghezvitelére. Szabadulásának ára ugyanis a szabadító a rá kiszabott próbatételek során tanúsított erkölcsös magatartása.³⁷ Az expozíciót követően Imre viszontagságos megpróbáltatások során meggy keresztül, életeket ment, gyilkos intrikákat leplez le, szerelmi bonyodalmakba keveredik, harcban tünteti ki magát, többször fogságba kerül, árulás áldozatává válik, merényletet követnek el ellene, de a lélek pártfogásának és feddhetetlen döntéseinek köszönhetően valamennyi gyötrelmet sikeresen átvészeli, megváltást hozva a bűnös cselekedeteiért elkárhozó, de az átmeneti állapotból az alázatban, megbánásban való elmerülés után sem szabaduló kísértet számára. Roderich, Imre egyik fő vetélytársa megbánó szavai szerint, hogy „az Erköls soha jutalom nélkül, de

³² Uo., 549.

³³ Uo.

³⁴ *Farkasvölgyi Imre a' vagy Pošonyvári Késértő Lélek: Egy Tsuda Történet Korvinus Mátyás idejéből*, Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1807.

³⁵ [Joseph Alois GLEICH], *Emmerich von Wolfsthal oder das Pressburger Schlossgespenst: Eine Sage aus den Zeiten des Königs Mathias Korvinus*. Vom Verfasser des schwarzen Ritters und Waldruf des Wandlers, Wien–Pressburg, 1800.

³⁶ Clemens Ruthner szerint minden bűncselekmény átmeneti vagy közbenső állapotba vezet, amely a két mező demarkációs vonalán mozog, felszámolva a halál és az élet közötti biológiai-kulturális határt. Vö. RUTHNER, *i. m.*, 81–84.

³⁷ Vö. PÓCS, *i. m.*, 548–549.

a' gonosz Tselekedet is büntetés nélkül nem marad",³⁸ végül mindenki tevékenységének és magatartásának megfelelően érdemesül, vagy ítéltetik el, ugyanakkor a penitencia lehetőségével a „gonosz” is esélyt kap korábbi cselekedeteinek megbocsátására.³⁹ Más megvilágításba kerül a hagyományos antagonisztikus logika, amikor az ellenséges figurák önön fogyatékoságaik, rossz döntéseik felismerésével, etikai önvizsgálatukkal általános vezeklést tanúsítanak, elismerve a tisztességes, őszinte erkölcsös magatartás kiemelt fontosságát a személyes életút alakításában. E momentummal logikai párhuzam képződik a (történet) jelen(é)ben helytelenül, az erkölcsi normák ellen vétkező (élő) személyek és a (történet) múlt(já)ban hasonló módon tevékenykedő és cselekedeteik következményeként kárhozatra jutott, évszázadokon megváltásra váró kísértetek között, a címszereplő döntésein, cselekedetein keresztül mintázva az ilyesféle viselkedésmód következetes érvényesítésének a célszerűségét. A kiengesztelés, a liminalitásban való rögzültség megszüntetése meghatározott narratív funkciót lát el, megteremti (visszaállítja) a konfliktusokat követő (megelőző) egyensúlyi állapotot.

Csaknem azonos expozícióval indul a *Valdráf vagy A' Vándorló Lélek*⁴⁰ című Gleichfordítás,⁴¹ az előző szöveg alapkarakterével gyakorlatilag megegyező sémák szerint felépülő kísértethistória, amely afelé mutat, hogy Trattner János Tamás kiadót sem foglalkoztatta különösebben a gleichi poétikára visszavezethető redundancia veszélye. Hohenbalk Móric, ostrom alá vett várából menekülve találkozik egy titokzatos aggastyánnal, aki egy közeli barlangban nyújt menedéket Móricnak, és felfedve kilétét, valós alakban, kísértetformában mutatkozik meg a férfi előtt. Valdráf elmeséli hogyan lett győzedelmes hadvezérből kapzsisága, hataloméhsége és kegyetlensége folytán ellenségei által élve eltemetett, elkárhozott kísértet, akit csak erkölcsös, az indulatait féken tartó, a szenvedéseket, megpróbáltatásokat állhatatossággal viselő személy szabadíthat meg: „Csak a' jó erkölts vigasztalhat a' szerentsétlenségben!”⁴² Voltaképp ugyanazon feltételek árán nyerheti el végső nyugalját, a kitaszítottságot és felülemelkedettséget egyszerre képviselő kísérteti állapot megszüntetése ismét a szabadító tevékenységétől, magatartásáról függ. Hohenbalk Móric kísértete azonban más taktikát folytat, mint a *Farkasvölgyi Imre* történetében feltűnő lélek, hamarosan kiderül, hogy tevékeny részese a Móricot érő különféle megpróbáltatásoknak, csapásoknak, fizikailag gyakran a halál szélére sodorva a férfit. Mesterkedésével Valdráf próbára teszi a kiválasztottat, többször veszélyeztetve Móric életét, fogadalmát, hogy idővel beigazolódhasson Móric sziklaszilárd jelleme és tántoríthatatlan morális habitusa.

³⁸ *Farkasvölgyi...*, i. m., 142.

³⁹ „szerentsés az oly Szentségtörő, kinek a' töredelmes megbánásra Idő engedtetik vala.” *Farkasvölgyi...*, i. m., 142.

⁴⁰ *Valdráf vagy A' Vándorló Lélek: Egy Késértetes Történet a XVII-dik Századból*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel és költségével, 1819.

⁴¹ [Joseph Alois GLEICH], *Waldráf, der Wandler: Eine Geistergeschichte aus dem zwölften Jahrhunderte*, Wien und Leipzig, Doll, 1798.

⁴² *Valdráf...*, i. m., 16.

Számító racionalizmusa, kívülállósága, érzelemmentessége mindezt lelkifurdalás nélkül lehetővé teszik számára.⁴³ Jól látható, hogy a szabadítót mindenkor nyomorúság, ínség, egzisztenciális válság környékezi, a lélek megszabadítására tett esküt állandó próbatételek nehezítik, a *Valdraf vagy A' Vándorló Lélek* esetében konkrét cselekedetek következményeként. Móric sikeresen véghez viszi hét vizsontagságos próbatételét, szabadulást hozva a kísértetnek.

Turner szerint a liminális entitásokat fenyegetőnek tekintik a struktúrába tartozókra nézvést, ugyanis „mindazt, amit nem lehet világosan besorolni az osztályozás hagyományos kritériumai szerint, vagy ami a klasszifikációs határok közé esik, szinte mindenütt »szennyezőnek« vagy »veszélyesnek« tekintik».⁴⁴ Nem véletlen, hogy a kísértetet illető kezdeti viszonyulás minden esetben a félelemérzethez kapcsolódik. Említett példáinkban azonban a kísértet sohasem kártékony entitásként szerepel, még ha Valdraf machinációi lehetővé is tennék az ilyesféle értelmezést. Hasonló feszültségre épül a *Pokolkői Vendel, vagy-is a' holtak-harangja*⁴⁵ című, szintén gleichi eredetű fordítás konfliktusa, a címszereplő életének alakulásában ugyanis tevékeny szerepet vállal egy veszedelmes, cselekedetei következményeként kárhozatra ítélt kísértet (Valluf), valamint egy jó szándékú, segítő lélek (Adelmann). A szöveg narrátora, a *Törpe Péter* elbeszélői szólamára emlékeztető módon gyakran külsődleges nézőpontból tekint Vendel cselekedeteire, lehetőséget teremtve a befogadóknak a vendeli (sok esetben hátborzongató) magatartás reflektálására, személyes tanulságok levonására, egyben előkészítve az ilyesféle didaktikus utalásokat egy koncentrált összefüggésrendszerben egyesítő lezárást. Szintén a *Törpe Péter* szövegéből ismert technikával találkozunk, amikor a narrátor fikcionalizált pozícióból produkál átlagolvasói reakciókat, és gyakran a történet kimenetelét tekintve is tudatlanságot mímél, a boldog lezárás lehetőségére mindössze reményként tekintve.⁴⁶ Implicit előrevetítése végül bekövetkezik, Vendel tevékenységének irányításában (narratív fordulópontként) Adelmann kerekedik felül, támogatásával Vendel helyes ténykedéssel igyekszik jóvá tenni Valluf „gyámkodása” alatt elkövetett szörnyű tetteit. Ekként a *Pokolkői Vendel* világában valamelyest módosulnak a korábbi példákból ismeretes sematikus szerepek; mint-hogy Vendelnek vezekelnie kell bűneiért az Adelmann által meghatározott módon,

⁴³ VÖ. SZAKOLCZAI Árpád, *Marginalitás és liminalitás: Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük*, Regio, 23(2015), 2. szám, 21.

⁴⁴ TURNER, *i. m.*, 122.

⁴⁵ NÉMETHY József, *Pokolkői Vendel, vagy-is a' holtak-harangja: Egy késértetes történet*, Pesten, Ns. Petrózai Trattner János Tamás' betűivel és költségével, 1823. Joseph Alois Gleich azonos című szövegét Némethy József, a Trattner-féle kiadó korrekora fordította magyar nyelvre: [Joseph Alois GLEICH], *Wendelin von Höllenstein, oder die Todengloke. Eine Geistergeschichte*, Wien und Prag, bey Franz Haas, 1798.

⁴⁶ „Szörnyű tselekedet volt ez! Nem örömet állapodnak meg itt a' kegyes Olvasók, de az írónak is meg kellett ellapodnia [sic! B. N.], szörnyű borzadás futá meg testét, azt gondolta magános szobájában, midőn írásra feltette, hogy holt tetemeik mind körülötte hevernének; – mindazonáltal nem irhatok én másképp, mint a' szájról szájra botsájtott régi bizonyítások a' dolgot elöl adják; hanem azon reménység tsak ugyan ápolgat, hogy még kellemetesebb dolgok követik ezt a' szörnyű történetet” *Pokolkői...*, *i. m.*, 104.

jelen narratívában épp a kísértet tűnik fel szabadítóként, az ő érdemei közé tartozik Vendel visszatérítése a helyes útra: „Szerentsésnek tartom magamat, hogy még jókor jelentem meg és végső veszedelmeből ki ránthatlak. Oh Vendel! úgy Adelmannt ismét barátod fog lenni. Most elválok tőled és reményilem, hogy hova hamaréb' ismét meg látlak és meg szabadításodon különösen fogok örülni.”⁴⁷ Mindehhez végső összefoglalásként kapcsolódik a szöveg zárlata (visszamenőleg bemérhetővé téve a szöveg poétikai alapkarakterét), amely egy külső perspektíva beiktatásával átfogó interpretációs kulcsot szolgáltat a befogadóknak, explicit módon felhívva a figyelmet az alkotás eredendő didaktikus voltára, morális példázatként való értelmezésének a lehetőségére. Vendel megtéréstörténetének pragmatikus vetületét érdemes a lezárás hosszabb idézésével szemléltetni:

a' ki ezt elbeszéllette, tsak azért tette, hogy az a' ki olvassa, figyelmes legyen reá, mely ereje légyen a' gonosznak az emberi szíven, hogy ha enged néki, mely gyenge lessz az erköltsnek szózatja, mely büszkén ragad meg a' gonosz minden eszközt tzeljának végbe vitelére, holott az erkölts túrni szenvedni szokott, gyenge, de az érdem annál nagyobb ha meg nyeri, sokat szenved ugyan, hanem a' jövendőségben annál nagyobb ajándékkal tetéztetik; hogy ezen történet sokakat tanítani fog, jobban magára vigyázni, hogy magát ne gondolja bátorságban és erköltsnek lenni, midőn a' dologban semmi sints, sótt inkább még tán a' gonoszra hajlandóbb volt, még a' legkissebb lépéstől is a' gonoszra kell félni, mert ennek mindég nagyobb a' következése.⁴⁸

Szövegvariancia és/vagy homogenizáció

Habár a kísértethistória, főként az angol *gothic novel* eredendően a félelemérzet provokálásával ért el jelentős sikereket a korszak európai olvasóközönsége körében, lehetővé téve a „gyönyörteli borzongás” tapasztalatát, példáink rávilágítanak, hogy a céltalan megfélemlítés, a hátborzongató helyszínek, entitások szerepeltetése és a gyakran visszataszító emberi viselkedés ábrázolása önmagukban nem álltak összhangban a 18–19. századi átlagolvasók várakozásaival. Ugyanis a félelem csak akkor válthat ki „gyönyörteli borzongást”, amennyiben a veszély, a borzongást generáló benyomás biztonságos távolságból szemlélhető, magyarul a szemlélőt nem fenyegeti személyes létfenntartásának közvetlen veszélyeztetése.⁴⁹ Szükségesnek mutatkoz(hat)ott olyan poétikai megoldások, narratív transzformációk alkalmazása, bizonyos formák redukálása, „olvasóbaráttá” tétele, amelyekeken keresztül a rém- és kísértetirodalomban szokványosnak tekinthető tartalmak közelebb kerül(het)tek az átlagolvasók személyes világához, tapasztalatához. Jelen kísértethistóriákat tekintve e redukció (a befogadói

⁴⁷ Uo., 100.

⁴⁸ Uo., 254.

⁴⁹ BURKE, i. m., 45. – HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A fenség zsarnoksága: Edmund Burke új esztétikai paradigmájának eszmetörténeti kontextusa = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Bp., Ráció, 2011, 58.

horizontokkal való számvetéssel szoros összefüggésben) a pszichológiai tényezők visszaszorítását, a borzongáskeltő hatások megregulázását jelentette – e látens koncepció a hagyományos kísértethistóriák sémáit, figuráit, tematikus eszköztárát felhasználva olyasféle recens olvasathoz közelíti a korszak olvasóit, amely egy morális töltetű, olykor *expressis verbis* megszólaló, erkölcsös magatartásra, állhatatosságra biztató példázatot is megfogalmaz. A rém- és kísértetirodalom borzalomkeltő hatásmechanizmusai és az erkölcsi tanulság között húzódó (elsőre beláthatatlannak tűnő) távolság az elbeszélői szöveg kiemelésével, az adekvátként kezelt példázatos olvasatra való explicit rávezetéssel bizonyult áthidalhatóknak. E poétikai fogás, amely időlegesen felfüggeszti a cselekmény előrehaladását, kész interpretációs sémát kínál a befogadónak, nem kockáztatva meg, hogy a közreadott szöveg esetleg ne az erkölcsnemesítést illető kívánalmaknak megfelelően értelmeztesse. Az egykorú szépprózai szövegek többségével ellentétben, ahol az erkölcsnemesítő funkció rendszerint a paratextusokban fogalmazódott meg, a fentiekben vázolt kísértethistóriák kevésbé adnak lehetőséget az erkölcsi tanulság bensőséges, a befogadás aktusában végbemenő feltárulkozására, a konkrét figyelemfelhívások, általános szentenciák egyszersmind az értelmezésnek is önkényes határokat szab, hangsúlyozván, hogy itt elsősorban a példázatként való interpretáció tekinthető legitim olvasatnak.

Mint természetes kozmográfiai elem, vagyis a meglévő világrend egyik felének reprezentánsa és a félelemkeltés, fenyegetés állandó toposza, a kísértet az irodalmi alkotások örök népszerűségű karaktereként tűnik fel,⁵⁰ már a legősibb korok óta.⁵¹ Általános értelemben a kísértet meghatározatlan, transzcendens entitás, aki magába sűríti a természetfeletti lények különféle jellemvonásait (alakváltozás, láthatatlanság, repülés, tüzes alakban való megjelenés, hirtelen eltűnés, váratlan felbukkanás képessége stb.), valamint reprezentálja az emberi világtól való elkülönülést, az emberekkel való szembenállást megtestesítő legfontosabb tulajdonságokat.⁵² „A kísértethit egyik gyökerre – a visszajáró halottakhoz hasonlóan – a rendkívüli természeti jelenségek, félelmet, ijedtséget keltő váratlan, szokatlan élmények vagy »normális« események szokatlan időpontban, helyen való átélésének értelmezésére irányuló törekvés”.⁵³ E felfogással szemben a 18–19. századi kísértethistóriák egyes változataiban nagyobb hangsúlyt kap a vándorló lélek, szellem, kísértet patronáló magatartásának és mint ártó, túlvilági entitásként való megítélésének ütköztetése, az ambivalens viszonyból származó feszültség poétikai lehetőségként való hasznosítása – mint ismeretes, a „gótikus irodalomban” a borzalom, a kísérteties gyakran olyan dolgoktól, figuráktól, jelenségektől függ, amelyek a valóságban nem azok, aminek elsőre látszanak.⁵⁴ Következésképpen,

⁵⁰ TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp., Universitas, 2002, 142.

⁵¹ Vö. MAGYAR László András, *Bevezetés a kísértettanba*, Bp., Akadémiai, 1989, 118–128.

⁵² PÓCS, i. m., 547.

⁵³ *Uo.*, 550.

⁵⁴ Fred BOTTING, *Gothic*, London–New York, Routledge, 1996, 170.

az imént tárgyalt kísértethistóriák központi cselekményszála a hagyományos értelemben vett borzongást tompítva, egy morális tanulság felmutatását megcélzó elgondolás érdekében „szelídült” megváltástörténeté.

Megfogalmazható tehát egy óvatos következtetés a 18–19. századi magyarországi „gótikus irodalom” reprezentánsainak alapvonásaival kapcsolatban; eszerint a szöveg-típus (esetünkben forrásszöveggként funkcionáló) német hagyományában kialakultak a konvencionális értelemben vett rém- és kísértetirodalom általános alapkaraktérétől eltérő változatok. Korábbi klasszifikációs áttekintésünk tanulságai e területen mutatkoznak meg, láthatóvá teszik ugyanis, hogy a *Ritter-, Räuber- und Schauerroman* konglomerátumában bizonyos konkrét szövegek hogyan integrálták a lovagtörténetek morális alapokra helyezkedő szemléletét, erkölcsi világképét, hogyan egyesülhetett problémamentesen a rém- és kísértetirodalom poétikai eszköztára, toposzkészlete, motívumrendszere a vele paradigmatikusan ellentétesnek tekinthető morális példázat maximáival. Egyben konkrét módon érzékeltetik e komplex szövegtradíció rendkívüli heterogenitását, amelyre már a Patrick Bridgwater-féle kategorizálás felhívta a figyelmet, hovatovább a „gyönyörteli borzongás” tapasztalatát tárgyazó esztétikai megfontolások egyszerűsített (hatáskeltési mechanizmusokká konvertált) értelmezésére is rávilágítanak. Magyarországi asszimilálásuk pedig, a regényirodalom hazai kontextusát tekintve, alighanem kézenfekvőbb lehetőségnek bizonyult a fordítók, kiadók számára, főként, hogy a moralizáló beszédmódhoz közelítő, „domesztikált” kísértethistóriák (figyelembe véve a morálfilozófiák, a kegyességi, erkölcstani szövegek magyarországi szerepét) nem érkeztek légyeres térbe. Meglehetősen feltűnő jelenség, hogy e variánsok áthonosításának szándéka előbbrevalónak bizonyult, mint a koncepció gleichi megvalósításának árnyoldalaival, például a gyakran önisméltést eredményező poétika mechanisztikus jellegével való számvetés – végeredményében ezért olvasható gyakorlatilag ugyanaz a történet a különféle kiadásokban. Érdemes hozzáfűznünk, hogy a gazdasági megfontolások szerint dolgozó kiadók gyakorlatát jelentősen befolyásolta egy bevált szövegtípus iránti „elkötelezettség”, hiszen „ameddig csak lehet, kitaranak a bevált típuséma mellett, mivel igazán csak az rentábilis, ha hosszabb időn át gyárthatják és forgalmazhatják ugyanazokat a termékeket”.⁵⁵ A „tömegtermeléshez” közelítő könyvkiadásnak nem állt érdekében a jól bevált, önműködővé alakuló olvasmányformák ismerveinek az átalakítása, megreformálása.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a kísértethistóriák a népszerű, populáris irodalom alapvető jellemvonását is láthatóvá teszik. Általában jellemző, hogy a szórakoztató irodalom világképe konzervatív, „nem vitat beidegzett hiedelmeket; igazságai, erkölcsi normái az adott kor közhelyei, széles körben elfogadott ideái”.⁵⁶ Nem érdekelt a megzavart világrend fenntartásában, lényege a harmónia „helyreállítása, megerősítése, a fennálló közösségi értékrend érvényességének elismerése”, ennél fogva „nem

⁵⁵ HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., Gondolat, 1982, 696.

⁵⁶ SIMON Zoltán, *Az irodalom peremvidéke*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1990, 34.

sajátja a problematizálás, az emberről, világról szóló ismeretekkel szembeni kéte-lyek megfogalmazása”.⁵⁷ Sőt alighanem általános karakterisztikumként határozható meg „a társadalmi lét változatlan újratermelése, reprodukciója, folyamatosságának biztosítása. Ez a permanencia nyilvánvalóan akkor és csak akkor zökkenőmentes, minden egyén számára csak akkor megvalósítható, ha mechanikusan ismétlődő és ismételtető elemekből épül fel, ha nem kell minden mozdulatot előre megtervezni, minden helyzetet és jelenséget önállóan újra értelmezni, minden eszközt és eljárási módot felfedezni, ha elégséges a bennünk kiépült készségeket aktivizálnunk ahhoz, hogy kielégítően célba érjünk”.⁵⁸ Fontos hangsúlyoznunk a „mechanikus ismétlődés” szerepét, hiszen egy populáris alkotás befogadásának intenzitása olyan hatáskeltő, homogenizáló megoldásokkal fokozható, amelyek rendszerint automatizmusként rögzülnek a szöveget mintázó poétikában⁵⁹ – a népszerű irodalom szembe-tűnő jellegzetessége, hogy ragaszkodik a konvencionálitáshoz, a bevált, könnyen applikálható formulákhoz.⁶⁰ Gyakorlati alkalmazásuk kevésbé köthető esztétikai megfontolásokhoz, az állandósuló panelek, tematikus, motivikus sémák műkö-d(tet)ése, mozg(at)ása voltaképp pragmatikus funkciót látszik betölteni. Tekintve, hogy a népszerű, popu-láris alkotások esetében inkább a szövegtípusnak van jelentése (jelentősége), sem-mint az egyedi megvalósulásnak, a konkrét szövegek a kódhierarchia legkülönfélébb szintjein található elemek variációiként nyilvánulnak meg, így e variálódás paradox módon megőrzi a szövegtípus mintáinak a homogén jellegét.⁶¹ Már a formalisták felismerték, hogy a populáris szövegek „egy irodalmi normarendszer szerint megszer-kesztett, egyedi tulajdonságokkal alig rendelkező, ezért jól formalizálható, könnyen elemezhető típusok”,⁶² vagyis a meghatározott, konvencionális sémarendszer szerint felépülő reprezentánsok csak részben tekinthetők önálló, szuverén alkotásoknak, megalkotottságukat jórészt a szövegtípust mintázó kötött orientáció határozza meg. Mario Grizelj korábban citált vokabuláriuma voltaképp e jelenségre kínált konkrét példát. A sémaorientált ismétlődés, mint láthatóvá vált, természetesen a kiadói meg-fontolásokat sem hagyta érintetlenül.

A „gótikus irodalom” magyarországi recipiálását elősegítette, hogy a magyar nyelven megszólaló kísértethistóriákban mintázódó egyensúly-helyreállítási törekvés produk-tív módon kapcsolódott össze a románok esetében gyakran konvencionális elvárásként megfogalmazott erkölcsnemesítő-tanító szándékkal. Ehhez a hazai fordítóknak olyan

⁵⁷ JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, *Az érzékeny színház: A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007, 142.

⁵⁸ SIMON, *i. m.*, 16.

⁵⁹ Uo., 53.

⁶⁰ Vö. HAUSER, *i. m.*, 672.

⁶¹ Vö. DOBOLÁN Katalin, *A pikareszk kalandjai: Lazarillo de Tormes = A regény nyelvei: Tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum – ELTE Orosz Irodalmi és Irodalomkutatási doktori program, 2005, 158.

⁶² SIMON, *i. m.*, 10.

alapszövegekhez kellett nyúlniuk, amelyek a hagyományos „gótikus” történeteket, a szokványos borzalomkeltés hatásmechanizmusait mérsékelve, a moralizáló irodalom hatáskörébe vonták, a példamutató magatartást emelve a narratíva vezérelvévé. Ekként a kísértethistóriák magyar fordításai két látens elvárásnak is megfeleltek. Mindezekből nyilvánvalóvá válik, hogy a korabeli románok milyen hosszú időn keresztül nem képesek elszakadni a hasznosságelvű érvrendszertől, kiadásukra még a 19. század első évtizedeiben is befolyást gyakorol az erkölcsi-morális példamutatás követelménye.

BOZSOKI PETRA

Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon

A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról*

A Monarchia első női lapszerkesztőjeként és -alapítójaként jegyzett Kánya Emília (1828–1905) saját korának ismert és elismert figurája volt. A róla szóló későbbi emlékezések és tanulmányok hol retorikai és történeti túlzásokkal, hol kisebb részletekre fókuszáló, szikárabb elemző logikával jelölték ki (igen előkelő) helyét a magyar sajtó- és nőtörténetben.¹ A következő tanulmányban új szempontot szeretnék bevezetni – közvetlenül a Kánya Emíliáról szóló, közvetetten a nőtörténettel foglalkozó diskurzusba. Amellett fogok érvelni, hogy alakja azért figyelemre méltó, mert életpályájának és munkásságának köszönhetően bővült az értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon. Egyrészt akképpen, hogy új női szerep formálódott, másrészt – ezzel összefüggésben – olyan módon, hogy a honleányi szerep sajátos változata jött létre. Alakja és szakmai pályája ezáltal nemcsak a felsőbb társadalmi státuszú nők, hanem a nemek társadalmi konstrukciójának történetét tekintve is újszerűnek mondható.

Szerep, szereprepertoár, honleányság

A *szerep* előszeretettel használt fogalom a humán tudományokban, hiszen alkalmas arra, hogy az egy-egy alakra vagy szerzőre koncentráló elemzések konstruktivista szempontot érvényesítsenek. Kiváló segítség ahhoz, hogy a biografikus igényű értelmezés elkerülhesse a pszichologizálás, a tárgyalt alak vélekedéseit, szándékait kereső vagy az „igazi” figurát feltételező olvasat csapdáját;² de segíti a történeti tudatosságot, az anakronizmus kivédését is. 19. századi nőtörténettel foglalkozva például ez azt jelenti, a történelem és az irodalomtörténet női szereplőinek önképeit, feladatköreit, viselkedésmintáit, lehetőségeit és korlátait úgy ragadhatjuk meg a szerepfogalom

* A tanulmány megírásakor az Új Nemzeti Kiválóság Program 2018/2019 (ÚNKP-18-3-I-PTE-269) ösztöndíjában részesültem. Emellett külön köszönettel tartozom Kucserka Zsófiának és S. Laczkó Andrásnak számos inspiráló javaslatáért.

¹ A Kánya Emília-recepciót az alábbi tanulmányban részletesebben is elemeztem: BOZSOKI Petra, „A magyar feminizmus uttörője”? *Kánya Emília a kulturális emlékezetben*, *Literatura*, 45(2019), 1. sz., 33–51.

² Lásd erről: MARGÓCSY István, *Petőfi szerepdilemmái* = Uő, *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 80–130, különösen 80–93. – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Szerepjátszás és költészet* = Uő, „*Minta a szőnyegen*”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 67–75.

segítségével (külön-külön és együttesen), hogy elkerülhető legyen az olyan modern szótárból vett, számos jelenkori konnotációval rendelkező, más énszerkezetet és emberképet előfeltételező fogalmak alkalmazása (visszavetítése), mint például az „identitás” vagy a „személyiség”. Sőt a nőtörténetírásban a „szerep” korszaktól függetlenül kiváló mankó, hiszen a women’s studies (nőtudományok) nem – még hozzá tudománytörténeti okokból sem³ – homogén diszciplína: nem minden nőtörténeti munka épül a nemek társadalmi konstrukciójának előfeltevésére, és korántsem alkalmazza mindegyik a társadalmi nemek tudománya módszertanát, fogalomrendszerét. A nőtörténeti elemzésben tehát a szerepfogalom használata alkalmas lehet arra, hogy a szöveg (kimondatlanul is) olyan elköteleződést tükrözzön, amely szerint a kutató a(z irodalom)történet-írásban a nemek társadalmi aspektusával és azok viszonyrendszerével foglalkozik; a „női” és a „férfi” kategóriák pedig egyszerre elemzése tárgyai és eszközfogalmak is.⁴

Tanulmányomban *szerepen* az önformálás alakzatait, valamint a hatalmi, kulturális és társadalmi követelmények önformáláson hagyott lenyomatait;⁵ *szereprepertoár* alatt pedig a szerepek együttes készletét értem. Tehát például e fogalmi rendszer szerint a 19. században a megszokott női szerepek együttesének (a 19. századi női szereprepertoárnak) egyik eleme az anyaszerep volt, amelynek azonban különböző

³ Arra utalok, hogy – Joan Wallach Scott történész terminológiáját követve – a women’s studies intézményesülését két olyan nőtörténetírói iskola (a kizárólag a nők láthatóvá tételével, „her-story”-val foglalkozó, illetve a nőket mint társadalmi csoportot kutató „társadalomtörténeti” [social history] megközelítés) tette lehetővé, amelyek még nem alkalmazták a genderszemponthoz (az elemzett alakok közötti viszonyrendszer nemi aspektusának szempontját) a nőtörténeti kutatásban (Joan W. SCOTT, *Gender and the Politics of History* [1988], New York, Columbia University Press, 2018, 15–27). A két történetírói iskola ugyan elvezetett a women’s studies intézményesüléséhez, ugyanakkor együtt járt intézményes és intellektuális elszigetelődésükkel (PETŐ Andrea, *A társadalmi nemek és a nők története = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 333–344, 339; „nőtörténelem” kontra „társadalmi nemek történetének” vitájáról: *uo.*, 341–342; továbbá a nőtörténetírás történetéről szintén átfogóan: KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015, 13–58). Az elkülönülés nyomai ma is világosan láthatók: ma is számos olyan esszencialista nőtörténeti munka születik, amelynek módszertana nem a nemek társadalmi konstrukciójának és viszonyrendszerének az előfeltevésére épül, és amely nem tekinthető feministának, hiszen nem célja a történelem kifejezetten politikai megfontolások szerinti újraírása, ezáltal a jelen formálása. A nőtörténetírás feminista és nem feminista megkülönböztetéséről: Natalie Zemon DAVIS, *„Nőtörténelem” kialakulóban = Van-e a nőknek történelmük?*, ford. GRESKOVITS Endre, szerk. Joan W. SCOTT, Bp., Balassi, 2001, 62–95; a feminista történetírásnak a jelen formálásra irányuló politikai célkitűzéséről: Joan W. SCOTT, *Introduction* = Joan W. SCOTT, *Gender and the Politics...*, *i. m.*, 1–11.

⁴ A „társadalmi nem”-ről mint leíró és mint magyarázó jellegű fogalomról a történetírásban: Joan W. SCOTT, „A társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája”, in *Van-e a nőknek történelmük...?*, 126–160.

⁵ Ekképp értelmezi a szerep fogalmát Szolláth Dávid Galgóczi Erzsébet szerepkonfliktusairól írt tanulmányában Lackó Miklós és Margócsy István költői és írói szerepekről írt munkáira támaszkodva (SZOLLÁTH Dávid, *Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái = Uő, A kommunista aszketizmus esztétikája*, Bp., Balassi, 2011, 164).

változatai léteztek: a század első felében az egyik felsőbb társadalmi státuszú magyar anyai szerepváltozatnak fontos eleme volt a szoptatás, ezzel egy időben azonban olyan arisztokrata anyai szerepváltozat is létezett, amelyet inkább a szoptatós dajka alkalmazása jellemezett.⁶ Fontosnak tartom továbbá, hogy a szerep nem a „természetesség” vagy az „őszinteség” ellentéte,⁷ hanem minden téren jelentkező, kikerülhetetlen és teljes egészében diszkurzív konstrukció. (Az „elvált nő” élethelyzete például akkor válik szereppé, amikor arra a diszkurzív térben valamilyen módon [ön]reflexió épül. A tanulmány későbbi részében látni fogjuk ennek példáját.)

Kánya Emíliaának köszönhetően új szerep jött létre a Monarchiában, hiszen a női szerkesztő,⁸ így az irodalmi pályán pénzt kereső középosztálybeli nő képe addig egyáltalán nem létezett. Ezáltal bővült a 19. századi női szereprepertoár: a különböző női szerepek és változataik olyan ötvözete formálódott, amilyenre addig nem volt példa. Az elvált, majd újraraházasodó, nyolc gyermeket nevelő, a *Családi kör* című lapot elindító, azt húsz éven át (1860–1880) működtető, honorácior értelmiségi evangélikus családból származó nő szereprepertoárjában a művelt, vallásos, sokgyermekes családanya és az irodalmi pályán keresettel rendelkező, szakmájában elismert középosztálybeli nő képe már nem zárta ki egymást. E szereprepertoár-bővülés a 19. század fő követendő női mintájának, a *honleányságnak* a formálásán keresztül valósult meg.

Mint arra már többen is rámutattak, a nemzet fogalma köré épülő politikai nyelv jelentősen átalakította a nemekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokat is.⁹ Nira Yuval-Davis tézise szerint a nem és a nemzet modern diskurzusainak kölcsönösen egymást

⁶ A szoptatás és az anyai szerepek kérdéséről a 19. századi magyar kontextusban lásd: KÉRI Katalin, „Okos asszony nem marad gyermek nélkül”: Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon = Uő, *Női élet, leánynevelés...*, i. m., 195–239.

⁷ Ahogy Margócsy István fogalmaz a költői szerepekről: „A költeményekben *csupa* szerepet találunk: a költő, azáltal, hogy írásával kilép a magánszféra privát köreiből, akarja-nem akarja, »természetesen« szerepben találja magát; oly nyilvános szerepek egyikében vagy többjében, melyeket az őt megelőző és körülvevő szövegek, megszólalások, akár beilleszkedésre, akár követésre, akár átalakításra, akár megtagadásra buzdítván, felkínálnak neki” (MARGÓCSY, i. m., 87; kiemelés az eredetiben).

⁸ A tanulmányban a korabeli „író” és „nőíró” szóhasználatról eltérően a „női (lap)szerkesztő”, „női író”, „női költő”, „női szerző” kifejezéseket fogom használni analóg módon a „férfi író”, „férfi szerző” stb. kifejezésekkel. Ezek a szerepek ebben az időszakban voltak formálódóban, az írói, költői stb. pályák professzionalizációja még kezdeti szakaszban volt, ezért a mai fogalmaink visszaolvasása történetien volna. (A kérdésről lásd: VADERNA Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon = Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2016, 117; ill. Margaret J. M. EZELL, *Writing Women's Literary History*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1993.)

⁹ Vö. Lois A. WEST, *Feminism Constructs Nationalism = Feminist Nationalism*, ed. Lois A. WEST, New York, Routledge, 1997, 11–36. – Mrinalini SINHA, *Nations in an Imperial Crucible = Gender and Empire*, ed. Philippa LEVINE, Oxford, New York, Oxford University Press, 2004, 181–202. – Tamar MAYER, *Gender ironies of nationalism: setting the stage = Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, ed. Tamar MAYER, London, Routledge, 2000, 1–22. – Ann McCLINTOCK, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York: Routledge, 1995; magyarul pedig jó összefoglaló: KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918*, Sopron, Novum Eco, 2010, 46–54.

befolyásoló jellege nem csak a 19. század és nem is csak az európai kultúra sajátja. Meggyőzően bizonyítja, a nemzet újratermelésének folyamatában évszázadokon át, Európán kívül is jelentős szerepet töltek be a nők biológiai, kulturális és szimbolikus értelemben is.¹⁰ Magyarországi kontextusban a 19. században a nemzet fogalmának társadalmi nemi vetülete többek közt a honleányság népszerűsítésében figyelhető meg. A reformkortól kezdve tanácsadó cikkek sokasága hirdette: egy felsőbb társadalmi státuszú leány és nő legfőbb feladata (életkortól függetlenül) a nemzet szolgálata. E szolgálatnak többféle módját gondolták el, például jótekonyság, nemzeti egylettagságok, a forradalom sérültjeinek ápolása stb. Legfőbb eszköze pedig a feleség- és elsősorban az anyai szerep betöltése volt, hiszen az elgondolás szerint a családanya az, aki jó honfit és honleánnyt szülhet és nevelhet a haza számára.¹¹

A honleányság tehát egyszerre tekinthető szerepnek, amely megvalósulhatott egyéb, a nemzetért munkálkodó tevékenységekkel (akár például gyermeket szülni nem tudó nőknél is).¹² Elsősorban azonban egyfajta metaszerep, amely nem egyenrangú a többi női szereppel, hanem inkább azok szervezője. Az arisztokrata vagy honorácior értelmiségi anya például, aki gyermekeit a 19. század közepén külföldi leánynevelő intézetekbe járatta, nem minősült honleánynak, szemben azzal az anyai szerepváltóval, amelyben központi jelentőségű volt a magyar nyelv tanítása.¹³ (A honleányságot metaszerepjellege ellenére a tanulmányban a könnyebb követhetőség miatt a legtöbbször szerepnek fogom nevezni.)

A honleány a hazafi társadalmi nemi párjának tekinthető. Hiánypótló lenne megvizsgálni, vajon a két szerep pontosan mikor alakult ki, és hogyan hagyományozódott, formálódott, illetve milyen kölcsönhatásban volt a 19. századi Magyarországon.

¹⁰ Nira YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet*, ford. SZABÓ Valéria, Bp., Új Mandátum, 2005.

¹¹ Lásd *A nő és hivatása* című szöveggyűjtemény vonatkozó részeit: *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999, 57–148; ill. vö. a 19. század második felének egyik fontos tanácsadókönyvével: „A nők vegyenek részt a politikában mint erkölcsileg működők; mint a morál elveinek képviselői [...]. A jótekonyság befolyás, melylyel a nők bírnak, akkor hat legjótékonyabban, ha természetes csatornáiba – a családiakba – ömlik. [...] Más nemzetek régen belátták és elismerték már az elkövetett hibát, s komoly törekvéssel igyekeznek azt jóvá tenni s a nőt azon helyre állítani, mely őt megilleti; arról gondoskodnak, hogy szükséges ismereteket és hivatásbéli kiképzést szerezhessen magának; szóval, hogy nőnek és anyának neveltessék, ki egykor képes leendő gyermekeit erkölcsös, felvilágosodott, a gyakorlati életre való emberekké nevelni, s ama üdvös befolyást gyakorolni, melyről előbbi fejezeteinkben szóltunk, s mely nem csak a családi körre, hanem a magán- és nyilvános élet minden viszonyaira is kiterjed” (BENICZKY Irma, *A nők hivatása*, Pest, Heckenast, 1870, 46; 49–50).

¹² Ezt mutatja, hogy leggyakrabban mellérendelő mondat szerkezetekben említik más női szerepekkel, vö. például: „A nő természetes hivatása pedig nem lehet más, mint az, hogy hitves, családanya, honleány és művelt nő legyen, a leánygimnázium pedig kiragadja a nőt e hivatása köréből, midőn célul a legmagasabb fokú tudományos képzettséget, az egyetemi pályát tűzi ki” (Szóts Farkas, *Leánygimnázium Budapesten*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. augusztus 4., 516).

¹³ Lásd: Egy főrendű hazafi [TELEKI BLANKA], *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*, Pesti Hírlap, 1845. december 9; VAHOT Imre, *Nemzeti nőnevelő intézet*, Pesti Divatlap, 1846. június 4.

Érdemes lenne például alaposabban is utánajárni Fábri Anna feltételezésének, amely szerint a honleányi szerep körvonalait reformkori férfiak rajzolták meg: „a honleányt honfi-Pygmalionok teremtik”.¹⁴ A honfiúi szerep heterogenitása, vagyis sajátos történeti (helyi, társadalmi státuszbeli, felekezeti, életkori) változatai ellenére annyi bizonyos, hogy alapsémája hasonló (a hazafiúi és a honleányi szerepváltozatokhoz is): minden egyéni tett és szerep egyetlen célnak, a nemzetért munkálkodásnak kellett, hogy alárendelődjön; ezért bizonyos kitüntetett tevékenységek (részvétel a forradalomban, a magyar nyelv terjesztése, a nemzeti irodalom művelése vagy értelmezése stb.) nagyobb társadalmi megbecsültséget kaptak.

A tanulmányban a fenti fogalmakra és előfeltevésekre építve azt elemzem, Kánya Emília hogyan használta és formálta tovább a honleányi szerepet. Amikor ennek elemeit és jellemzőit tárgyalom, kontrollként röviden utalok társadalmi nemi változatra is. Ehhez részben a 19. századi magyar kontextusra, azon belül is a Kánya körüli közeg férfiszerepeit elemző kutatásokra támaszkodom. Emellett részben olyan, a *Családi kör* aktív korszakában megjelent kiadványra hivatkozom (*Vezércsillagok, vagyis velős mondatok és költői gondolatok honi és külföldi remekírók műveiből*), amely a „hazahazafi” címszó alatt bőséges válogatást közölt főként 19. századi, kisebb részt az azt megelőző korszakból a hazafiságról és a nemzetéről szóló szépirodalmi és publicisztikai írásokból.¹⁵ A kötetben hivatkozott idézetek korábbiak, mint Kánya Emília aktív működése. Az 1865-ös megjelenés és a *Vezércsillagok* cím azonban azt jelzi, a kiadványban felmutatott értelmiségi férfiszerep-minta az 1860-as években is mértékadó volt.¹⁶

A honleányi szerep módzatai

Mint minden társadalmi szerep, úgy a honleányság is folyamatosan változott a 19. század folyamán. Kánya Emília 1860 és 1880 közötti *Családi kör*ben publikált cikkeiből, illetve 1902-től 1905-ig írt, *Réges-régi időkről* című emlékiratából¹⁷ úgy tűnik, a honleányság (1) követendő mintát, (2) védelmet és (3) tovább formálni kívánt szerepet

¹⁴ FÁBRI Anna, „Határozz, és kimondtad sorsodat.”: *A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban = Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. dr. LÁ CZAY Magdolna, Rendi társadalom – polgári társadalom 16., A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2013, 142. Ezt a hiánypótló munkát kezdte el mikroelemzéssel Kucserka Zsófia Slachta Etelka honleányi szerepét értelmezve, ahol Slachta esetében arra a következtetésre jutott, hogy a honleányi szerep olyan éppen formálódó szerepelvárás volt a reformkorban, amelynek határai még bizonytalanok voltak, „de a határok megrajzolásában már maguk a honleányok is aktív szerepet vállaltak” (KUCSERKA Zsófia, *Házasság és családmódellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban = Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4., szerk. ERDÉLYI Gabriella, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019, 264–290, 288).

¹⁵ *Vezércsillagok, vagyis velős mondatok és költői gondolatok honi és külföldi remekírók műveiből*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865. A szerkesztő(k) kiléte ismeretlen.

¹⁶ Ráadásul Kánya hírt is adott a kötet megjelenéséről a *Családi kör* 1861/19-es számában (300.o.).

¹⁷ KÁNYA Emília, *Réges-régi időkről*, kiad. FÁBRI Anna, KISS Bori, utószó FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1998.

is jelentett. A következő alfejezetben azt elemzem, Kánya életpályájának és szakmai működésének mely pontjai értelmezhetők a honleányi elváráshoz való igazodásként. A második alfejezetben azt vizsgálom, hogyan „használhatta” a szerepet, és lehetett segítségére normaszegő életpályáján. A harmadik alfejezet tárgya, hogy milyen új változata jött létre a honleányi szerepnek, így Kánya milyen módon vett részt a 19. századi értelmiségi női szereprepertoár bővítésében.

1. A honleányság mint követendő minta

Önmaga és mások (minden társadalmi osztály) számára *követendő minta jellegét* rendre megfogalmazta tanácsadó cikkeiben, mint például a *Társaséleti teendőinkben*:

Sokat tehát, igen sokat tehet a nő a társadalomban, és most inkább, mint valaha, kötelessége: betölteni nem csak emberi, de honleányi kötelességeit. (...) És miként a családi életben a nő kötelessége, olyan karban tartani házát, és olyan szellemet honosítani meg abban, hogy a férj gyönyörét, boldogságát találja meg abban, épen úgy a honleányok kötelessége: hiven ápolni e nemzeti érzelmeket; miként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreesőbb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása.¹⁸

Eszerint az olyan – mai szemmel, és úgy tűnik, Kánya Emília számára is a magánélet területéhez sorolt – tevékenységek, mint a háztartásvezetés, a gyermeknevelés vagy a férjválasztás nem csupán az egyéni boldogulást szolgálják, hanem hangsúlyosan közösségi vetületük van: aki e szempontokra odafigyel és „megfelelően” tölti be e szerepeket, az nemcsak saját, hanem a hon boldogulását szolgálja. Kánya életpályájának több mozzanata is a honleányi szerepelváráshoz való igazodásként értelmezhető. Leghangsúlyosabban (1.1.) a szerep tudatos megélését segítő írások terjesztésében és (1.2.) a játékonkodásban, illetve az egylettagságban mutatkozik meg.

1.1. Szereptudatosítást közvetítő írások

A *Családi kör* elsőrendű feladatának a honleányi szerep tudatosítását jelölte meg a (felsőbb társadalmi státuszú) nők¹⁹ számára. „Honleányok képcsarnoka” című női példaképeket felsorakoztató állandó rovata azt mutatja, a lap tulajdonképpen – hol hangsúlyosabban, hol csak a háttérben – végig a honleányság kérdése körül forgott. Kánya publicisztikai munkássága a „Hogyan legyél jó honleány?” programmal írható le; bármelyik cikke e program szolgálatában állóként értelmezhető – még az is, amely

¹⁸ EMILIA, *Társaséleti teendőink*, Családi kör, 1860, 5. sz., 73–74.

¹⁹ Sem Kánya Emília, sem a többi cikk szerzője nem differenciálta nézeteit a társadalmi státuszra és az életkorra vonatkozóan. Szempontjaikból azonban jól látszik, hogy azok az elvek, amelyeket általánosan „nőkérdés”-ként emlegettek, kizárólag a felsőbb társadalmi státuszú, azon belül is inkább a középosztálybeli, fiatal és középkorú magyar nők kérdését érintették. A korszakban kivételt jelentett Beniczky Irma *A nők hivatása* című tanácsadókönyve, amely több helyen is differenciáltabban fogalmazta meg a leírását és imperatívuszait (BENICZKY, i. m.).

nem használja expliciten a „honleány” szót. A lap tartalmazott kulturális híreket, hazai és külföldi divattudósításokat, tanácsadó cikkeket háztartási és gazdasági teendőkről, értekezéseket a nők szerepeiről és feladatairól, valamint terjedelmes szépirodalmi rovatot, amelyben számos női szerző szerepelt. A honleányi szerep tudatos megélésének a közvetítésében a legfontosabb eszköz pedig a műveltségre nevelés és a képzettség fontosságának a hirdetése volt.

A műveltségszermény terjesztése nem csupán a honleányi kötelesség, hanem a Kánya honorácior értelmiségi, evangélikus származása által kijelölt szerepelvárás teljesítésé-ként is értelmezhető. Apja Kánya Pál²⁰ (1793–1869), evangélikus gimnáziumi igazgató, az evangélikus egyház levéltárnoka és a pesti német gyülekezet jegyzője volt. Kánya Emília családi és baráti honorácior közegéhez tartoztak az úgynevezett „irodalmi Deák-párt” tagjai (pl. Arany János, Tompa Mihály, Szász Károly, Gyulai Pál, Pákh Albert, Csengery Antal), de a honorácior közegeen kívül a korszak „evangélikus elitje” is rendszeresen megfordult náluk, például Tavassy Lajos, a Székács, a Prónay, a Podmaniczky család.²¹ László Ferenc meggyőzően érvel amellett, hogy a 19. századi kulturális életben a Pest-Budán letelepedő evangélikus elit kitüntetett szerepet játszott.²² Juliane Brandt kutatásai szerint a csoport tekintélye részben a nyelvi-etnikai sokszínűségről fakadt: a közösséget németajkúak, magyarok és szlovákok együttese alkotta.²³ Emellett vezető szerepük Mária Dorottya pártfogása, Schedius Lajos támogatása mellett a nívós iskolahálózatok miatti felülképzettségüknek, a közös vendégeskedéseknek, valamint a kisebbségi létből adódó „nostras-tudatuknak” és „kohézióerősítő rítusaiknak” köszönhetőek.²⁴ A művelődés, a magántanári képzés és az iskolázottság kitüntetett szerepéről bőszeges beszámolót ad Kánya Emília emlékirata is:

Akárhogy gondolkodjam is, nem találok emlékeimben műveletlen emberekkel való közelséget. Tanárok, teológusok, írók, egypár művész, földbirtokos, ez volt a mi körünk (...). Nem találkoztam műveletlen, rossz modorú emberekkel.²⁵

²⁰ Kánya Emília és Kánya Pál minden kézirat és nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya” vezetéknevet használta. Ezért – ellentétben a Szinnyei József óta elterjedt „Kanya” névalakkal (vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái XIII.*, Bp., Hornyánszky, 1909, 559), a tanulmányban következetesen a „Kánya” névalakot használom.

²¹ Lásd KÁNYA, *i. m.*, 9–76.

²² LÁSZLÓ Ferenc, *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 2004/4, 165–185, 165; ill. az evangélikusok szerepéről a jótékonykodó egyletekben: TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, Bp., L'Harmattan, 2005, 59–94.

²³ Juliane BRANDT, *Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak*, Századvég, 8(2003), 29. sz., 17–26.

²⁴ LÁSZLÓ, *i. m.*, 175. Az összetartozás-tudat erejét mutatja, hogy noha Székács József evangélikus püspök több egyházipolitikai témában más nézeteket vallott, mint Kánya Pál, sőt, összetűzésbe is kerültek (vö. Székács József püspök visszaemlékezései, szerk. KERTÉSZ Botond. Bp., Akadémiai, 2009, 264–265), ettől függetlenül Kánya Emília visszaemlékezései alapján a Székács és a Kánya család rendszeresen összejárt (vö. KÁNYA, *i. m.*, 31–32).

²⁵ Uo., 31.

És nem hiába vártak reám a mesterek, akik hivatva voltak hiányos ismereteimet kibővíteni, tehetségeimet kiképezni. Édes jó atyám, mint rendkívül művelt, széles látókörű és tudós ember, a leányától is megkívánta az alapos tudást, és szívesen hozott még áldozatokat is, csak hogy szívünk-lelkünk nemes úton képeztessek.²⁶

Hogyan neveljük leányainkat? című tanácsadó írásában már nem csupán a művelődés szükségessége mellett érvel, hanem azt kifejezetten a női feladatok egyikeként említi: „Kellő műveltség mellett a női szív minden időben és minden körülmények közt hű marad magához, egyformán külsőleg, belsőleg, egyformán szépben és jóban.”²⁷ Más írásaiban a művelődés hatásának az erkölcsös életmódot, a szerelemből házassodást, a hiúságtól való tartózkodást vagy a minél műveltebb és nemzethűbb gyermekek nevelését jelöli meg.²⁸

Úgy tűnik, a műveltség Kánya esetében egyszerre jelentett honorácior és evangélikus neveltetéséből adódóan *lehetőséget* a szakmai érvényesülésben (már egyáltalán a szakmaválasztást is befolyásolta), egyszerre *eszközt* a piaci rés kihasználásához (hiszen a korszakban ritka teljesítménynek számított a lap húszéves fennmaradása²⁹), de egyszerre *terjeszteni kívánt eszményt* is. A műveltségeszmény terjesztése részben a nemzethű gyermekek nevelése miatt tekinthető a honleányi szerep részének, részben pedig azért, mert Kánya csatlakozott a korszak egyik fontos, jeles honleányok által képviselt ügyéhez, a nők oktatásának programjához.³⁰ „Csak a nő számára nincsenek ilyen tanintézetek! Az ő célszerű neveltetésére semmi sincs téve. Elég, ha írni-olvasni

²⁶ Uo., 47; ill. lásd az emlékirat egész első fejezetét: Uo., 9–76.

²⁷ EMILIA, *Hogyan neveljük leányainkat?*, Családi kör, 1878, 11–14. sz., 246–247, 270–272, 299–302, 317–320, 248. Ugyanebből az évtizedből a református Szász Károlyné unokájához, Pólához és Ilonához írt levelében nem is csupán az egyik nélkülözhetetlen honleányi erényként emlegeti a műveltséget, hanem egyenesen az Isten által rendelt fő hivatás betöltéseként: „...ti éppen most azon szerencsés helyzetben vagytok, hogy sok hasznos és jót tanulhassatok, s ez által fog szívetek nemesülni s azon cél felé törekedni, mely minden nőnek hivatása, hogy ti. bétöltve nemesen és kiművelt szellemmel azon tért, mely számára istentől ki van rendelve [...] tartsa meg isten még soká, hogy nemesen választott útján haladhasson tovább is jó sikerrel elő, hogy a Honnak sok művelt lelkű nőt formálhasson” (Özv. Szász Károlyné levele Szász Pólához és Ilonához, Kolozsvár, 1873. március 13. RL C/97 21. doboz, idézi SÁRAI-SZABÓ Katalin, *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig: A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, doktori disszertáció, Bp., 2010, 152–153. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf> (utolsó megtekintés: 2019. április 02.))

²⁸ Vö. EMILIA, *A magyar hölgyekhez*, Családi kör, 1860, 30–37. sz., 477–478, 493–494, 516–517, 529–531, 548–549, 564, 580–581. – EMILIA, *A női műveltségről*, Családi kör, 1862, 41–42. sz., 637–638, 649–650. – EMILIA, *A nőről*, Családi Kör, 1864, 35–47. sz., 817–820, 849–852, 865–869, 889–893, 913–917, 944–948, 961–964, 985–989, 1009–1013, 1033–1038, 1067–1069, 1081–1084, 1105–1109.

²⁹ Lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében (A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján)*, Alföld, 62(2011), 3. sz., 44–51. További elemzést érdemel, hogy pontosan mi lehetett e népszerűség oka.

³⁰ A nők oktatásáért küzdő programról a legátfogobban: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Pécs, Kronosz, 2018. – KERESZTY Orsolya, *Nők művelődési lehetőségei a dualizmuskori Magyarországon = Uő, „A nő és a társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011, 35–63.

tud, és ha ezt sem, szintén nem nagy baj. Hogy miből fog megélni? Törődnek is azzal! Menjen férjhez, vagy... vagy... vagy... Nos? [...] Miért nem tárják föl a nő számára is a kenyérkereset kapuit?”³¹

A fenti részletből látható, a (középosztálybeli) nők (otthoni és szervezetlen) művelődése mellett azok szervezett, szisztematikus, intézményes és szakmai keretek közt megvalósuló oktatását szorgalmazta. Tette ezt mind a tudás hozzáférhetősége miatt, mind pedig azért, mert az oktatást – kortársaihoz hasonlóan, csatlakozva a korszak másik fontos nőügyi eszméjéhez – kulcsfontosságúnak jelölte meg a középosztálybeli nők munkaképességéhez,³² önfenntartási lehetőségéhez, a házasságtól való egzisztenciális függésük felszámolásához. Saját cikkei érvelésén túl talán még fontosabb, hogy a *Családi kör* rendszeresen teret biztosított a nőnevelés ügyéért küzdő felszólalóknak;³³ tehát nemcsak a művelődés, hanem a nők képzését szorgalmazó programok egyik fontos fórumaként szolgált.

1.2. Jótékonykodás, egyletagság

A „Hogyan legyen jó honleány?” típusú tanácsadó cikkekben számtalanszor olvasható a jótékonykodás szempontja, és ennek több oka is lehet. A jótékonykodás lehetővé tette az anyai szerep kiterjesztését a „társadalom gondviselő anyja” képzetévé. Így azok a nők, akiknek nem lehetett gyermeke, „pótolhatták” a gondoskodási tevékenységet, amely nélkülözhetetlen eleme volt a honleányi szerepnek.

A többi ok a honfiúi szerepminta ismeretében mutatkozik meg. A hont és a hazafiságot középpontba állító szövegek szembevető jegye a szakrális beszédmód a nemzettel kapcsolatban. A *Vezércsillagok...* című kötet „hazafi” címszava alatt számtalan, a következő részlethez hasonló szöveget olvashatunk, amelyek hangneme patetikus, retorikájuk központi eleme pedig az áldozathozatal:

Mert mind övé vagyunk, s ő mindenünké,
Ezen imádott, szeretet hazá!
Mely úgyfog élni, úgy fog csak virúlni,
Ha érte él, ha érte hal fia.³⁴

(523, Garay)

A honleányi szerepelvárásban a jótékonykodás cselekedete töltötte be a nemzethez fűződő szakrális viszony pozícióját. A rendszeres adományozás a vallásos életmódhoz hasonlóan

³¹ EMÍLIA, *A nőről = A nő és hivatása*, i. m., 310.

³² A középosztálybeli női munkavégzést ösztönző programmal kapcsolatban vö. *A nő és hivatása II.* című szöveggyűjtemény vonatkozó részeit: *A nő és hivatása II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Bp., Kortárs, 2006, 189–243.

³³ Vö. például: LENGYEL Dánielné, *Hölgyeinkhez a nőnevelés ügyében*, *Családi kör*, 1869, 27. sz., 626–627.

³⁴ *Vezércsillagok...*, 150. A szakrális beszédmód és a nemzetről szóló költészet kapcsolatáról, a bibliai minták nemzetiesítéséről lásd továbbá: DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jöni fog”: *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, Bp., Ráció, 2017.

önmegtagadásra, szolgálatra, a saját javokról való lemondásra és a (honfi) testvérek segítésére épült; ráadásul eredendően is az egyházak körébe tartozó tevékenység volt. Jótékonyági céllal alakult például a Budai Jótékony Nőegylet, a Pesti Izraelita Nőegylet, a Magyar Országos Segélyező Nőegylet vagy a Pesti Jótékony Nőegylet, amelynek munkájában 1863-tól Kánya Emília is részt vett, 1864-től pedig a *Családi kör* lett a hivatalos lapja.

Alakultak azonban olyan nőegyletek is, amelyek a jótékonykodás mellett kulturális és érdekvédelmi tevékenységet is folytattak, mint például a Magyarországi Központi Fröbel Nőegylet, a Mária Dorothea Egyesület, a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete (amelynek alapításában 1861-ben részt vett Kánya Emília is), az Országos Nőiparegylet (amelynek 1880–81 között titkára volt) vagy az Országos Nőképző Egyesület (amelynek munkájában Kánya szintén aktívan részt vett 1868-tól).³⁵ Ezek az egyletek is fontos eszközök voltak a honleányi szerep betöltéséhez, hiszen többféleképpen is szorosan a nemzeteszméhez kapcsolódtak.

Egyrészt olyan módon, hogy többen a háztartási, gazdasszonyi teendők elmélyítésén fáradoztak, ami a női tagok családi körben végzett munkájának, férjükről és gyermekeikről (a jövő jó honfiáról és honleányairól) való gondoskodás tudatosságát segíthette. Másrészt aktívan részt vettek a középosztálybeli nők képzéséről és munkaképességéről szóló vitákban, illetve abban, hogy a műveltség és a szervezett képzés a nők számára is hozzáférhetővé váljon. A Mária Dorothea Egyesület például könyvkiadó vállalatot működtetett, és megszervezte az Országos Tanügyi Kongresszust, az Országos Nőiparegylet kifejezetten a középosztálybeli nők munkaképzésének a javításáért és a munkához való hozzáférésük lehetőségéért küzdött, az Országos Nőképző Egyesület pedig felolvasásokat szervezett, tanodát és leánygimnáziumot alapított.³⁶ Miként a fenti alfejezetben láttuk, a női oktatás és művelődés kérdése szervesen illeszkedett a nemzettudat formálásához. Az egyletek lehetővé tették, hogy ezen eszméket a tagok intézményi támogatással hirdessék, ezért is lehetett az egyletagság fontos eszköze a honleányi szerepminta követésének.

Harmadrészt az egyletagság (például az Országos Nőiparegyletben) lehetővé tette az olyan programok hirdetését, mint a honi készítmények előnyben részesítése.³⁷ S vé-

³⁵ A reformkori és dualizmuskori magyar nőegyletekről részletesebben lásd Susan ZIMMERMANN, *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgmonarchie 1848 bis 1918*, Wien, Pomedia Verlag, 1999. – BORBÍRÓ Fanni, *Budapesti nőegyletek 1862–1904 = A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp. Argumentum, 2007, 185–207. – Judith SZAPOR, *Sisters or Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1914 = Women's Emancipation Movements in the 19th Century: A European Perspective*, eds. Sylvia PALETSCHEK, Bianka PIETROW-ENNKER, Stanford-California, Stanford University Press, 2004, 189–205. – BURUCS Kornélia, *Nők az egyesületekben*, Historia, 15(1993), 2. sz., 15–18. – KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmuskori Magyarországon, 1867–1914*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2008, 78–90. – TÓTH, i. m., különösen: 59–94. – *A nő és hivatása II...*, i. m., 288–311.

³⁶ BORBÍRÓ, i. m., 192–195.

³⁷ Veres Pálné lánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda visszaemlékezése például a magyar termékek készítését és használatát egyértelműen a honleányi szerep részeként határozta meg: „Az iparvédelem,

göl, az egyletekben ugyanúgy a közösségiség vált kulcsfogalommá, ahogyan a hazafi szerep kulcselemében, a nemzeti eszme terjesztésében is. A *Vezércsillagok...* egyik, Széchenyi Istvántól származó részletében a következő megfogalmazását olvashatjuk a hazafiság közösségi jellegének:

a honszeretet, bármily tiszta s erős legyen is, s bár hány rokon kebelben lángoljon is, csak vajmi kis hatalom, ha egyesítve, józanul kifejtve s egy célra irányozva nincs. S ezt semmi egyéb nem eszközölheti, mint a nemzetiségre alapított közértelmesség; mert az okos hazafi átlátandja, hogy ő egyedül nem vihet végbe szinte semmit, mindent egyszerre nem kezdhetni, hanem egyet kell a másik után közérővel létesíteni, s végre, hogy rá a legbiztosb s nagyobb haszon csak a közgyarapodásból folyhat tartólag s huzamosan.³⁸

(545, G. Széchenyi István)

A nőegyletek és a nőmozgalmak Európa-szerte nagyrészt női taglétszámmal, tehát dominánsan női közösségként működtek.³⁹ Magyarországon a 19. századi nőegyletek szintén fontos eszközei voltak a nők közötti kapcsolatháló kiépítésének. A Mária Dorothea Egyesület például állasközvetítő irodát működtetett (középosztálybeli) nőknek, valamint elszegényedett, öreg tanítónőket támogatott; az Országos Nőképző Egyesület kapcsolatot tartott fenn külföldi nőszervezetekkel.⁴⁰ De többen arra is figyeltek, hogy a nőiönérdek-érvényesítés kizárólag női dominanciájú csoport létrehozásával valósuljon meg: nemi differenciálást alkalmaztak; például meghatározták, hogy a választmány 2/3-a nő kell, hogy legyen, hogy valóban saját érdekeiket képviselhessék.⁴¹

az u. n. *honi* gyártmányok felkarolása és az idegennek kiküszöbölése volt nemcsak a jelszó, de a magyar ember kötelessége is. A két Zichy grófnő (testvérek), gróf Batthyány Lajosné és gróf Károlyi Györgyné, roppant buzgóságot fejtettek ki emellett. De minden honleánynak is hazafias feladata volt dolgozni és fáradozni ez érdekében” (RUDNAY Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim: 1847–1917*, Bp., Légrády testvérek, 1922, 59). Nem véletlen hát, hogy a *Családi kör* divatrovata határozottan a magyar viseletet és a magyar gyártmányú kelmékből készült ruhákat reklámozta.

³⁸ *Vezércsillagok...*, i. m., 157. Persze ez a közösségiségeszmeny – minthogy már többen is árnyalták azon üdvtörténeti narratíva illúzióját, hogy a ’48-as márciusi események nyomán létrejött új nemzetfogalom olyan magyarságkonceptióra épült volna, amely a nemesi nemzet szűk közösségfogalmát felváltva már a népet (a kiváltságokkal addig nem rendelkező tömegeket) is magában foglalta – nem tekinthető integratívnak: ugyanúgy csupán a felsőbb társadalmi réteget érintette. Lásd például MILBACHER Róbert, *Dózsa György unokája: A Nemzeti dal közösség szemléletéről = Uő, Babel agoráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia, 2015, 72–93. – DÁVIDHÁZI Péter, *Őseinket felhozád = Uő, Per passivam resistentiam*, Bp., Argumentum, 1998, 123–144; ill. a jog és a társadalmi gondolkodás szintjének ellentétéről a rendi berendezkedés megszűnése után: TÓTH Zoltán, *A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás = Magyarország agrártörténete: Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. OROSZ István, FÜR Lajos, ROMÁNY Pál, Bp., Mezőgazda Kiadó, 1996, 141–172.

³⁹ A 19. századi nőegyletekről és nőmozgalmakról európai kontextusban: KAREN J. BLAIR, *The Clubwoman as Feminist: True Womanhood Redefined, 1868–1914*, New York, Holmes & Meier Publisher, 1980 – *Women’s Emancipation Movements in the 19th Century: A European Perspective*, eds. SYLVIA PALETSCHEK, BIANKA PIETROW-ENNKER, Stanford-California, Stanford University Press, 2004.

⁴⁰ BORBÍRÓ, i. m., 195.

⁴¹ Uo., 194–195. Az egylettagság persze nem csupán a honleányi szerep fontos elemeként tárgyalható, hanem a privát és a publikus szféráról szóló diskurzus szempontjából is. E tanulmánynak azonban ez

A nőtársadalom összességével való sorsközösség-vállalás, amely a társadalom patriarchális berendezkedéséből származó közös tapasztalatra épült, a 20. század eleji feminista mozgalmaknak volt kimondott és fontos programja.⁴² A 19. századi (nő) egyleti csoportosulások korántsem tekinthetők rendi különbségeken átívelő közösségekként,⁴³ sőt, a 20. századi magyar feminista mozgalmak kifejezetten a 19. századi „nőmozgalmaktól” való elhatárolódásukkal definiálták magukat, mondván, hogy azok nem strukturális változást propagáltak.⁴⁴ A 20. század eleji magyar feminista mozgalmak – ellentétben a 19. századi nőegyletekkel – szándékuk szerint elveiket már az élet minden területén képviselték,⁴⁵ és több szalon is összeköttetésben álltak más nemzetközi nőszervezetekkel.⁴⁶ Mégis, a 19. századi nőegyleteknek is voltak olyan elköteleződések és kezdeményezések – a nők közötti kapcsolatháló kiépítésnek szándéka, a segítségnyújtás, a nemzet közösségéhez tartozás eszméje –, amelyek később alapvető fontosságúak voltak a felekezeten, életkoron, társadalmi hovatartozáson, sőt a nemzeteken is átívelő női testvérközösség eszméjében.

2. A honleányiség mint védelem

A honleányi szerep *védelmet biztosító* jellegét Kánya atipikus életpályája, ehhez képest alakja (saját korában és az utókorban is jellemző) egyöntetű elismerése mutatja.⁴⁷ A *Családi kör* alapítása ugyanis az egyik lehetséges narratíva szerint három szempontból is meghökkentő, a megszokott női mintákkal szembemenő cselekvésként értelmezhető: a lapot (1) elvált, (2) kisgyermekait nevelő (3) nőként alapította. Szegfi Mórral 1861-ben

nem tárgya; a privát és a publikus szféra elválasztásáról, kritikájáról, genderszemponitú megközelítéséről, a nemzet képzetéhez fűződő kapcsolatáról szóló tengernyi szakirodalom azt mutatja, a kérdés bonyolult, rövid terjedelemben pedig csak felületesen tárgyalható. Az otthon-szalon-egylet-sajtó-parlament skálájának társadalmi nemi szempontú (elméleti és történeti) elemzése magyar kontextusban nemhogy külön tanulmányt, de külön monográfiát érdemelne.

⁴² Lásd: ACSÁDY Judit, *A magyarországi feminizmus a századelőn = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I.*, szerk. PÜSKI Levente, TIMÁR Lajos, VALUCH Tibor, Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, 1999, 295–311. – ACSÁDY Judit, MÉSZÁROS Zsolt, *A Balmazújvárosi Szabad Nőszervezet és a Feministák Egyesülete közötti kapcsolat (1908–1929): A női szolidaritás megnyilvánulásai a hazai feminista mozgalomban*, TNTeF, 8(2018), 2. sz., 80–96.

⁴³ Tóth Árpád figyelmeztet arra a pesti egyesületek társadalomtörténetével foglalkozó könyvében, hogy a látszat ellenére a rendiesség – igaz, néhol áttételes formában, de – nagyonis meghatározó volt az egyletekben (TÓTH, *i. m.*).

⁴⁴ ACSÁDY, *i. m.*

⁴⁵ CZEFERNER Dóra, *A polgári feminista nőmozgalom vidéken a 20. század kezdetén = Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete*, szerk. PAP József, TÓTH Árpád, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016, 549–560, 550.

⁴⁶ ZIMMERMANN, *i. m.*, 50. – CZEFERNER Dóra, *Nemzetköziség a századforduló hazai feminista mozgalmában*, 2015. 03. 01. <http://ujkor.hu/content/nemzetkoziseg-a-szadfordulo-hazai-feminista-mozgalmaban> (utolsó megtekintés: 2019. május 15.)

⁴⁷ Kánya utóéletéről részletesebben: BOZSOKI, „A magyar feminizmus uttörője”?..., *i. m.*

esküdtek meg; második házassága alatt született további négy gyermeke felnevelésekor már aktív szerkesztői munkát folytatott. Ez az életforma eltért az ebben a társadalmi státuszban megszokott női szerepektől.⁴⁸ Ráadásul a kezdeményezés az irodalmi-szerkesztői mező nemi szereposztása szerint is atipikus jelenségnek számított.⁴⁹

Egy másik narratíva szerint azonban középosztálybeli nőként a szakmai érvényesülés és a pénzkeresés az irodalmi pályán nem ellentétes a családi teendővel, hanem feloldódik egy magasabb rendű célban, a nemzet (képzelt) közösségéért való munkálkodásban. Ez utóbbi narratíva alátámasztására kétféle érv is kínálkozott a korszakban: (2.1.) a sajtó szerepe a nemzet(tudat) létrehozásában, illetve (2.2.) azon elképzelés, amely szerint a „munka” erkölcsnemesítő és közvetlenül is a hont szolgálja. A korszak narratíváit Kánya Emília egy harmadikkal is kiegészítette: (2.3.) a saját akaratából egyedülálló nő szerepét a honleányszerep betöltéséhez szükséges elemekkel igyekezett elfogadhatóbbá tenni.

2.1. Sajtó

Ha komolyan vesszük Benedict Anderson megállapítását, amely szerint a „nyomtatáskapitalizmus” (a sajtó és a könyvnyomtatás ipara) volt az elsődleges eszköz a

⁴⁸ Érdemes néhány olyan nő életpályájára tekinteni, akiknek Kánya Emíliáéhoz hasonlóan élete vagy munkája szintén korai példája volt a középosztálybeli nő szerepeket érintő változásoknak. Vargha Gyuláné Szász Póla (1863–1947) vagy Perczelné Kozma Flóra (1864–1925) egy férfiközpontú, hagyományos közegben, az egyházban végzett belmissziói munkájukkal léptek a konvencionálistól eltérő szerepbe. Ők azonban csupán akkor álltak munkába, amikor már mindegyik gyermekük felnőtt, így családjuknak nem kellett nélkülözniük őket (Szász Póla és Kozma Flóra életútjának jelentőségéről, illetve az egyházban betöltött új szerepkörükről lásd: SÁRAI SZABÓ Katalin, *Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején*, Replika, 2014, 1–2. sz., 85–106). De Veres Pálné is ötvenéves korában, Szilárda lánya férjhezmenetele után kezdte el nőügyekkel kapcsolatos politikai tevékenységét (M. BAGOSSY Éva, *Veres Pálné*, Bp., Veres Pálné Gimnázium, 1996, 23).

⁴⁹ E tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé ennek kifejtését, de az alábbi tanulmányokban részletesebben elemeztem, pontosan mit jelentett és milyen társadalmi-kulturális kontextusban értelmezhető Kánya atipikus életpályája (BOZSOKI Petra, „Csak a vezérek szerepelnek az életben...”: *Kánya Emília életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásai* = „Keresek világot”: A „Nem mind Arany, ami fénylik”: Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete, szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, BIHARY Gábor, FARKAS Evelin, Debrecen, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018, 187–203. – BOZSOKI Petra, *Kánya Emília diskurzív közege: A Családi kör női szereprepertoárja és politikai nyelve*, ItK, 122(2018), 5. sz., 580–602). Csak egyetlen példa: érdemes belegondolni a szerkesztői munkával kapcsolatban az – első pillantásra jelentéktelennek tűnő – időkezelési mód szempontjába. Mint minden foglalkozás, úgy a szerkesztői munka is sajátos időstruktúrát, akár sajátos napirendet követelt. (Vö. Werner BERGMANN, *Az idő a szociológiában: Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről* = *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*, szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Bp., Akadémiai, 1990, 117–174, különösen: 157–159.) Noha a szerkesztői munka időfelhasználása korántsem jelentett olyan feszített napi tempót (például éjszakai munkát), mint a napilapokkal dolgozó újságírók munkája (erről bővebben: SIPOS Balázs, „*Időben élni*”: *Hivatásos újságírók szerepei Magyarországon a XX. század első felében*” = *Nők és férfiak... avagy a nemek története... i. m.*, 347–356, különösen 347–349), a *Családi kör* heti rendszerességű megjelenésének követelményeihez minden bizonnyal a napi időbeosztás szintjén is alkalmazkodni kellett.

19. században, hogy a nemzet közössége elgondolhatóvá váljon, így pedig megszülessen (hiszen olvasásukkal az egyén szimbolikusan a nemzet részesévé válhatott),⁵⁰ akkor az is nyilvánvaló, hogy Kánya Emília a *Családi kör* alapításával és működtetésével feddhetetlenül a nemzet létrehozásának folyamatához járult hozzá. Minthogy a lap magyar nyelven közölt irodalmi és publicisztikai írásokat, a kor egyik vezető orgánuma volt abban, hogy a magyar nők művelődjenek a magyar kulturális hagyományok megismerésével. Ráadásul a honleányi eszmét is aktívan és expliciten propagálta; a folyóirat, így pedig Kánya Emília bármely tette a társadalom szemében elsősorban a nemzet közösségét szolgálta. „Aki a nemzeti szellem ébresztgetése körül buzgólkodott. Ebben az irányban kevés magyar honleánynak jutott olyan kiváló szerep, mint Kánya Emiliának, Kánya Pál gimnáziumi tanár nagyműveltségű leányának, a ki tettel, szóval, írásban fáradhatatlanul, s mondhatni, hősies elszántsággal szolgálta a nemzeti ügyet”⁵¹ – írják róla 1905-ben; de még 1941-ben is: „Akármennyi dolga van, a szenvedő emberiségnek mindig juttat idejéből. Ezerféle dologra terjed ki a gondja. [...] Mindig másokért dolgozott, mindig másoknak akart örömet szerezni.”⁵²

Naplójában (amelyből csupán néhány részletet ismerünk egy újságcikknek köszönhetően) szerkesztői tevékenységét szolgáló, misszionárius, a nemzeti eszmét közvetítő tevékenységként mutatja fel:

Engem húsz éven át lelkesített az a belső tudat, hogy szerény működéssel missziót teljesítek. Lelkesítve a magyar nőket minden szép és jó iránt, a jótékonyság felkarolásában. Nemcsak szórakozást kellett nyujtanom hölgyeinknek, hanem őket minden szép és jó társadalmi eszmének megnyernem. Nem minden ember cselekszi a jót az eszme iránti lelkesedésből, hanem a hiúság, az utánzási vágy, mindenféle kicsinyes mellékérdek is indító oka cselekvésüknek.⁵³

2.2. Munkavégzés

A misszió teljesítése azonban nem csupán az irodalom, a műveltség terjesztését illetően jelent meg írásaiban, hanem általában a munkavégzés tekintetében is. Az Országos Nőiparegylet felhívásában (amelynél titkárként működött) azért szólalt fel, hogy minden társadalmi rétegben férfiak és nők számára is megbecsült legyen, és egyáltalán lehetővé váljon a munkavégzés, hiszen „a munka képezi alapját az egyén, a család és az állam jólétének.”⁵⁴

⁵⁰ Benedict ANDERSON, *Elképzeltek közösségei: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY GÁBOR, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006, 42.

⁵¹ KÜRTHY EMIL, *Emília*, Vasárnapi Újság, 1905. november 12., 735.

⁵² BARSY IRMA, *Emlékezés az első magyar szerkesztőnőre*, Magyar Nemzet, 1941. december 28., 10.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Kánya Emília: *A magyar közönséghez! Az Országos Nőiparegylet választmányának üléséből*, 1880. április 4. (Országos Evangélikus Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Országos Nőiparegylet.)

A magyar társadalom fő törekvése azon irányban haladni a művelődés és nemzeti fejlődés terén, mely a nyugot államait erőben és hatalomban oly nagygyá tette. Ez iránynak fő jellemvonása a *nemzeti munka terjedése*. (...) És hazánkban (...) az egyén, a család és általuk az államnak legelső földadata mindazon hiányokat pótolni, melyek főleg azon sajnos körülményekből erednek, hogy a munka és az ipar a társadalomnak még nem minden rétegében lesz úgy megbecsülve, a mint megérdemelné. Azon testületek tehát, melyek a *munkaterjesztés nemes feladatát* tűzték ki követendő czélul, bizonyára hasznos szolgálatot tesznek a hazának. Kétszeresen hasznos azonban e szolgálat, ha az oly irányban érvényesül, melynek elérésére alóliirt testület törekszik. Ez a nők munkaképesítése.⁵⁵

A munka mint a középosztály számára nemes életforma ismerős retorikát idéz. A reformkorban élénk diskurzus folyt a munka, a nemzet és a hazafiság kapcsolatáról. Többen amellett érveltek, hogy az egyéni anyagi érdek egyáltalán nem ellentétes a nemzeti érdekekkel: aki a saját anyagi érdekében cselekszik, az a nemzetért munkálkodik. Trefort Ágoston például Amerikát említi követendő példaként, mert – meglátása szerint – ott az egyéni és közérdek nem zárja ki egymást: „[Amerikában v]alamint egyes embert, úgy a’ statust is ugyan azon érdekek foglalják el. [...] Amerikában az anyagi érdekek’ kifejlése a’ közboldogság’ s haladásnak feltétele, s’ jólét függetlenné tevén az embert, nemes önértetet, erkölcsiséget s’ hazaszeretetet szül, mert csak az ki a’ polgári társaság’ javaiban részesül, igyekszik hona’ javát öregbítni.”⁵⁶

Eötvös József a Védegylet kapcsán született írása is azt tükrözi, a szerző üdvözlendőnek találja, hogy a munka végre nem tekinthető alacsonyabb rendűnek, szemben a korábbi, a nemesi nemzet szempontjából alapvető elképzeléssel:

Nemrég „a szegény egy nemének tartatott, ha valaki kenyérét saját keze munkájával keresi, midőn a nemes, bár koplalnia kelle is ősi telkén, nevét megbecstelenítve gondolta volna, ha fiait valamely mesterségre vagy kereskedésre nevelteti (...). [I]egalább azon meggyőződés terjedett el, hogy a kézi munka senkit meg nem aláz, sőt vagyonság által nemzeti függetlenséget teremt, s azon osztály, mely azt űzi, a honnak pártfogását és minden okos ember becsülését igényelheti”⁵⁷

Táncsics Mihály *Népkönyvében* pedig a munkát egyenesen a legfőbb honfíui kötelességként mutatja fel; úgy a béke, mind a háború idején:

az egész haza is [...] csak munkás kezekre támaszkodva állhat fen (...). [h]a a’ hazát veszedelem, ellenség fenyegeti, munkás kezek mentik meg (...). Nem világos e tehát, hogy otthon a’ földet művelni, mesterséget űzni, éppen olly szükséges egy részről, mint háborúba menni, az ellenséget elűzni más részről. Ha midőn tehát a’ nemes atyafiak háborúba mentek,

⁵⁵ Uo., kiemelés tőlem, B. P.

⁵⁶ TREFORT Ágoston, *Az anyagi érdekekről = Budapesti Szemle I.*, szerk. SZALAY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840, 1, 4.

⁵⁷ EÖTVÖS József, *Agricola levelei XIV. – A magyar ipar mellett = Uő, Reform és hazafiság II.*, szerk. WÉBER Antal, PÁNDI Pál, FENYŐ István, ILLÉS Endre, Bp., Magyar Helikon – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 284–285.

a' többiek itthon a' fenntartásról gondoskodtak, eleséget adtak, mert széllal vagy csupa dicsőséggel a' háborúskodók sem élhetnek.⁵⁸

A gondolat azzal az elképzeléssel állt összefüggésben, hogy a nemzeti fejlődéshez gazdasági függetlenségre van szükség.⁵⁹ Kánya Emília fent idézett írásában tehát olyan érveket használt, amelyek már a '40-es években is jelen voltak. 1880-as szövege arról árulkodik, a munka és nemzet egymást erősítő kapcsolatáról szóló retorika ezúttal nőkre kidolgozott változatban jelent meg.

De a munkának a középosztály számára nemes jellege egy másik, a felekezeti-séggel összefüggő gondolatot is idéz. Max Weber nagy hatású, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvében a hivatástudatot, illetve a munkavégzés kötelességét és gyönyörét jelöli meg a protestáns irányzatok központi jellemzőjének, amit aztán a kapitalizmus alapját jelentő vagyonthalmazás eredőjének nevez.⁶⁰ Weber szerint a protestáns (de főként református!) hitelvekből olyan magatartásformák és szemléletek következnek (szerzetesi aszkézis helyett evilági „aszkézis”, a munka mint hivatás, a hivatás mint isteni elrendelés elfogadása és az evilági kötelességek teljesítésének eszköze, a hivatással szembeni kérlelhetetlen kötelességérzet stb.), amelyek kifejezetten táptalaját nyújtották a kapitalizmus „fejlődésének”. Okát abban jelöli ki, hogy – értelmezésében – a munka célja a kapitalista ember számára sem elsősorban az anyagi szükségletek kielégítése, hanem életcél, hivatás, amely csak szigorú időbeosztással, lemondásokkal és nagy felelősségtudattal végezhető.⁶¹

Kánya Emília írásaiban hasonló retorikával jelenik meg a munkavégzéshez fűződő viszony:

De különben is egy erős, államfönntartó középosztály csak úgy képzelhető, ha a munkából a nő is kiveszi a maga részét és a nemzetgazdaságnak nemcsak fogyasztó, hanem dolgozó, termelő tagjává is válik. (...) Az Országos Nőiparegylet ezen, csak nagyjából vázolt elvek alapján főczélul tűzte ki, hogy a nők munkaképesítésének Magyarországon zászlóvivője legyen (...). Ez erkölcsi és nemzetgazdasági szempontból bir kiváló fontossággal. Erkölcsi szempontból azért, mert vajmi számos nő, ki különben talán nem birt volna az életfenn-tartás küzdelmeivel az erény útján megküzdeni, ime alkalmat nyer a munka erkölcsi tisztaságában magának keresetet biztosítani. Nemzetgazdasági szempontból azért, mert számos oly iparágban foglalkozhatnak hölgyeink, melyek eddig hazánkban elhanyagolva lévén, czikkeikért évenként nagy összegek vándoroltak külföldre, az idegen munka, az idegen szorgalom jutalmazására.⁶²

⁵⁸ STANCSICS Mihály, *Népkönyv*, Lipcse, Keil Erneszt és társa, 1846, 94–97, 74–75.

⁵⁹ Lásd például: A nemzetnek „minden törekvéseit nemzetiségének fentartása kiképzésére, 's más nemzetektől függetlenségére, gazdasági tekintetben kell irányoznia. A' nemzetek' hatalma 's politikai kiképzése gazdasági állapotjoktól feltételeztetik leginkább” (GREGUSS Ágoston, *A' nemzeti gazdaságnak rendszerei*, *Tudománytár XII.*, 1842, 46–62).

⁶⁰ MAX WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* [1905], ford. GELLÉRI András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter, TATÁR György, Bp., Gondolat, 1982.

⁶¹ Uo.

⁶² KÁNYA: *A magyar közönséghez!...*, i. m., kiemelés tőlem, B. P.

[L]ehetetlen, hogy az Isten ne lássa és ne méltányolná az én fáradhatatlan munkásságomat – ez a szűk esztendő majdcsak elmúlik, helyt adván jobb napoknak. (...) Nem! Egyedül is kivergődöm az anyagi bajokból, és csak aztán vallom be neki [t. i. Szegefi Mórnek a *Családi kör* csödbe jutását], íme, mit szenvedtem, de győztem, mert értetek harcoltam, értetek szenvedtem! Akkor ismét jó lesz minden! Győznöm kell, lehetetlenség a kudarcc, mikor a munka becsületes, serény, mikor lemondásteljes még a külső élet is (...), hisz csak van egy felsőbb ítélőszék, amely számba veszi munkásságomat, a becsületes célt, az önmegtagadást, csak gyermekeimnek legyen meg a kenyerük.⁶³

A munka önmagában erkölcsnemesítő és nemzetet szolgáló eszköze, a nemzetgazdaság termelő tagként való gyarapítása, az Isten színe előtti fáradhatatlan munkásság a majdani jutalom reményében, a becsületes, serény munka maximája, a lemondásteljes, önmegtagadó élet felmutatása mind olyan érvelés elemei, amelyek nagyon hasonlítanak a weberi szempontból protestáns és kapitalista, a munkavégzést Isten elrendelésének teljesítéseként értelmező narratívához.

Retorikája nem meglepő, ha figyelembe vesszük az őt körülvevő (dominánsan protestáns tagokból álló) társaság uralkodó férfiszerepmintáját. SÁRAI SZABÓ Katalin Gyulai Pál *Írónőink* című írását, az irodalmi Deák-párt levelezését, illetve nekrológjait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a csoportban uralkodó értelmiségi férfiszerep legfontosabb eleme a széles körű műveltség és a polihisztorság volt. Ehhez szorosan kapcsolódott a polgári (lelkészi, tanítói, újságírói stb.) foglalkozásukhoz elengedhetetlennek vélt szakértelem, hivatástudat, a pontosságra és összeszedettségre való képesség, a kiszámíthatóság, a szorgalom és a kötelességtudás magasztalása.⁶⁴ A csoportban tehát éppen azon tulajdonságok domináltak, amelyek a tisztességes, lelkiismeretes munkavégzés alapfeltételei.

Weber – számos kritikát is kiváltó – tézise, illetve Kánya (és közege) munkavégzés melletti érve között azonban több szempontból sem vonható egyértelmű párhuzam. Nem elhanyagolható ugyanis, hogy Weber elmélete a protestánsok közül elsősorban a kálvinista tanokra vonatkozott; el is határolta őket az evangélikusoktól.⁶⁵ Ráadásul Kánya életművében is számtalan olyan, saját munkavégzésére vonatkozó érvelést találhatunk, amely nem a munka mint hivatás és mint evilági aszkézis felfogását tükrözi.

A *Réges-régi időkről* alábbi részlete szerint például a munka kényszerűség, amelybe az önéletrajzi én gyermekei eltartása miatt kezdett: „És itt kezdődik az önálló életpályám, amelyen gyermekeimért és magamért dolgoznom kellett, mert a tartási díjból majdnem csak koldulni lehetett volna.”⁶⁶ Lapindítási kérelmének szituációját pedig a következőképpen interpretálja a narrátor:

⁶³ KÁNYA, *i. m.*, 206–207, kiemelés tőlem, B. P.

⁶⁴ SÁRAI SZABÓ Katalin, „Van határa a két nemnek”: *Férfi és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben = Angyal vagy démon...*, *i. m.*, 106–107.

⁶⁵ WEBER, *i. m.*, különösen: 114; 117–230.

⁶⁶ KÁNYA, *i. m.*, 176.

Jól emlékezem még arra, hogy Benedek, nem durva módon ugyan, de nagy katonás hangon, rosszállólag nyilatkozott tervemről. Mire akarok én, magyar nő, egy újságot kiadni, szerkeszteni, én, a kis Magyarország kicsi nője, mikor a nagy Ausztriában nem találkozott még nő, aki ilyen eredeti, de szerinte felesleges feladatra adná magát! Első akarok-e lenni, és talán úttörő? Mire való ez? Miért nem maradok szépen házi foglalkozásaim mellett, és csak hagyjam a nyilvánosságot a férfiak részére. De lassanként mégis csak szelídebb lett a katona bácsi, tudakozódott családi körülményeim után, úgy látszik, hogy édes jó atyám tisztos ősz feje is hatott reá egy kicsit, és az a körülmény is, hogy szegény vagyok, és az irodalmi pályával együtt kenyérkereseti törekvésekre is rászorultam. Négy kis gyermekemet fel kell nevelnem.⁶⁷

Látható tehát, e részletekben inkább van szó a munkáról mint szükségből, pénzért végzett tevékenységről, semmint valamilyen magasabb célra irányuló kötelességtudatról vagy az Istennek végzett munka mint hivatás aszketikus gyönyöréről. Írásaiban a munka kétféle értelmezése azt tükrözi, dacára a reformkortól népszerű elképzelésnek, amely szerint a munka a nemzetet szolgálja, a középosztálybeli női munkavégzés az irodalmi pályán egyedülálló anyaként korántsem számított olyan ügynek Magyarországon, amelyet ne kellett volna különböző oldalról, más-más narratívákkal megtámogatni.

2.3. A saját akaratából egyedülálló nő szerepe

Az irodalmi pályán pénzkereső nő szerepe mellett a másik, a társadalmi megbélyegzés ellen „védelemre szoruló” elem azon egyedülálló nő szerepe volt, aki nem kényszerből maradt egyedül (például özvegy vagy elhagyott nő), hanem életformája választott (is lehet); legyen szó akár hajadonságról, akár válásról. Kánya publicisztikai írásainak középpontjában a (felsőbb társadalmi státuszú) nők önállóságra nevelése és munkaképességre oktatása állt:

Egyet (...) rendszeren elfelejtünk leánygyermekünknek nevelésében, és ez egy az, miből – szerintem – igen sok baj és boldogtalanság veszi származását; azt, hogy nem tanítjuk es oktatjuk őket arra, hogy jövőjükéről, – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni. (...) Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket? Azért, mert a nő, ha férjhez nem megy, csak igen ritkán talál tért és alkalmat, hogy az emberiség hasznára munkálkodhassék, mert a nő egész neveltetése olyan, hogy reá van szorulva a férfi támogatására! (...) Neveljük leányainkat úgy, hogy valami olyast is jól tudjanak, melylyel szükség esetére kenyérüket is kereshessék becsületesen. (...) Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállólag is tudjanak mozogni, és szoktassuk őket mindenek előtt munkásságra, tudjanak is, szeressenek is munkálkodni, hogy a házasság ne legyen egyszersmind életbiztosító intézet reájuk nézve. Akkor szerintem sokkal kevesebb boldogtalan nő lesz a világon.⁶⁸

A fenti passzus azért figyelemre méltó, mert Kánya akár érvelhetne úgy is, hogy a nők önfenntartásra nevelése azért fontos, mert az önálló kereset az, ami felszámolja férjükkel szembeni egzisztenciális kiszolgáltatottságukat, ezáltal előre viszi a középosztálybeli

⁶⁷ Uo., 180, kiemelés tőlem, B. P.

⁶⁸ EMILIA, *Társaséleti teendőink III.*, Családi kör, 1861, 8. sz., 123–124.

nők és férfiak egyenlőségének a megvalósulását.⁶⁹ Ehelyett azonban úgy fogalmaz, a középosztálybeli nők azért rendelkezzenek önálló keresettel vagy annak megszerzésének lehetőségével, hogy ha úgy adódik, szükség (például válás) esetén „önállólag is tudjanak mozogni”, „jövőjükről – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni”. Érvelése ez esetben nem a magasabb rendű, eszmei-közösségi célt, hanem az egyéni boldogulás szempontját helyezi előtérbe.

Retorikájának másik figyelemre méltó eleme, hogy a sors hozta egyéni boldogulás szempontját elvi felcattanás is kíséri: az egyedülálló nő szerepét nem csupán kényszer, hanem választás eredményeként reprezentálja („[h]a a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is?”). A sor beszélője arra utal, egy (felsőbb társadalmi státuszú) egyedülálló nő ne legyen kivette a honleányi minősítés alól, a házasságra pedig nem feltétlenül szükségszerűen elérendő célként, „egyszersmind életbiztosító tényező”-ként kellene gondolni.

A házasság mint a jó honleányok életcélja a korszak divatlapjaiban, illem- és tanácsadókönyveiben elsőrendű beszédtema és konszenzuálisan elfogadott norma volt.⁷⁰ Beniczky Irma *Illemtan* című tanácsadókönyvének érvelése például kiválóan illusztrálja a házasság intézményének alapvető követelmény-, illetve „a női élet rendeltetésének” beteljesedéseként értelmezett jellegét:

És e belső hangnak valóban igaza van; a nő nem azért van teremtve, hogy ne legyen egyéb, mint felnőtt gyermek, piperebáb, divathölgy, rajongó eszelős vagy fúria; nagy és fontos az ő hivatása! Ő arra van teremtve, hogy »boldogító hitves, gyermekeit nevelő és képező anya, a házi kör értelmes vezetője, a családi boldogság és békesség nemtője legyen«. Ez a nő valódi rendeltetése, melyre különösen alkottatott, és mely a természet örökkévaló, megváltozhatlan törvényein alapszik; ez azon cél, mely után törekednie kell, s ha azt elérte,

⁶⁹ Negyven évvel később ugyanis Bédy-Schwimmer Rózsa például így érvelt a nőképzésről szóló áttekintő írásában (Rosika SCHWIMMER, *Der Stand der Frauenbildung in Ungarn = Handbuch der Frauenbewegung III.*, szerk. Helene LANGE, Gertrud BÄUMER, Berlin, W. Moeser Buchhandlung, 1902, 191–199; idézi: CZEFERNER Dóra, „Háborús nyereszkezők” vagy a körülmények áldozatai? Polgári feminista egyesületek tevékenysége Budapesten és vidéken 1914–1918 között = *Minden egész eltörött...: A Nagy Háború emlékei*, szerk. KATONA Csaba, Tempevölgy könyvek 28., Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018, 40–64, 42).

⁷⁰ A házasság és házasodás persze rendkívül tág, több könyvnyi elemzést érdemlő téma. A felsőbb társadalmi státuszú leányok és nők számára kötött házasságok fajtáiról (pl. érdekházasság, megegyezés alapján egymást segítő házasság, szerelemből egybekelés stb.) vagy a házasság intézményén belüli „helyes” vagy boldogító viselkedés módszereiről való gondolkodás sokrétű a korszak közbeszédében (vö. SZÉCSI Noémi, GÉRA Eleonóra, *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*, Bp., Európa, 2015, 71–89. – *A nő és hivatása... i. m.*, 149–161). A házasság mint életforma megkérdőjelezhetetlenül magasabb rendű és mindenki számára kívánatos jellege azonban – mind a személyes, egzisztenciális boldogulás, mind a házasság közösségi, nemzetet szolgáló célja miatt – konszenzuálisan elfogadott volt a korabeli társadalmi közvélekedés számára. (Erről lásd például a korszak szépirodalmi természetét szemlélve: MARGÓCSY István, *Nőiség, női szerepek és romantika = Angyal vagy démon... i. m.*, 26–32.)

akkor elérte a legtökéletesebb boldogságot, melyre halandó lény e földön képes, s elérte egyszersmind a női tökélynek legmagasabb ideálját is.⁷¹

A házasságban élő anya közösségi szerepe Kánya retorikájában sem versenyezhetett az elvált vagy hajadon nő közösségért végzett munkájának lehetőségeivel. Figyelembe véve azonban a korszak házasságról szóló közbeszédét, fontos változásnak tűnik, hogy egyáltalán problémává tette az egyedülálló nő alacsonyabb társadalmi megbecsültségének a kérdését, illetve a házasság mindenek fölött álló maximáját.

Erre az eszmére épül több szépirodalmi munkája is.⁷² Számos elbeszélése boldogtalan női sorsokat formál, amely sorsokban a boldogtalanság mellett az a közös, hogy valamilyen módon a házasság a fő viszonyítási pontjuk; legyen szó megkötött vagy meg nem kötött házasságról. Főhősei nem egyszerűen „nők”, hanem a házasságot elszalasztó hajadonok vagy pedig feleségek. Státuszuk a házassághoz viszonyítva jelölt, életcéljuk kizárólag a férjhezmenés perspektívájából jelenik meg. Életvégig tartó boldogtalanságuk házasságuk válságából, a rossz választásra épülő egybekelésből vagy pedig annak elszalasztásából fakad: vagy abból, hogy vőlegényük elhagyta őket (mint az *A kit a világ nevet* című beszély Margitját), vagy abból, hogy hiába van lehetőségük igit mondani, inkább kitartanak a férfiaktól tartózkodó „vénlány” szerepe mellett (mint az *A kit a világ nevet* Saroltája), vagy abból, hogy halálosan megbetegíti őket férjük iránti féltékenyséjük (mint a *Ki mondja meg miért?* Vilmáját), vagy abból, hogy közönyös, kicsapongó férjük mellett szenvednek (mint az *Egy sírkő története* című kisregény Teréze) stb. A felmutatott házasságok közül a férjek mind szeszélyesek vagy csalfák, a nők pedig túrnak, és inkább gyermekükre áldozzák minden percüket, figyelmüket. Életük (a beszélyek története) pedig vagy halállal vagy halálig tartó boldogtalansággal zárul.

Legkeserűbb munkája talán az *Egy sírkő története* (*Egy barátném naplójából*) című kisregény, amely önéletrajzi olvasatot kínál. Tarczali Lajos gróf és Bakács Teréz polgárlány házasságában mindennapos a férj közönye, szeretetmegvonása, házasságtörő és kicsapongó életmódja. Tűrő és szenvedő felesége hiába kéri elmenesztését a háztól, a vita odáig vezet, hogy több zsarolás árán Tarczali eléri: Teréz ott marad gyermekükkel együtt, ráadásul saját szüleivel meg kell szakítania a kapcsolatot. Anyja – megérezvén Teréz boldogtalanságát – hiába látogat el házukhoz, hogy „kimenekítse”, Teréz

⁷¹ K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A leányérzelem világa*, Bp., Franklin Társulat, 1927, 27. (Eredeti megjelenés két részletben: BENICZKY Irma, *Illemtan: A társadalmi illemszabályok kézikönyve; Mme d'Alq és Ebhardt Ferencz munkái után*, Bp., Franklin Társulat, 1880. – BENICZKY Irma, *A leány érzelemvilága*, Bp., Franklin Társulat, 1883).

⁷² Kánya először 1857-ben kezdett saját néven publikálni elbeszéléseket a *Sontags Zeitungba*, a *Hölgyfutárba*, a *Napkeletbe*, a *Szépirodalmi Közlönybe*, a *Divatcsarnokba*, a *Delejtűbe* és persze a *Családi körbe*. Elbeszéléseit kötetben is megjelentette; első kötete 1859-ben jelent meg *Szív és élet* címmel, ezt követte három elbeszélés- vagy beszélygyűjtemény (*Beszélyek* [1861, Vachott Sándornéval közösen]; *Beszélyek* [1861]; *Magyar Hölgyek Könyvtára: A Családi kör melléklete* [1867]), valamint két regény: *Válságos napok* [1860]; *Szeretet könyve* [1864]). (TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 92(2011), 4. sz., 475–489).

közreműködik, hogy férje kiutasítsa őket házukból. A kisregény az apa haragjával, Teréz (és gyermeke) bánat okozta halálával végződik.

Az *Egy sírkő története* több ponton is egybecseng a *Réges-régi időkről* című ön-életírásban felmutatott első házassággal. Az emlékirat önéletrajzi énje szintén tűr és szenved az első férj, Gottfried Feldinger kicsapongó élete mellett, szintén gyermekei jelentik egyetlen vigaszát, és szintén anyja az, aki gyötrelmei láttán válásra buzdítja. De a két történet összejátszatását sugallja a cselekményelemek narrátori interpretációjának a hasonlósága is. Így közvetíti például az elbeszélő Teréz tudatát, amikor tudomást szerez saját várandósságáról:

Megnyugodott sorsában (...). Napról napra erősebbé dobbant meg szívében az a tudat, hogy immár nem csak a maga kedvéért kell szeretni az életet (...). Oh, mennyi örömet, mennyi boldogságot talált a szegény magára hagyott nő e tudatban! Észre sem vette többé, hogy férje őt napról napra inkább mellőzi; mit bánta ő azt! azért ő mégis szereti őt, oly forrón, mint még soha. (...) És megjött az annyi kín és boldogság között várva várt nap; a nő anyává lön; szívéhez szoríthatta magzatát, és el lön felejtve a halálos fájdalom, melyek árán e boldogságot megvásárolá.⁷³

Az emlékirat narrátora a hasonló helyzetet szintén a gyötrő házaseset, zord külvilág és a gyermek mint menedék ellentétével írja le:

A tél vége felé éreztem, hogy anyává leszek az ősszel. Oh, beszélhettek most már nekem akármit – nem érintett már olyan fájdalmasan! Lesz hát kit szeretnem és ki szeressen, a többi ember csak haladjon a maga útján! Én már nem járok, én már röptülök a mennyország felé! Meg vagyok váltva, meg vagyok szentelve – már nem érhet baj, meg vagyok mentve. (...) [h]iányzott köztünk a mindent tűrő, és mindent elnéző nagy szerelem, és azért kelle körüljárni életemet a legerősebb várral: gyermekeim iránti szeretettel és szépségekkel, melyeket a zene és irodalom nyújtott.⁷⁴

Az önéletírás beszélője a válásról szóló részt a következőképpen vezeti be:

Nagyon jól lehet szenvedni titokban, még kétségbe is esni, de erről mélyen hallgatni kell a nőnek. Lenéztem azokat az asszonyokat, akik fűnek-fának elpanaszolták házi bajjaikat, feketére mázolták életük kedves párját, és feltárták a családi élet olyan szubtilis részleteit is, melyet magunk előtt is pirulva vallunk be. (...) Napokig nem voltam képes tovább folytatni emlékeim vázolását. (...) [n]em vagyok bizonyos, milyen formát adjak további, nagyon szomorú élményeim elbeszélésének. Legjobb lesz lehetőleg hamar túlesni rajta, hisz nem kell se vádolni magamat, sem menteni eljárásomat.⁷⁵

A fenti részlet talán annak magyarázataként is olvasható, hogy miért tudunk meg oly keveset a válásról, és Kánya miért dönthetett úgy 1859-ben, tehát javában válóperes éveit alatt, hogy több-kevesebb módosítással saját házassága és válása eseményeit is

⁷³ EMILIA, *Egy sírkő története: Egy barátném naplójából* = EMILIA, *Szív és élet: Beszélyek*, Pest, Emich Gusztáv Tulajdona, 1859, 67–68.

⁷⁴ KÁNYA, *i. m.*, 84; 145.

⁷⁵ Uo., 159; 175.

becsempészi kisregényébe. (Az önéletrajzi olvasat lehetőségét erősíti az *Egy barátném naplójából* alcím is.) Sőt valószínűleg kifejezetten a kisregény műfaja volt az a terep, ahol a szerző az emlékirat titokzatos, elejtett megjegyzését („[a] legnagyobb boldogtalanság, a tarthatatlan állapot, a természetellenes viszony köztem és férjem közt, aki erkölcstelen életmódjával nemcsak az én lelkemet töltötte el undorral, megvetéssel, de még szegény gyermekeim anyagi és erkölcsi sorsát is veszélyeztette [...]”⁷⁶). részletesebben is kifejtette. Amint ugyanis több 19. századi történeti elemzésből kiderül, számos váláskezdeményezést ismerhetünk nők részéről, ahol az indítékok és a pontos körülmények homályban maradtak; valószínűleg azért, mert a szexualitásról való nyílt és nyilvánosság előtti beszéd tabuja sérthetetlen volt.⁷⁷

Margócsy István találóan fogalmaz a korszak női íróinak (például Kánya Emília, Jósika Júlia, Wohl Janka, Wohl Stefánia, Beniczkyne Bajza Lenke) műveit szemlélő írásában: e regények gyakori eljárása, hogy a női hősök sorsa „a lemondás kategóriájának kritikátlan elfogadásán nyugszik”, nem próbálnak kitörni az adott keretek közül, hanem „a lemondás erkölcsi magasztalát választják”, hiszen kizárólag az biztosítja az adott helyzetek élethez valószínűségét, elviselhetőségét.⁷⁸ Komoly értéküket pedig abban látja, hogy „a korszak férfiudalmában” a női élethelyzetek részletes leírását adják, azok bonyolultságára hívják fel a figyelmet.⁷⁹ Meglátásom szerint azonban Kánya elbeszélései nem általában „a női élethelyzetek” részletes leírását adják, hanem specifikusabban, a házassághoz viszonyított, a házasság intézménye által valamilyen módon determinált női élethelyzetekét. Én nem látom jelét annak – legalábbis Kánya szépirodalmi munkáiban – hogy a szövegbeli női hősök „a férfiuadalom által ellenőrzött rend szabályainak”⁸⁰ lennének kiszolgáltatva, hanem inkább *a házasságra predesztinált női élet szabályainak*. (A kettő persze nem elválasztható élesen; a jelenkor nézőpontjából tekintve a házassági életet nyilvánvalóan a patriarchális rend szabályozza. Kánya

⁷⁶ Uo., i. m., 175.

⁷⁷ Vö. Völgyesi Orsolya elemzését Kuthy Lajos válóperéről, amelyből kiderül, Kuthy 1839. május 29-én feleségül vette Kalicza Johannát, aki néhány nap múlva indoklás nélkül visszatért a szülői házba. A felperes megjegyzéséből ennyit tudunk meg: „miszerint mind azon tényeket, melyek a házasság rejtéjében történtek, a szemérem és becsülete vég feláldozása nélkül felemlítenie teljesen lehetetlen...” (VÖLGYESI Orsolya, *Kuthy Lajos válópere = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2009, 77). Hasonló következtetésre jut Gyimesi Emese is Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasságának felbontását elemezve, amelyből úgy tűnik, Szendrey olyan házasságból menekült, ahol Horvát olyan szexuális cselekedetekre kényszerítette (annyi például kiderült, hogy pornográf képek nézegetésére), amelyeket Szendrey „neme megtagadásaként” interpretált (GYIMESI Emese, „...egy nő több, mint csak asszony...”: *Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága = A test a társadalomban* (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.), szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT Tamás, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 235–240).

⁷⁸ MARGÓCSY István, *A lemondás regényei: Nőírók regényei a XIX. század második felében*, Élet és Irodalom, 2018. július 8.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

regényeinek perspektívájára azonban ez nem igaz, ezért a különbségtétel, mint látni fogjuk, nem elhanyagolható szempont.)

Az *A kit a világ nevet* című beszélyben például Sári néni tanmesét mesél a kis Klárikának két „vénlányról”, Margitról és Saroltáról, amelynek tanulsága, hogy a két nő boldogtalanságának eredője életük férfiaktól függése. Margit azért vált vénlánnyá, mert esküvőjén vőlegénye eltűnt a családi vagyonnal együtt, de Margit azóta is várja őt. Fordított tükörképeként húga évtizedekkel ezelőtt kikoszarozott kérése hiába jár vissza, Sarolta minduntalan visszautasítja őt: így hiába szenved a visszautasítás okozta szomorúságtól, legalább megvalósítja elköteleződését, egyedülálló nő lehet. A történet elbeszélése után Sári néni – Klárikával ellentétben – helyesli Sarolta döntését: jobb, ha egy nő óvakodik és egyáltalán nem kezd férfiakkal. A beszély a narrátor elfogulatlan megjegyzésével zárul: „[i]lyen különbözők a nézetek a fiatal leányok és az öreg asszonyok között.”⁸¹

Az elbeszélés a házassághoz fűződő viszony két szélsőséges esetét formálja meg: egyikük a feleség-, másikuk az egyedülálló női szerep iránti vágy görcsös ragaszkodását képviseli. Mivel mindkettejük élete boldogtalan, a szöveg azokat a nehézségeket reprezentálja, amelyek a házasság feltétlen viszonyításpont-jellegéből fakadnak. Szélsőségességük elrettentő példája azt tükrözi, a beszélyben éppen az jelentene felszabadulást a két nő boldogtalanságából, ha a női szerepek szabadabb megélésével nem a házasság lenne az elsődleges viszonyítás – akár célként, akár kizárólagos elhatárolódási pontként.

A *Réges-régi időkről* következő részlete az *A kit a világ nevet* tanulságának általánosabb megfogalmazásaként is értelmezhető: „Hiszen ebben kulminál mai nap a nőkérdés! Derék háziaszszonnyá lenni, ha a sors úgy rendeli, szerető, okos anyának fejlődni, nem-e ugyanolyan betöltött hivatás, mint a jó orvosnő, tanárnő, mérnök? Csak tökéletesek legyünk abban, amit hivatásnak választottunk, és akkor nem lesz olyan sok elkeseredett vénleány [...]”⁸²

Salamon Ferenc Kánya *Beszélyek* című elbeszélésgyűjteményéről írt kritikájában üdvözölte a női életekre koncentrált témaválasztást, de – a korszak regénykritikai és -elméleti elvárásaihoz híven⁸³ – kritizálta a karakterek kidolgozottságának és a jellemek változásának hiányát: „A szívnek melyet festeni vél, csak katastrópháit láttatja velünk a nélkül, hogy fejledezni látnók az érzelmeket.”⁸⁴ Értelmezésem szerint Kánya beszélyeiben azért nem látjuk a női karakterek részletes kidolgozását, az egyes élethelyzetekre

⁸¹ EMILIA, *A kit a világ nevet* = EMILIA, *Beszélyek*, I., Pest, Engel és Mandello, 1861, 83.

⁸² KÁNYA, *i. m.*, 252.

⁸³ Erről lásd: KUCSERKA Zsófia, *A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen: Jellemkoncepciók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén* = Uő, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 37–60.

⁸⁴ SALAMON Ferenc, *Beszélyek*, Szépirodalmi Figyelő, 1861, 26. sz., 403–408; újabban: Salamon Ferenc *irodalmi írásai, 1858–1888, II.*, szerk. ZABÁN Márta, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018, 245–253, 251.

adott válaszaik mögötti lelki történéseket és motivációkat, mert nem ez a szövegek célja. Az elbeszélések valódi tárgya „a női élet” házasságra predesztináltságából adódó szűkös játéktér és korlátok felmutatása. A feleségek és a hajadonok boldogtalanságának, sorsuk megváltoztathatatlanságának ismétlődő felmutatása arra világít rá, milyen kevés lehetőséggel és milyen kiúttalansággal jár, hogy a nőknek nincs feleségszerepen kívüli pozíciója. Ennek megformálásához pedig a házasság mint állandó elem és viszonyítási pont, a szenvedés ténye, valamint a tragikus (vagy egyszerűen csak változatlanul szomorú) végkifejlet a szükséges eszköz és kevésbé a karakterkidolgozás.

Kánya publicisztikai írásait szemlélve szintén úgy tűnik, szövegei kevésbé az egész patriarchális rend megkérdőjelezését fogalmazzák meg. Esszéiben is azt láthatjuk, a beszélő konstatálja nők és férfiak egyenlőtlenségének problémáját, okát azonban nem strukturális kérdésnek látja, a megoldást pedig semmiképp sem az egész struktúra megváltoztatásában jelöli meg. Ehelyett annak lehetővé tételét propagálja, hogy a „saját körén belül” mindenki szabadon mozoghasson. „[M]aga a természet különböztette meg a munkakört a férfi és a nő között, melyet átlépve, egyik is, másik is eltéveszti az életét; a férfi rendeltetése a beszerzés; a férfi épít, a nő szépít [...]. Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállóan is tudjanak mozogni [...]”⁸⁵

A „természetszabta kör” a korszakban és előtte is általában rendi és felekezeti determináltságot jelentett,⁸⁶ a fenti részletben azonban inkább a nemi jelleg hangsúlya látható. A nemi meghatározottság – ahogyan itt, úgy többi szövegében is – biológiai elrendeléseként jelent meg: bizonyos, a társadalom által „nőiesnek” nevezett tulajdonságokra veleszületett jellemzőként hivatkozott (például gyöngédség, szerető szív, érzelmek sokasága stb.). A nemi determináltság másrészt társadalmi értelemben is előkerült írásaiban. Érvelésében a biológiai meghatározottság bizonyos társadalmi kötelezettségeket von maga után – például a gyöngédség, a testi gyöngeség és az érzelmek sokasága miatt vált az anyaság a nők elsőrendű feladatává.⁸⁷ Az elgondolás – a korszak humorápatológiai elgondolásával egybehangzóan – a Kánya diszkurzív közegét jelentő férfitársaság írásaiban is ekképpen jelent meg.⁸⁸ A nemi szerepekre reflektáló 19. század közepén született szövegeket elemző tanulmányokból úgy tűnik, azokban

⁸⁵ EMILIA, *Társaséleti teendőink III...*, i. m., 123–124.

⁸⁶ Lásd például: „Legyen legfőbb tisztelet Isten után Királyé polgár maradjon maga köreiben s teljesítse, mire alkotva van, hiven” (SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, 1830, 161); „A kör, hová Isten által állíttattunk, ez az, melyre munkásságunkat fordítani kell, s vétkezik, ki az Úr által kijelölt napszámot elhagyva, más terre fordítja talán csak itt valóban használható tehetségeit” (529, G. Széchenyi István = *Vezérszavak...*, i. m., 152).

⁸⁷ Lásd például: „Mert a nőnek mindene a szerelem. Életcélja, útja. Innen indul ki anyai szeretete, kötelességeinek öntudatos öröme, feladata” (KÁNYA, i. m., 150).

⁸⁸ Vö. például: „A nő körét és pályáját nem férfiönként vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő pshysikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfi pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól: »Van határa a két nemnek, / S nem toldása az érdemnek, / Hanem hiba, csorbaság, / Aki ezen általhág.«” (GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok [1854–1861]*, Bp., Akadémiai, 1908, 274).

férfiak és nők két külön entitásként tűntek fel; a női és férfivilágot elhatárolva, a nemi szerepeket pedig ebből következően egymást kiegészítő jellegükben értelmezték.⁸⁹

A társadalmi szokásoknak köszönhető meghatározottság – szemben a „természet” kijelölte feladatokkal – azt teszik lehetővé Kánya retorikájában, hogy e konvenciók megváltoztathatók és bírálhatók legyenek. Érvelése azonban nem koherens, ugyanis gondolatmenetében bizonyos társadalmi elrendelések bírálhatóként és megváltoztathatóként, bizonyosak viszont rögzítettként jelennek meg. Az anyai kötelezettséget a nők természetéből adódó, tehát megváltoztathatatlan és visszautasíthatatlan társadalmi munkakörként mutatja fel: „A nőnek más tért jelölt ki a természet, amelyen leróhatja tartozását a társadalomnak és használhat az emberiségnek: e tér a családi kör, ennek élni, itt hasznosan működni első, elutasíthatlan kötelessége, és aki azt nem teljesíti lehetőleg híven, csakolyan vétkes, mint az olyan férfi, aki az önválasztotta pályán hanyagul jár el dolgaiban, és ezáltal terhére lesz a társadalomnak és átkára övéinek.”⁹⁰

Ezzel az elgondolással ellentétben áll a már idézett feleségszerepről vallott koncepció: „Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket?”⁹¹ Hogyan egyeztethető össze az anyai szerep kötelező jellege a feleségszerep (részben) választható jellegével? Meglátásom szerint az ellentmondásra két magyarázat adható. Egyrészt – ha választani kell – a honleányi szerepelvárásnak való megfelelés tekintetében a feleségszerep kevésbé szükségyszerű, mint az anyai: mivel a honleányság lényege a honért munkálkodás, e munkának kézenfekvőbb eszköze a nemzethű ifjak és leányok nevelése,⁹² és ez elvált nőként is lehetséges. Másrészt nehéz figyelmen kívül hagyni az érvelő életrajzi hátterét: Kánya Emília mégiscsak válópert indított, négy (majd még négy) gyermekével azonban feddhetetlen volt. Talán a feleségszerep mellőzése, az önként vállalt egyedülálló nő szerepe magyarázatra szorult a társadalom számára. Emlékiratában ekképpen formálja meg válása körüli nehézségeit:

Hónapokig tartó tusa és nehéz küzdelem után arra az eltökélésre bírtak, hogy végleg elváljak tőle. Gondoltam, hogy ez rettenetes feladat, hogy láncolata a legnehezebb megpróbáltatásoknak vár reám, de még több és nagyobb volt szenvedésem, mint azt előre gondoltam. Egy gonosz ellenféllel kelle megküzdenem, aki nem válogatta a fegyvert, de mérgezett nyilakkal akarta tönkre tenni még a jövőmet is, megrontva hírnevem, hogy forduljon el tőlem minden tisztességes ember. A rágalom, az alattomos vádak, a gyanúsítások voltak a fegyverek, melyekkel lelkenem vérző sebek ejtettek.⁹³

⁸⁹ Az irodalmi Deák-párt férfiaságszerményének kontextusában vö. SÁRAI SZABÓ, „Van határa...”, *i. m.*, 114; a korszak humorápatológiai elgondolásának kontextusában vö. VADERNA, *i. m.*, 140–143.

⁹⁰ EMILIA, *Néhány szó a nőnem érdekében = A nő és hivatása...*, *i. m.*, 273.

⁹¹ EMILIA, *Társaséleti teendők III...*, *i. m.*, 123.

⁹² Ezt erősíti az a jelenség is, hogy retorikailag a nemzet és a gyermek képe gyakran összefonódott. Vö. például: „Valamint egy ki nem mondható édes érzés azon lényt, kit szeretünk, nem csak szolgálni, ha nem érette szenvedni is: úgy felette nagy s tiszta öröm, nem csak fáradni a honért, hanem annak előmenetele végett érzékeny áldozatokat is tenni” (G. Széchenyi István, 538 = *Vezércsillagok...*, *i. m.*, 154).

⁹³ KÁNYA, *i. m.*, 175.

„A női élet” szorító jellegét tehát sem Kánya publicisztikai írásai, sem szépirodalmi munkái nem a társadalom patriarchális berendezkedéséből eredeztetik – ahogyan azt Margócsy sugallja a női szerzők művei kapcsán –, hanem az adott rendi, felekezeti és társadalmi nemi körön belüli szokások vitatható működéséből. E gondolat egyik elemét jelenti a házasság intézményének kizárólagosságával szembeni kritika: írásai az elérni kívánt feleségszerep kizárólagos pozíciójának, a házassági intézmény mindenekelőttiségeinek bírálatát adják.⁹⁴ Természetesen nem arról van szó, hogy a jó házasságot ne propagálta volna, hanem inkább arról, hogy magát a házasság intézményét és a feleségszerepet nem mindenáron elérni kívánt és nem feltétel nélküli életcélként reprezentálta.⁹⁵ Azért tekinthető ez esetben is védelemnek a honleányság, mert e kritika megfogalmazásakor párhuzamosan mindig olyan tevékenységeket hirdetett (művelődés, szisztematikus képzés, munkavégzés), amelyek a honleányi szerep betöltésének fontos eszközei voltak. Retorikája ezáltal azt sugallja, szerinte aki (például e tevékenységekkel) törekedett arra, hogy jó honleány legyen, „ha a sors úgy hozta”, hajadon vagy elvált szerepét is (viszonylag) boldogabban betölthette.

De a honleányi eszme más nőknél túl valószínűleg önmagának is védelmet jelentett, mégpedig az egyéni boldogulás érve mellett a „normaszegő honleány” megbélyegzéssel szemben. A szerep támadhatatlansága azt tette lehetővé, hogy egyéni élet- és szakmai pályájának lépései, a megszokott női mintáktól való eltérés ne keltsen bénító társadalmi megütközést, a család közösségétől való részleges „elfordulás” pedig ne az individuumot középpontba állító, önmegvalósító lépésként, hanem épphogy közösségi tettként, a családért és egy másik közösségért, a honért hozott áldozatként váljon elbeszélhetővé.

⁹⁴ Mindenképpen érdemes látni, e kritika mindazonáltal nem mondható harsánynak; összevetve például a korszaknak valószínűleg valóban a maximumát jelentő női szerepábrázolásával: Jókai Mór nőalakjainak sokszínűségével. Margócsy István értelmezése szerint „Jókai radikálisan elutasítja a nő családalközpontú beállítását”, „főhősnői az esetek többségében azzal tűnnek ki, hogy a családalközpontú konvenciót önálló választásuk alapján, akár a társadalom megvetését is kihívva, felrúgják” (MARGÓCSY, *Nőiség, női szerepek...*, i. m., 37; ill. Jókai nőalakjainak kiemelkedően heterogén, a korszak női szerepmintáit messze meghaladó jellegéről lásd még: Kiss Andrea Kriszta, *Jókai nőábrázolása Milyenek a nők? című novelláskötetében = Annona Nova IX., A Kerényi Károly Szakkollégium Évkönyve*, szerk. FENYŐ Dániel, RÉTFALVI P. Zsófia, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Kerényi Károly Szakkollégium, 2018, 203–214). A kritika élességének különbsége nyilván számos kontextuális tényező függvénye; elsősorban mindenképpen a Kánya Emiliát körülvevő közeg, az úgynevezett irodalmi Deák-párt irodalomkritikai normái (lásd bővebben: MARGÓCSY, *Nőiség, női szerepek...*, i. m., 37–40), a nemekről alkotott elképzelései (lásd bővebben: VADERNA, i. m., 139–147), a csoport férfiasságélménye (lásd: SÁRAI SZABÓ, *Van határa a két nemnek?*..., i. m.) vagy politikai nyelve (lásd: BOZSOKI, *Kánya Emília diskurzív közege...*, i. m.) határozta meg.

⁹⁵ Ahogyan például az alábbi emlékiratrészletben is olvasható: „Éljetek a szerelem által és a szerelemnek! [...] Tanuljatok élni érte, dolgozni, és nem meghalni, csupa émelegős, úgynevezett szerelemből! [...] Ami az ő [ti. a nő] szívét színültig megtölti, ami élteni, az a férfinak csak pihenő, nyugodt időtöltése, fáradozási díja, de nem életszükséglete. És azért csak szeressetek kedves testvérim, társnőim, de nem úgy, hogy meg akarjatok halni, csupa merő szerelemből, de éljete, működjete, legyetek ti is emberszámba menő lények és nem enyelegni való játékszerek az »erős« kezében” (KÁNYA, i. m., 149–150).

3. A honleányság mint alakítandó szerep

A honleányság nemcsak védelmet nyújthatott, hanem *alakítandó szereppé* is vált: retorikai ernyőfogalommá, amely alá a formálódó értelmiségi női szereprepertoár olyan szerepeit is integrálni lehetett, amelyek addig nem tartoztak oda minden kétséget kizáróan. Ilyen elem volt a saját szövegek saját néven publikálása, a professzionális írás, illetve ezzel összefüggésben az irodalmi pályán kenyérkereső nő szerepe.

Kánya retorikájában az irodalom egyszerre közvetett és közvetlen módon is kapcsolódott a honleánysághoz.

És itt kezdődik az én önálló életpályám, amelyen gyermekeimért és magamért dolgoznom kellett, mert a tartási díjból majdnem csak koldulni lehetett volna. Most kezdtem, még a perem folyama alatt szorgalmasan írni, és nem az íróasztalom fiókja számára, hanem kereseti célból is. Kedvvel dolgoztam, örömmel írtam novellákat, és – boldog voltam tapasztalni, hogy – minden munkám kiadót talált és tisztességesen meg is fizették.⁹⁶

Emlékirata fenti részlete szerint az önéletrajzi én a válás utáni ön- és családfenntartás szükségessége miatt kezdett dolgozni; hogy ez éppen az irodalmi és szerkesztői pályán történt, azt esetleges tényezők befolyásolták: neveltetése, ebből származó műveltsége, valamint vélt tehetsége. A honleányi szerep betöltését e passzus szerint a professzionális írás és szöveggondozás segítette, mégpedig közvetett módon: a szerkesztői és írói tevékenységből pénzt keresett, amelyből nevelhette gyermekeit, hogy azok hasznos tagjai legyenek a nemzetnek.

Nem először hangzott el a magyar női irodalom-történetben az esetlegesség szempontja; ahogyan Fábri Anna fogalmaz: többször is felmerült az a sokat hangoztatott megállapítás, hogy „a boldogtalanság adja a női kezekbe a tollat”.⁹⁷ Molnár Borbála például, az utókorban elsősorban Újfalvy Krisztinával folytatott levelezéséről ismert, kifejezetten megbecsült női költő munkásságának kezdetét a „sorsban”, az egyéni életút szenvedéseiben jelölte meg: „Isten tudja, talán én magam semmit sem akartam, hanem az engesztelhetetlen sors azt akarta, hogy holtig szerencsétlen lévén, másoknál többet szenvedjek.”⁹⁸ Kánya Emília önéletírása hasonlóképpen mutatja fel az elbeszélte én írói kezdeményezésének motivációit: „Egypár év óta kezdtem már írogatni, alakot adni gondolataimnak, érzéseimnek. Naplót még mindig vezettem, s ha nem is olyan rendszeren, mint leánykoromban. De tán megfullasztott volna a boldogtalanság, ha egészen csak magamba fojtom, és sok házi teendőm sem gátolt az írásban.”⁹⁹

⁹⁶ Uo., 176.

⁹⁷ FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905), Bp., Kortárs, 1996, 24.

⁹⁸ Molnár Borbála [sic!], Máté Jánosné, Barátságai vetélkedés vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné asszonnyal A két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései, Kolozsvár, 1804, 85, idézi: FÁBRI, „A szép tiltott táj felé”..., i. m., 24.

⁹⁹ KÁNYA, i. m., 139.

Ám fontos különbség (változás?), hogy – amint az előző fejezetben láttuk – Kánya ezen egyéni szenvedést a közösségért folytatott szenvedéssé, az irodalommal foglalkozást misszionárius szereppé formálta. E misszionárius szerep elsődlegesen a nemzet szolgálatára épült; a fenti, élettörténeti esetlegességet hirdető részlet mellett ugyanis van olyan írása is, amelyben az irodalommal foglalkozás (legyen szó professzionális írásról, annak közvetítéséről, laikus vagy hivatásos olvasásról) már közvetlen, sőt megkülönböztetett alappillére a honleányi szerep betöltésének. Állítása arra az előfeltevésre épül, hogy az irodalom elsődleges eszköz a közös kulturális nemzet közösségének megteremtéséhez: „Ez azon forrás [ti. az irodalom], amelyből a nemzet fájának minden szálai életerejükét szívják, és minél jobban fakadoz, annál hosszabb annak élete. Mindent, mindent veszthet el egy nemzet, csak irodalom legyen, és biztosítva van létele.”¹⁰⁰

Az irodalom, a művelődés, a női szerepek és a nemzet fogalmainak összefonódásában a 19. század első évtizedeinek bizonyos jelenségei tükröződnek. Egyrészt a csinosodás politikai nyelve, amely vezető szerepet osztott a művelt nőknek a „vadabb” férfiak „megszelídítésében”, a nemzeti felemelkedésben, a „pallérozódásban”.¹⁰¹ Másrészt azt a gondolatot is jelzi, amely szerint az irodalom a nemzet mint elsősorban az értelmiség által teremtett és fenntartott fiktív homogén közösség fő „karbantartója”.¹⁰² A honleányi szerepről való gondolkodásban voltaképpen e két eszme ötvöződött: a nők már nemcsak a férfiak „csiszolásával”, hanem a gyermekek művelésével is a nemzetet szolgálják, amelyhez elengedhetetlen saját képzésük, művelődésük.¹⁰³ A 19. századi Magyarországon a műveltség szükségességére, illetve a nemzeti közösséget létrehozó

¹⁰⁰ EMILIA, *A magyar hölgyekhez...*, i. m., 549.

¹⁰¹ A csinosodás politikai nyelvről: TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve* = Uő, *A megfelelő ötvözet*, Bp., Osiris, 2014, 83–109; ill. a nők és a csinosodás politikai nyelvének viszonyáról szövegelemzésen keresztül: KUCSERKA Zsófia, *Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2019, 79–90. Nem véletlen, hogy Kánya Emília – már idézett – *Társaséleti teendőink* című írása a polcmetaforával él, amikor a nők kezébe adja a nemzeti eszme terjesztésének feladatát: „miként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreesőbb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása” (KÁNYA, *Társaséleti teendőink...*, i. m., 74). A csinosodás politikai nyelvének ugyanis a polcmetafora az egyik gyakori eleme (vö. TAKÁTS, i. m., 87. – TAKÁTS József, *Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben* = Uő, *A megfelelő ötvözet...*, i. m., 111–134, különösen: 116–120).

¹⁰² Erről lásd: SAJJBÉLY Mihály, *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 177–210.

¹⁰³ A műveltség kiemelt szerepe Kánya írásaiban ráadásul evangélikus származásából is adódik: ez az a vonás, amely bizonyos mértékben megkülönbözteti a zsidó, katolikus és református középosztálybeli nőktől – ha beszélhetünk egyáltalán közöttük különbségről. A női szerepminták felekezeti tagolódása azonban nem e tanulmány tárgya.

kultúra eszméjére épült a nők oktatásért folytatott küzdelme,¹⁰⁴ de (a sajtó piacosodásán túl) a női olvasóknak szóló lapok megsokasodása is.¹⁰⁵

Kánya Emília szövegeiben ezek a programok a *honleányi szerep fontos elemeként* jelennek meg. Azért beszélhetünk esetében szerepformálásról, mert nemhogy a professzionális írás vagy az írói pályából származó kereset, de a saját néven publikálás sem volt mindig egyértelműen a honleányi szerep része. Publikálhat-e nő saját írásokat? – ha a 19. század egyik nagy, számos vita alapjául szolgáló kérdését¹⁰⁶ a honleányi szerepre vonatkozóan tesszük fel („Publikálhat-e jó honleány saját írásokat?”), a válaszok még ellentmondásosabbak, mint az első kérdésre adott feleletek. A női publikálási lehetőségek és gyakorlatok, illetve a szerzőnév kérdéséről a 19. századi magyar kontextusra vonatkozóan viszonylag sok szakirodalom áll rendelkezésünkre;¹⁰⁷ ahogyan a hon szolgálatának és a középosztálybeli női munkavállalásnak a kapcsolatáról is találunk korabeli forrásokat.¹⁰⁸ Kifejezetten a *honleányi szerep* és a saját néven publikálás, a hivatásos írás, valamint az irodalmi munka viszonyát illetően azonban már jóval nehezebb a dolgunk. Kontrollpéldaként érdemes tehát olyan szöveget nézni, amely nem csupán a női írás/publikálás kérdéséről tudósít, hanem a kettőt együtt tárgyalja, és expliciten is a honleányi szerep megformálását mutatja fel.

Egyetértek Gyáni Gáborral abban, hogy a 19. századi nőtörténetről gondolkodva termékeny együtt tárgyalni Zadjeli Slachta Etelka (1821–1876), a budai–soproni úrilány és Kánya Emília alakját. Gyánitól eltérően azonban úgy látom, kettejük összekapcsolásának kevésbé a „modern női szubjektivitás” megjelenése lehet az alapja.¹⁰⁹ Az összekötés oka ehelyett sokkal inkább az, hogy autobiográfiai szövegeik fontos

¹⁰⁴ Lásd: *A nő és hivatása...*, i. m., 129–148. – *A nő és hivatása II...*, i. m., 88–182. – KÉRI, *Leánynevelés és női művelődés...*, i. m., 283–485.

¹⁰⁵ A női olvasókat célzó lapok 19. század közepi megsokasodásáról Magyarországon: Uo., 111–118. – NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., k. n., 1958, 193–227. – TÖRÖK, *Folyóirat-irodalom...*, i. m.

¹⁰⁶ Lásd: *A nő és hivatása...*, i. m., 243–284.

¹⁰⁷ Lásd: FÁBRI Anna, *Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban*, Rubicon, 12(2001), 6. sz., 25–29. – FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépipró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 61–73. – FÁBRI, „A szép tiltott táj felé”... i. m. – GYIMESI Emese, „A kilencvenkilencedik múzsá”: *Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája kapcsán = Angyal vagy démon...*, i. m., 41–64. – GYIMESI Emese, *Polémia és „epeláz” a nőírók körül*, Századvég, 18(2013) 68. sz., 101–120. – TÖRÖK Zsuzsa, „Korona és lant”: *Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban*, Médiakutató, 16(2015), 1. sz., 31–45. – MÉSZÁROS Zsolt, *A bús kritikus, a prókator és a tanárnő: A magyar nőirodalom 19. századi története*, TNTeF, 2(2012), 3. sz., 3–12.

¹⁰⁸ *A nő és hivatása II...*, i. m., 189–243.

¹⁰⁹ Gábor GYÁNI, *Gender, Nationalism and Individualisation = Gender, Nation, Narration: Critical Reading of Cultural Phenomena*, ed. Lähdesmäki Tuuli, Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2010, 14–18.

forrásai a 19. századi honleányi szerep különböző változatainak. Mindkét szöveg egyfajta „honleány-bildung”¹¹⁰ textuális megformálásaként értelmezhető; míg Slachta naplója a beszélő „[h]ogyan *legyek* jó honleány?” törekvésével, addig Kánya emlékirata – a műfaj visszatekintő jellegéből adódóan – a „[h]ogyan *voltam* jó honleány?” felmutatásával¹¹¹ jellemezhető.

Slachta Etelka 1838 és 1845 között írt magáncélú és közhasznú írásai Kucserka Zsófia elemzése szerint azt mutatják, az arisztokrata honleányszerepnek szerves része volt a napi írásgyakorlat, a publikált szövegek esetében azonban már nem volt mindegy, hogy névtelenül, álnévvvel vagy saját szerzői névvel adta-e őket közre. A kérdést csak tovább bonyolította, hogy a szöveget hajadonként vagy pedig férjes asszonyként publikálta-e.¹¹² Slachta Etelkának saját szerzőségű novellája saját szerzői néven csupán hajadon korában jelent meg; a naplóból pedig úgy tűnik, az arisztokrata honleányi szerepnek nem volt eleme a saját néven közreadott szövegek publikálása.¹¹³

Az álnéven írás kérdése Kánya Emília emlékiratában is feltűnik:

A boldogult kis újság folytán [ti. az első férjével, Gottfried Feldingerrel szerkesztett német nyelvű *Euphrosine*] összeköttetésem voltak egypár külföldi íróval. Ezek nógattak, írjak tárcacikkeket, később aztán próbálkoztam egypár novellával is, melyek egy hamburgi lapban jelentek meg, később meg rendes munkatársra lettem a Temesvári Lapnak. Álnév vagy jegy alatt írtam. A világért sem akartam bárkivel is tudatni ebbeli működésemet, és még nagyobb buzgalommal igyekeztem megfelelni házi teendőimnek. *Az ilyen szellemi foglalkozás nagyon megegyeztethető a nő családi hivatásával is* – még nagyobb ambícióval vezettem háztartásunkat, gondoztam, neveltem drága gyermekeimet. Csak azt az időt fordítottam az írásra, melyet mások a túlságos sok pihenésnek és szórakozásnak szánnak. *Sokat lehet az időből kinyerni, ha jól be tudjuk osztani azt.* Az én gyermekeim és a háztartásom sohasem szenvedte meg az én szerény, egyszerű írói kísérleteimet.¹¹⁴

A részlet első fele, az álnév alatt írás, az írói munka elvégzésének tudatos elkendőzése ellentétben áll a passzus második szakaszával, amely amellettt érvel, hogy az írói munka odafigyeléssel, megfelelő időbeosztással maradéktalanul összeegyeztethető a családayai és háztartási teendőikkel. Az egyik állítás szerint a két szerepkör nem zárja ki egymást, a másik szerint azonban az írói karriert titkolni kell vagy tudatosan hangsúlytalanná tenni a környezet számára.

¹¹⁰ A „honleány-bildung” Kucserka Zsófia találó kifejezése Slachta Etelka kapcsán. A fogalmon azt a(z) (ön)nevelődési folyamatot érti, amelynek célja és eredménye az a művelt, magyarul jól beszélő és író nő, aki nemcsak a hagyományos női szerepek és erények mellett elkötelezett (jó leány, majd jó feleség és jó anya), de a nemzeti értékek és a haza érdekei mellett is (KUCSERKA, *Házasság és családmodellek...*, i. m., 267).

¹¹¹ Ehhez különböző technikákkal, legfőképpen az atipikus életpálya tipikusként való felmutatásával él az emlékirat. A kérdést itt tárgyaltam részletesebben: BOZSOKI Petra, *Egy női karrier elbeszélésének nehézségei: Kánya Emília emlékiratairól*, Verso, 1(2018), 1. sz., 25–45.

¹¹² KUCSERKA, *Házasság és családmodellek...*, i. m.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ KÁNYA, i. m., 139, kiemelés tőlem, B. P.

Az önellentmondást feloldhatja, ha a szöveg még szorosabb olvasásával figyelembe vesszük, hogy az álnéven írás, illetve a háztartási és családanyai teendőkkal foglalkozás múlt időben, az írói munkával való összeegyeztethetőség propagálása pedig jelen időben szerepel a szövegben (lásd a kurzívval szedett részt). A megértést segítheti, ha az elemzéshez a klasszikus, narratológiai szempontú autobiográfia-elméleti megkülönböztetést alkalmazzuk, és különbséget teszünk a szöveg szerzője (Kánya Emília), alanya (önéletrajzi narrátor/beszélő/önelbeszélő/narrátor) és tárgya között (önéletrajzi én / elbeszélő én). Különbség tehát, hogy az emlékirat olyan önéletrajzi ént mutat fel, aki élete bizonyos szakaszában (írói pályája kezdetén, első néhány elbeszélése megjelenésekor) az álnéven írást választotta, ezzel szemben a szöveg olyan narrátort formál, aki később (a visszatekintő lejegyzés pillanatában) már épphogy a két tevékenység összeegyeztethetőségét szorgalmazza.

Hasonlóképpen a pálya eleji álnévhasználatra utalnak az emlékirat alábbi részletei is: „Azt írta [Andreas] Flatt, hogy nagyon megszerették a pesti leveleket, melyek álnév alatt jelentek meg, és fogalmuk sem volt, hogy nő a szerzője.”¹¹⁵ Volt, amikor még álnéven sem publikált: Bulyovszky Gyula kérésének visszautasítását (nevezetesen, hogy küldjön novellát a *Divatcsarnok*ba), a következőképpen interpretálja a beszélő: „Akkor még [1852–1853-ban] félttem a nőíróktól, és az én kísérleteimet titokban tartottam.”¹¹⁶

Az álnévhasználat mind Slachta Etelkánál, mind Kánya Emíliánál úgy tűnik fel, mint ami nem jelent problémát az elbeszélő számára. Míg Slachta esetében az anyai szó korlátozza a saját néven publikálást, addig Kánya esetében, úgy tűnik, saját választás eredményéről van szó, amelynek célja: ne hogy úgy tűnjön, az önéletrajzi én nem illeszkedik az elvárt honleányi szerep keretei közé. A saját írások saját néven publikálása mindkettejüknél úgy jelenik meg, mint ami nem része a honleányi szerepnek, éppen ezért elkendőzendő.

Kánya Emília esetében azonban ez nem maradt így. 1852-től rendszeresen dolgozott álnéven a *Temesvarer Zeitung* számára, ehhez képest 1857-től már saját néven jelentette meg első elbeszéléseit (*A kit a világ nevet, Lehullt csillag*), majd számos további elbeszéléskötet és regényt publikált.¹¹⁷ 1860-ban megalapította a *Családi kört*, innentől kezdve az „Emília” név szinte védjeggyé vált: publicisztikai írásai és szépirodalmi munkái e szerzői név alatt jelentek meg. 1861-ben – szintén saját néven – *Beszélyek* címmel olvasókönyvet adott ki Vachott Sándorné Csapó Máriával. Mindeközben újságírói munkásságának fontos részét képezte a honleányi szerepminta terjesztése.

De pályája más tevékenysége is azt tükrözi, mind a saját írások saját néven publikálása, mind az irodalommal való professzionális foglalkozás a honleányi szerep része lett: 1861-ben elindította a női szerzők verseit és beszélyeit közlő *Magyar Nők Évkönyvét*, 1867-ben a *Családi kör* mellékleteként a *Magyar Hölgyek Könyvtárát*, 1863-ban vitába

¹¹⁵ Uo., 151.

¹¹⁶ Uo., 152.

¹¹⁷ Írói pályájáról részletesen lásd: Török, *Kánya Emília... i. m.*

szállt Gyulai Pállal a női írók kérdéséről.¹¹⁸ Egy mai szerkesztő, újságíró vagy kutató ehhez hasonló tevékenységét úgy íránk le, hogy női irodalmi kánon megalkotására törekszik; az irodalomtörténetben halványan vagy egyáltalán nem látszódó nőket láthatóvá teszi; felhívja a figyelmet a női szerzőkre, hogy megakadályozza további szisztematikus kifejejtésüket az irodalomtörténeti hagyományból.

Kánya Emília tekintetében az értelmezés még egy szemponttal kiegészíthető. A női szerzők gyűjteménye rímelt publicisztikai tevékenységére: a *Családi kör*ben rendkívül nagy hangsúlyt kapott a női példaképpállítás. A szerkesztő szinte minden héten cikket írt a „Honleányok képcsarnoka” című rovatba olyan – többnyire felsőbb társadalmi státuszú – nőkről (pl. Mária Valéria főhercegnő, Bohus Jánosné Szőgyéni Antónia, Wöber Györgyné stb.), akiket a honleányi szerep tökéletes betöltése miatt példaként állított olvasói elé.¹¹⁹ A női szerzők gyűjteménye a húszéves szerkesztői és publicisztikai munka kontextusában szintén példaképpállítási gesztusként értelmezhető: ha az irodalom a nemzeti közösség létrehozásának legfőbb eszköze, akkor a női szerzők „kánonja” azt is hirdetheti, a nők a nemzetet alkotó közösség efféle létrehozásának is részesei lehetnek, sőt szorgalmazandó is ekképpen részvételük.

A női szerzők kérdése folyamatos vitatéma volt a 19. században (elég csak az úgynevezett első és második „irodalminő-vitára” gondolnunk a női szerzői kritikák, illetve a női írók és költők létjogosultságáért¹²⁰). Vagyis a kérdésről – szemben például a házasság témájával – nem volt konszenzus a korszak értelmiségi közbeszédében. Ezért is valósulhatott meg, hogy a saját írások saját néven publikálása és a pénztért végzett irodalmi-szerkesztői munka észrevétlenül a honleányi szerep részévé vált.

A diszkurzív gyakorlat ereje

Nem arról van persze szó, hogy Kánya Emília előtt ne lettek volna elvált vagy pedig publikáló nők, és még csak nem is arról, hogy vízvázlasztóként és semmiből előtörő

¹¹⁸ A vita szövegei megjelenésük sorrendjében: GYULAI Pál, *Nők a tükkör előtt*, Koszorú, 1863, 1–7. sz., 7–12, 32–38, 55–60, 78–83, 102–107, 126–131, 149–154. – EMILIA, *Néhány szó a nőnem érdekében*, Családi kör, 1863, 8–11. sz., 85–87, 102–103, 114–115, 121–123. – Gy. P. [GYULAI Pál], *Színházi dolgokról III.*, Koszorú, 1863, 5. sz., 118. – [KÁNYA Emília], *Nyilatkozatok*, Koszorú, 1863, 6. sz., 141. – Gy. P. [GYULAI Pál], *Válasz a nyilatkozatokra*, Koszorú, 1863, 6. sz., 142–143. – Szerkesztő [KÁNYA Emília], *Gyulai Pál a tükkör előtt*, Családi kör, 1863, 33. sz., 625. – ARANY János, *Nyilatkozat*, Koszorú, 1863, 8. sz., 189–190. – A vitát ismertette: TÖRÖK, *Kánya Emília szerkesztői...*, i. m., 485–488.

¹¹⁹ A *Családi kör* női példaképeiről bővebben: CSONKI Árpád, *Kánya Emília* Családi körének nőképe az író-nő-vita idején, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 2015, 1. sz., 69–91. A *Nővilágban* is hasonló törekvés tapasztalható, de Vajda János folyóirata inkább csak a történelmi nőalakok rövid életrajzi ismertetésére szorítkozott; kevésbé dominált az újságírók és a szerkesztő véleménye, illetve tanácsai a női életutakkal kapcsolatban oly mértékben, mint a *Családi kör*ben.

¹²⁰ Az „irodalminő-vita” kifejezés elhíresült mind a kifejezetten a vitát tárgyaló szakirodalomban (lásd például: OROSZ Lajos, *A magyar nőnevelés úttörői*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 58–68), mind az átfogóbb nő- és irodalomtörténeti tanulmányokban (lásd például: FÁBRI, *Közíró vagy szépíró?...*, i. m. – FÁBRI, *Író nők vagy írónők?...*, i. m.). A két vitát ismertette: FÁBRI, „*A szép tiltott táj felé*”..., i. m., 37–44, 97–109.

géniuszként tekintve alakjára működése előtt ezek a nők ne lehettek volna esetleg a korszak közmegejtélésé számára „jó honleányok”, utána viszont már igen. Minthogy a szerepek kizárólag diszkurzív konstrukciók, vagyis változásuk számos (akár felfejthetetlen) társadalmi, kulturális, antropológiai, eszmetörténeti tényező függvénye, úgy bonyolult és fölöslegesen leegyszerűsítő is volna az ilyesféle narratíva. Tanulmányomban pusztán arra utalok, hogy ha egymás mellé teszünk két olyan szöveget, amely hangsúlyosan a honleányi önformálást viszi színre, abból úgy tűnik, ha Slachta Etelka nem ment volna férjhez, vagy pedig férjezett státuszban saját néven publikálta volna saját szövegeit, valószínűleg szabadkozott volna. Mint láttuk, „szabadkozásra” Kánya Emília is kényszerült, gondoljunk csak álnévhasználatára írói tevékenysége korai szakaszában. Túlnyomórészt azonban pályáján nem ezek a részletek domináltak, hanem sokkal inkább azon új honleányi szerepváltozat hirdetése, amelynek a hajadon vagy elvált nő képe megtűrt, az irodalmi pályából családfenntartó nő szerepe pedig kifejezetten támogatott eleme volt.

Amikor tehát Kánya Emília saját női szereprepertoárját kidolgozta, akkor a honleányi szerepelvárás volt az, amit megörökölt hasonló társadalmi státuszú női elődeitől. Minthogy életeseményei úgy hozták, hogy ennek nem tudott maradéktalanul megfelelni, nem eldobta a fogalmat¹²¹, hanem inkább kitolta kereteit, amivel új honleányi szerepminta jött létre, ezáltal bővült a korszak értelmiségi női szereprepertoárja. Esetleges életeseményeit szükségszerűvé tette, hiszen érvekkel támogatott programot épített rájuk: elvált, majd az irodalmi pályán kenyérkeresővé vált, és aztán egész munkásságát arra építette, hogy e két szerep érvényességét vagy fontosságát hirdesse – méghozzá egyetlen szóval sem önigazoló módon.

A programépítés három szempontból is kulcsfontosságú. Egyrészt életeseményeit a diszkurzív közeg részévé tette: vagyis folyóiratának és különböző műfajú írásainak köszönhetően a honleányi szerep elfogadott vagy támogatott elemeként az elvált és az irodalmi pályán dolgozó középosztálybeli nő képe szélesebb körben is hozzáférhetővé válhatott. A kanonikus női szerepektől eltérő lépései így léphettek túl azon, hogy „pusztán” egyszeri normaszegő tettek legyenek, és válhattak ehelyett mintává. Kérdés persze, milyen értelemben és mekkora bizonyossággal beszélhetünk mintateremtésről. A *Családi kör* alapítása után női lapalapítók és/vagy szerkesztők sokasága jelent meg.¹²² Ahogyan a szerepváltozás esetében, úgy itt is felületes lenne közvetlen

¹²¹ Ahogyan tette azt például a „női emancipáció” fogalmával. A kérdést itt fejtettem ki részletesebben: BOZSOKI, *Kánya Emília diszkurzív közege...*, i. m., 590–594.

¹²² A *Családi kör* indulása utáni női lapalapítók és/vagy szerkesztők listája a századfordulóig: Majthényi Flóra (*Virágcsokor*, 1862), Vachott Sándorné Csapó Mária (*Anyák hetilapja*, *Szünórák*, 1861–1862; *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1863–1865), Sággy Józsa (*Magyar Gazdasszonyok Lapja*, 1884–1885); K. Beniczky Irma (*Divatvilág*, 1867; *Magyar Háziasszony*, 1882–1883), Egloffstein Amália (*Nők Lapja*, 1871–1872), Pávics Ilona (*Divatcsarnok*, 1886–1888), Faylné Hentaller Mária (*Az Évszak*, 1895–1899), Beksics Gusztávné (*Jókai Magyar Nők Lapja*, 1894–1896), Szabóné Nogáll Janka (*Divatsalon*, 1888–1924), Büttner Júlia (*Bars megyei Hirlap*, 1887), Wohl Janka és Wohl Stefánia (*Divat*, 1870–1872; *Nők Munkaköre–Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 1872–1904).

követésről beszélni: egyenes irányú és kizárólagos kapcsolatot feltételezni a *Családi kör* szerkesztőjének neme és cikkei közvetítette női szerepminta, illetve a női szerkesztők számának a növekedése között. (Csak egyetlen példát említve, a kiegyezést követő kedvezőbb politikai körülmények szintén hozzájárulhattak a sajtópiac [genderszemponútú] színesedéséhez.) A női lapszerkesztők és lapalapítók megszokasodása azonban mindenképpen figyelemre méltó.¹²³

Ellenpróbaként érdemes például Batthyány Apraxin Júlia (1825/1828/1830–1917) alakjára gondolnunk, aki sokkal szélsőségesebben hágott át voltaképpen minden női szerepnormát a 19. század közepén: házasságtörő feleség, gyermekeit elhagyó anya, osztályát megtagadó arisztokrata volt, aki szinte mindenhol kirívóan viselkedett, és hajszolta az érvényesülést a színház és az irodalom világában.¹²⁴ Az 1860-as évek elején a sajtó napi szinten írt róla; egyesek irigyelték, más nőtársai (köztük Kánya Emília is) borzongtak kicsapongásain. De ahogy Mátay Mónika fogalmaz találóan: mindez nem tartott tovább tizenöt percnél; igazi sztár módjára neve hamar el is halványult.¹²⁵ Arról pedig szó sincs, hogy tettei és szerepei elfogadottá, követendővé vagy egyáltalán a felháborodáson túl reflexió tárgyává váltak volna, noha alakja felforgató jellege akár apropóként is szolgálhatott volna a nemi szerepek újragondolásához.

Kánya Emília programépítése másrészt azért bír jelentőséggel, mert a honleányi szerep bővítésével bizonyos szerepeknek módosult a nemi aspektusa. Igaza van Joan W. Scottnak, amikor azt állítja, a női szerepek tanulmányozása szükségképpen a férfiszerepek tanulmányozását is jelenti; a nőkről szóló kutatások az egész társadalomról szóló ismereteinket gyarapítják; a női szerepekről szóló szövegek pedig értelmezhetők a nemek társadalmi konstrukciójáról és viszonyairól szóló írásokként is.¹²⁶ Ha a Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatnak már része volt (vagy inkább: része lett) a professzionális és kenyérkereső munka az irodalmi pályán (a Slachta Etelka-féle pedig ez nem igaz), akkor az azt is jelenti, e szerep már nem sorolható egyértelműen kizárólag az értelmiségi férfiszerep-repertoár elemei közé. Úgy is mondhatnánk, ha a professzionális írás magyarországi történetét akarnánk elbeszélni, akkor e történethez annak egyértelmű társadalmi nemi kódoltságának változása is hozzátartozna. Emellett az is látható, a 19. századi Magyarországon a női jogok bővítéséért folyó (mai terminussal:

¹²³ Sőt nem lényegtelen az sem, hogy az alábbi idézet olyan beszélőt reprezentál, mint aki karizmája tudatában van: „Csak az a fontos, hogy jöjjenek, hogy szólhassak hozzájuk. Ha megismernek, hiszem, hogy hozzám csatlakoznak. Nélkülük nem alapíthatunk árvaházat, nőképző egyesületet és segélyalapot az íróknak. Pedig ennek meg kell lenni, mert nem beszélhet nemzeti nevelésről az a nép, amelynek árvái koldulnak, asszonyai tudatlanabbak, mint a férfiak és írói nyomorognak” (Idézi Kánya Emília naplójából Barsy Irma: *BARSY, i. m.*).

¹²⁴ Alakjáról lásd: MÁTAY MÓNICA, *Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből*, Médiakutató, 2009/4, https://mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia (utolsó megtekintés: 2019. március 14.).

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Vö. SCOTT, *A társadalmi nem (gender)...*, i. m., 130–131.

nőemancipációs) diskurzus változása az olyan, úgy tűnik, az egész századon átívelő metaszerep változásán keresztül valósult meg, mint a honleányság.

A programépítés harmadrészt azért jelentős, mert láthatóvá teszi, hogy Kánya Emília nem csupán történeti értelemben, az új szerepalkotás tekintetében érdemel figyelmet, hanem abban az értelemben is, hogy példája új szempontot kínál a szerepekről való beszédben. A szerepalkotás folyamatát ugyanis narrativizálhatjuk, de dramatizálhatjuk is: beszélhetünk újabb és újabb szerepeket levetkőző, majd felöltő figura újtjáról (ezzel kikerülhetetlenül „valódi” figurát tételezve); vagy pedig egyidejűleg létező, de ellentmondó szerepek konfliktusairól is.¹²⁷ Úgy vélem, Kánya Emília esetében – megtartva a dramatizálás melletti elköteleződést – a szerepalkotás mikéntjének tekintetében egy harmadik típusú eljárásról beszélhetünk. Hiába láthattuk a vallásos családjának és a női szerkesztő és író konfliktusát, pályája nem írható le sem a szerepek közötti döntések narratívájaként, sem pedig a különböző, össze nem illő normarendszerek „kettős kötésének”, találkozásának¹²⁸ montázsaként. Az egymásnak feszülő szerepek feloldódtak a honleányi (meta)szerepben, amely a honleányi szerep kereteinek kitolásával, tehát a *már adott szerep elemeinek bővítésével* és alakításával történt. Így valósult meg, hogy közvetlen mintaként vagy sem, de már mindenképpen elképzelhetővé vált olyan összetettebb honleányi szerep és női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon, amilyenre addig nem volt példa.

Felmerülhet a kérdés: miért éppen így bővült a honleányi szerep Kányának köszönhetően, nem pedig másképpen? Miért nem például a nadrágviselés vagy a politikai választójog kiterjesztésének támogatása került a honleányi ernyő alá? A válasz természetesen bonyolult történelmi, politikai, sajtó-, eszme- és társadalomtörténeti tényezők együttállásának függvénye. Az a jelenség például, hogy a 19. század közepén megnőtt a női munkavállalók száma, nagy részben „köszönhető” a ’48-as forradalomnak, amikor számtalan anya vált özvegyé. Kánya Emília eseténél maradványok, korábbi tanulmányaimban arra a következtetésre jutottam, hogy annak lehetőségét egyáltalán, hogy alakjával és életművével új szerep jött létre, nagyrészt Kánya társadalmi-felekezeti hovatartozása, neveltetése, valamint a szerkesztői szakma korabeli pozíciója tette lehetővé.¹²⁹ De azt a technikát, hogy atipikus életpályáját emlékirata minél tipikusabbnak

¹²⁷ E két módszert Szolláth Dávid különbözteti meg *Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái* című tanulmányában a magyar irodalomtörténet-írásra vonatkoztatva. Értelmezésében Horváth János Petőfi-, Király István Ady- vagy Ferencz Győző Radnóti-monográfiája „narrativizálja” a szerepalkotás folyamatát: olyan költők útját mutatják meg, akik változtatják szerepeiket. Ezzel szemben Lackó Miklós és Margócsy István munkái „dramatizálják” a szerepalkotás folyamatát: „egyidejűleg létező, de ellentmondó szerepek konfliktusai, dilemmái iránt érdeklődnek” (SZOLLÁTH, *i. m.*, 163–164).

¹²⁸ Ahogyan Szolláth értelmében leírható például Galgóczi Erzsébet prózája vagy Ady Endre és Radnóti Miklós költészete (Uo.).

¹²⁹ BOZSOKI, „Csak a vezérek szerepelnek az életben”..., *i. m.*

mutatja fel, valamint hogy szélsőségektől távolságot tartó publicisztikai írásainak köszönhetően senki sem vádolhatta őt túlzott „radikalizmussal”, nagyban saját és diszkurzív közegének politikai nyelve is befolyásolhatta.¹³⁰

A fenti tanulmány azzal egészíti ki az érvelést, hogy az új szerep létrejöttét esetleges élettörténeti tényezők is meghatározhatták. A honleányi szerep változása akár Kleopátra-orra-szerű történetként is elbeszélhető: ha Gottfried Feldinger nem kicsapongó férj, Kánya nem válik el, tehát nem kényszerül szerkesztői pályájára, nincs *Családi kör* a honleányi mintát, a (középosztálybeli) női művelődést, oktatást, munkához való jogot hirdető cikkekkel, nincs (vagy nem ő az) első női lapszerkesztő a Monarchiában stb. A női emancipáció történetét szeretjük úgy elbeszélni, mint individuális, saját erőre építő és tudatos női cselekedetek, a „női első” láncolatát.¹³¹ Kánya Emília példája azért lehet tanulságos a nőtudományok, azon belül is a nőélettörténetírás számára, mert azt mutatja, az értelmiségi női szereprepertoár bővülésének története nagyrészt társadalmi-politikai-történelmi-eszmetörténeti-kulturális összetevők változásaként is elbeszélhető lenne; jóval kisebb cselekvési teret hagyva az egyéni érdemeknek vagy kudarcoknak. E történetben pedig olykor olyan esetleges mikrotényezők (egyéni élettörténeti események) is szerepet játszanak, mint például egy válás.

¹³⁰ BOZSOKI, *Kánya Emília diszkurzív közege...*, i. m.

¹³¹ Ahogyan például Kánya Emília cselekedeteit és szerepeit is pontosan ilyen narratívába helyezte az utókor. Bővebben lásd: BOZSOKI, „*A magyar feminizmus uttörője?*...”, i. m.

PEREMICZKY SZILVIA

„Mert a szavak nyelve összezavarodott”

Avraham Shlonsky és a francia szimbolizmus

A 19. második felének új szellemi és filozófiai irányzatai növekvő pesszimizmussal tekintettek a beszélt nyelv és a valóság érzékelésének és megértésének addig elfogadott módjaira. Különösen a racionalitás szerepe kérdőjeleződött meg, amelyet a modern korban először a romantika vont kétségbe, előtérbe helyezve az érzelmek, az álom, a képzelet szerepét. Ez a filozófiai változás a romantikus költészet nyelvezetében is jelentős újításokat hozott, de az igazi poétikai fordulatot a dekadencia és a szimbolizmus, mindenekelőtt a francia szimbolisták munkássága hozta el. A szimbolisták költői nyelvi forradalma,¹ beleértve közvetlen elődeik és az úgynevezett neoszimbolisták költészetét is, az egész nyugati irodalomra és annak poétikájára hatalmas hatást gyakorolt, utat nyitva a szürrealizmus vagy az avantgárd radikális nyelvi újításainak is. Baudelaire, Mallarmé, Rimbaud, Verlaine lírája a magyar irodalomban többet között Ady, Kosztolányi és Tóth Árpád költészetét inspirálta, de a német, az angol, az orosz, az olasz és a spanyol nyelvű irodalom nyelvét is megújította.

A szimbolizmus nyelvi forradalma éppen abban az időben érte el a modern héber költészetet, amikor a beszélt héber nyelv újjászületése, a cionizmus és a modern héber kultúra jegyében a héber irodalmi nyelv maga is lázasan kereste az új utakat és lehetőségeket egy olyan irodalmi nyelv létrehozására, amely egyszerre képes a modern világ megragadására, valamint a zsidó hagyomány és a héber nyelv tradícióinak a megőrzésére. A szimbolizmus a századfordulón és a huszadik század első évtizedeiben ösztönzően és megtermékenyítően hatott az első, már a brit mandátumi Palesztinában működő költőnemzedékekre. A modern héber irodalom első költőnemzedéke túlnyomórészt az orosz birodalomból érkezett, ezért a szimbolizmus mindenekelőtt az orosz irodalmon keresztül hatott költészetükre, esetleg a német vagy mint a Kárpátalján született Avigdor Hameiri esetében, Adyn, azaz a magyar irodalmon keresztül. Számos költő azonban, mint David Frishmann, Zalman Schneour, Nathan Alterman, Avraham Slonsky és Rachel francia nyelvtudásuknak és hosszabb-rövidebb franciaországi tartózkodásainak, tanulóéveiknek köszönhetően közvetlenül meríthettek a szimbolizmus lírájából. Ami a héber költőket a dekadencia és a szimbolista költészet ideológiájában és nyelvében megragadta, az a nyelvi kifejezés és képalkotás határainak az átlépése és lebontása, a költői nyelv lehetőségeinek a kitágítása és a világ észlelésének és leírásának új horizontja volt.

¹ Julia KRISTEVA, *La révolution du langage poétique*, Paris, Points, 2018 [1985].

A szimbolizmus első alakjának azt a Charles Baudelaire-t tekinti az irodalomtörténet, aki noha maga még nem egyértelműen dekadens vagy szimbolista költő, de ő fogalmazza meg először a szimbólum szerepét abban az értelemben, ahogyan azt a szimbolista költészet használja, és aminek következtében összefoglaló néven szimbolizmusnak nevezzük a valójában soha nem egységes és számos iskolát felölelő irányzatot. „L’homme y passe à travers des forêts de symboles” („Jelképek erdején át visz az ember útja”) – írja Baudelaire *Correspondances* (*Kapcsolatok*) című versében, amelyet a szimbolizmus felütésének is tekinthetünk, és amelyet teljes egészében idézek, mivel magába sűríti mindazokat a költői-nyelvi eszközöket, a világ észleléséről vallott elképzeléseket, amelyeket a modern héber költők integráltak:

Fordítás	Baudelaire
<p>Kapcsolatok</p> <p>Templom a természet: élő oszlopai időnkint szavakat mormolnak összesúgva; Jelképek erdején át visz az ember útja, s a vendéget szemük barátként figyeli.</p> <p>Ahogy a távoli visszhangok egyberingnak valami titkos és mély egység tengerén, mely, mint az éjszaka, oly nagy, és mint a fény, egymásba csendül a szín és a hang s az illat.</p> <p>Vannak gyermeki húst utánzó friss szagok, oboa-édesek, zöldek, mint a szavannák, - s mások, győzelmesek, romlottak, gazdagok,</p> <p>melyek a végtelen kapuit nyitogatják, mint az ámbra, mosusz, tömjén és benzoé: test s lélek mámora zeng bennük ég felé.²</p>	<p>Correspondances</p> <p>La Nature est un temple où de vivants piliers Laissent parfois sortir de confuses paroles; L’homme y passe à travers des forêts de symboles Qui l’observent avec des regards familiers.</p> <p>Comme de longs échos qui de loin se confondent Dans une ténébreuse et profonde unité, Vaste comme la nuit et comme la clarté, Les parfums, les couleurs et les sons se répondent.</p> <p>Il est des parfums frais comme des chairs d’enfants, Doux comme les hautbois, verts comme les prairies, — Et d’autres, corrompus, riches et triomphants,</p> <p>Ayant l’expansion des choses infinies, Comme l’ambre, le musc, le benjoin et l’encens, Qui chantent les transports de l’esprit et des sens.³</p>

A héber költők számára részint a nyelvi és képalkotási lehetőségek kitágítása, a zeneiség kiemelkedő szerepe, a tapasztalás módjainak a kiterjesztése és a transzcendens, a vallás iránti érdeklődés, pontosabban ezek kifejezésének új poétikai lehetőségei jelentettek inspirációt. „Les parfums, les couleurs et les sons se répondent” („Egymásba csendül a szín és a hang s az illat”, szó szerint „egymásnak válaszolnak”) – summázza Baudelaire a szimbolizmus egyik legfontosabb eszközét, azaz a szinesztéziát. A szinesztézia, azaz a különböző érzékszervek érzékeléseinek az összekeverése a szimbolizmus egyik

² Charles BAUDELAIRE, *Versei*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Európa, 1992, 16.

³ Charles BAUDELAIRE, *Les fleurs du mal*, Préface et commentaires de Robert SCHRICK, Paris, Pocket, 1998 [1989], 33.

legfontosabb újítása. Használata nem volt ismeretlen a költészetben korábban sem, de a szimbolisták használták először ennyire komplex módon, és tekintettek rá nem egyszerűen legfontosabb eszközként vagy a költői kifejezésmód alapjaként, hanem az inspiráció, a költői tapasztalat forrásaként. A szinesztézia elvén alapuló asszociációk, képalkotás és hangtani hatások kizökkentik az olvasót a világ megszokott felfogásából. A szimbolisták világában például a magánhangzóknak (a hangoknak) hangjuk, színük és tapintásuk van, ahogyan azt Arthur Rimbaud *Voyelles / A magánhangzók szonettje* című verse is mutatja. A másik kiemelkedően fontos eszköz a zeneiség volt, amelynek prioritását legmarkánsabban Verlaine fogalmazta meg. Az *Ars poetica* című versében megfogalmazott egyfajta költői programban kiadja a jelszót: „De la musique avant toute chose”. De a szimbolisták kedvelt eszköze volt a korrespondancia elve is, amelynek lényege, hogy a szimbólumot megkülönböztették az allegóriától és a hasonlattól is. A különbség abban áll, hogy a szimbólum esetében az asszociáció tagja(i), azaz a jelölők és a jelöltek közötti kapcsolatot a kép és az asszociáció által keltett hatás hozza létre a befogadóban, ezért a szimbólum fogalmilag, tehát a szavak nyelvén legtöbbször nem bontható ki. Ezek a poétikai eszközök számos asszociációra adnak alkalmat, és minden addiginál több értelmezési lehetőséget biztosítanak a befogadó számára. Ennek következtében a szimbolista költészet jellegéből fakadóan erősen individualista is, mind a költő, mind a befogadó szempontjából.

A költői eszközök alkalmazása, a hagyományos nyelvi határok átlépése, a szavakon túli vagy más érzékszervekkel érzékelhető és átélt tapasztalatok bevonása a költészetbe azonban a szimbolista költőknél soha nem öncélú. A dekadencia és a szimbolizmus költői az új kifejezésmódok és nyelvezet keresésével kutatták azt, ami érzésük szerint a modern világból elveszett. Nemcsak az irracionális tapasztalás – az álom, vágyak, a később tudattalanként ismerté váló elfojtott és öntudatlan világ bevonása a tapasztalás rendjébe –, hanem az elidegenedés és a vágyódás érzése is a romantikával rokonítja őket. Amennyiben pedig a holland filozófus-eszmetörténész, Maarten Doorman romantikaértelmezését használjuk, amely szerint a romantika mint *tapasztalati rend* még az 1968-as mozgalmak szellemiségét is magában foglalja, akkor a szimbolizmus is a romantikus rend része.⁴ A szimbolisták elidegenedésének és elvágyódásának oka, hogy úgy érezték, a modern világ és intézményei, a hivataltól az iparig, elnyomják és géppé teszik az embert. Ebben a gépies világban csak a durva és közönséges ember érzi jól magát, a művész remény nélkül marad, és eredendően érzékeny idegrendszerre és elvágyódásra a Szépség és a transzcendens felé fordítja. Ez a vágyódás emeli ki a tömegeből is, és mivel érzékenysége miatt képes azt észlelni, amit a durva ember nem, ezért csak ő sejtetheti meg a transzcendens világ üzeneteit és titkait, amelyeket műalkotássá próbál formálni. Mivel, ahogyan Mallarmé kifejtette, minden szent dolog titokzatosságba burkolódik,⁵ amit csak az érzékeny lélek érezhet meg, ezért a vallás

⁴ Maarten DOORMAN, *A romantikus rend*, Bp., Typotex, 2006.

⁵ KOMLÓS Aladár, *A szimbolizmus*, Bp., Gondolat, 1965, 33–34.

és a művészet közös pontja a titok és a homály, amely ezt a titkot fedi. Számos szimbolista költő ezért vonzódott a Szépség kultusza, a művészet mitizálása és különböző misztikus tanok felé, míg megint mások így jutottak el a hagyományos vallásosság vagy annak valamilyen megújult formája felé, esetleg megerősítve addigi hitüket mint például a neoszimbolista költő, Francis Jammes. Enno Hello szerint: „A szimbólum Isten nyelve. Kapcsolatot teremt az élet magasabb és alacsonyabb formái közt. A szimbolizmus tölti be tehát az egyetemes rendben a közvetítő lehetséges helyét.”⁶

A héber líra gyorsan felfedezte a lehetőséget abban a költői nyelvezetben, amelyet a szimbolizmus nyelvi forradalma radikálisan átalakított a nyugati lírában.⁷ Miként a középkori és a kora újkori héber nyelvű költészet adaptálta, és saját képére formálta az arab líra, a trubadúrköltészet, a neolatin népnelvű költészet, a dolce stil nuovo, majd az itáliai barokk líra nyelvezetét, kifejezésmódját és képalkotását, úgy judaizálta a modern héber líra is a szimbolizmus invencióit. Korántsem csak a világi költészet gazdagodott azonban, sőt a héber költészet egyik legjellemzőbb vonása az, ahogyan a világi líra teljes eszköztárát a vallásos költészet szolgálatába állítja, felfedezve benne azokat a lehetőségeket, amelyek Isten és Izrael kapcsolatának a leírását vagy egyszerűen az egyén vallásos érzelmeinek és vágyódásának a kifejezését lehetővé teszik. Ez a módszer természetesen nemcsak a zsidó költészetre jellemző, de a zsidó kultúra eredendően vallásos jellege miatt a héber (és nemcsak a héber) nyelvű zsidó költészetben komplex és kifinomult esztétikai jelenséggé vált. Az andalúziai *muvasa* műfajának elhagyott és szerelmesétől megfosztott lányalakja így válik a középkori héber költészetben Izrael közösségévé, aki amiatt kesereg, mert úgy érzi, az Örökkévaló elhagyta; az itáliai barokk szerző, Giovanni Battista Guarini *Il pastor fido* (*A hűséges pásztor*) című pásztorjátéka pedig így válik Mose Chaim Luzzato (1707–1747), páduai kabbalista rabbi kezei alatt vallásos allegóriává. A szimbolizmus transzcendens iránti vágyakozása, az érzékelés új útjainak a keresése és a modern világ nyelvválságából fakadó és kiutat kereső nyelvi forradalom szintén vallásos értelmezést nyer. A héber költészet a tetragrammaton (טֵטְרַגְרַמַּמַּטּוֹן), azaz a létezés titkát és a létige betűit rejtő négybetűs Név fogalmának és a Teremtéstől való eltávolodásnak a kifejezésére alkalmazza a szimbolizmus újításait. Másrésztől viszont a modern világ és a modern ember válsága, amit Shlonsky a huszadik század embereként érzékelt párizsi, nagyvárosi éveiben, egyetemessé is válik azáltal, hogy metafizikai kontextusba helyezi: nem a modern ember, hanem az ember általában távolodott el a Teremtéstől, a válság tehát nem a modernséggel vette kezdetét, hanem több ezer évre tekint vissza.

⁶ Uo., 41.

⁷ Részletesen lásd: Boaz ARPALI, *Chedvat HaSavaa. Tmurot BaSira Halvrit HaModernit*. HaKibbuc HaMeuchad – Unverszitat Tel-Aviv, 1995.

ערפלי, בעז. חדוות ההשוואה : תמורות בשירה העברית המודרנית. הקיבוץ המאוחד – אוניברסיטת תל-אביב, 1995.
Simon ZANDBANK, *HaKol hu Acheret*. Jerusalamim, Karmel, 2001.

זנדבנק, שמעון, *הקול הוא אחר*, ירושלים, כרמל, 2001

Avraham Shlonsky (1900–1973), a modern héber költészet egyik kimagasló alakja, a mai Ukrajnában született, és 1921-ben telepedett le a Szentföldön. Natan Altermann vagy Lea Goldberg mellett egyik vezéralakja volt a Chaim Nachman Bialik (1873–1934) és generációja által képviselt „klasszikus” költészet ellen lázadó új költőnemzedéknek. Shlonsky 1924–1925-ben egy évet töltött Párizsban, ahol beiratkozott a Sorbonne-ra, és megismerkedett a francia irodalmi élettel. Ettől az időszaktól kezdve a francia szimbolizmus hatása meghatározó a költészetében. 1934-es kötete (*אבני בודה* *Káosz kövei*) már a szimbolizmus és a párizsi élmények jegyében született, miként azt Juliette Hassine tanulmánya is bemutatja.⁸ A kötet a nagyváros és az elidegenedés képeit villantja fel, és különösen Charles Baudelaire Párizs-képének erős hatását mutatja. Baudelaire, a *Les Fleurs du Mal* (*A romlás virágai*) vagy a *Le Spleen de Paris* (a „spleen” szó magyarul nehezen visszaadható, de *A fájó Párizs* fordításban jelent meg) hatása a témák, a képek, a stílus szintjén is megmutatkozik. Shlonsky *precursorának*,⁹ azaz költői előfutárának tekintik a francia dekadencia és a szimbolizmus más költőegyéniségeit, például Rimbaud-t is, miközben a *poète maudit*, az elátkozott költő *personájával* is azonosult. Shlonsky saját költészetébe és ezen keresztül a héber lírába is integrálta a francia szimbolizmus elemeit, annak képalkotását, nyelvezetét és világképét, és ez irodalomtörténetileg is jelentős fejlemény volt. A modern héber költészet számára addig főleg az orosz és a német költészet nyújtott inspirációt, de Shlonskynak köszönhetően a nyugati líra egyik legnagyobb hatású modern irányzata, a francia szimbolizmus is sokkal hangsúlyosabb szerephez jutott. Shlonsky persze nem egyedül fedezte fel a szimbolizmusban rejlő lehetőségeket, megelőzte őt például Baudelaire első héber fordítója, David Frishmann, sőt az orosz irodalmon keresztül Bialikra is hatott a szimbolizmus.¹⁰ Shlonsky kortársai közül Jacob Steinberg, Zalman Schneour, Nathan Alterman, Rachel, Uri Zvi Grinberg és Avigdor Hameiri jutnak el közvetlenül vagy közvetve a szimbolizmusig; és miként már említettük, például Avigdor Hameiri a magyar szimbolizmus és Ady költészetének elemeit emelte át a modern héber lírába. Hameiri nevét azért érdemes kiemelni, mert Ady *biblikus* költészetének nyelvezetét és világát adaptálta, és ültette vissza a bibliai nyelvezetet eredeti közegébe, vagyis Hameirit is mindenekfelett éppen az a lehetőség érintette meg a szimbolizmusban, hogy új kifejezési lehetőséget kínált a vallásos költészet számára is. Shlonsky azonban minden elődjénél átfogóbban és merészebben használt a héber költészetben a szimbolista eszközöket.

Shlonsky a *תפלה* (*Tfila, Ima*) és a *בראשית אחרת* (*Bresit acheret, A világ új teremtése*) című versei – az utóbbi a szimbolista képalkotás paradigmatis példája – egy kiforrott

⁸ Juliette HASSINE, „Pirche HaRoa” Ve”Avne bohu”: *HaSpaas Bodler al sirat HaKrakh BeAvne bohu sel Shlonsky*, Moznaim 63/3, 1989, 50–53.

50-53, 1989, „פרחי הרועה”, „ואבני בודה”: השפעת בודלר על שירת הכרך ב”אבני בודה” של שלונסקי. מאונים, טג, 50-53, 1989.

⁹ Lásd: Harold BLOOM, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, Oxford, Oxford University Press, 1977.

¹⁰ Dory MANOR, *Larbre sans tronc. Les Fleurs du Mal de Charles Baudelaire en hébreu: présence, influence, traductions. (Thèse)*, <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01522649/document>, 2017. (utolsó megtekintés: 2019. október 18.).

költő érett költői nyelvezetéről és víziójáról tanúskodnak. Nem egyszerűen megtanulta a francia szimbolisták fogásait és gondolkodását, és nemcsak érzékenyen és értően alkalmazta azokat egy hagyományos vallásos téma érzékeltetésére, de képes volt a modern ember esendőségét és keresését is megfogalmazni. A תפלה (*Ima*) lírai alaphelyzete a modern, kereső ember kétségei és kétségbeesése, aki elvesztette azt az ősi és adekvát nyelvet, amelyen Káin és Ábel még beszéltek a világgal.

Fordítás	Shlonsky
Ima	תפלה
Bocsáss meg, Uram, kinek titka a Név, kinek sorsa a messze, s közelünkben a fénye, hogy hiába szívemben, hiába a hév, hebegés a szavam csak, nem is értem, enyém-e?	סלח לי אתה שכינוך בשם, אתה הנגלה הזורח מנגד אינני אשם, אינני אשם, כי שפת המילים נבוכה ועלגת
Megannyi kísérlet, hogy hasson a szónk, s megannyi kudarc lett, hisz senki sem érti. Kevés a titokból az útravalónk? Talán nem is ösünk az édenbeli férfi?	רבות פעמים כבר נסינו דבר אל כל יצוריך – אך הם לא הבינו. אולי לא נולדתי גם אז במדבר, וזה שהיה הראשון – לא אבינו?
Mikor hogy először süttött föl a rőt hajnal, beledőfve a végtelen éjbe, és szólt ükapám a nap színe előtt, úgy szólt, hogy együgyű barma is értse.	כי אז, עת הבקר, שעיר ואדמון, דרס ראשונה את נצחו של הליל, ידע גם אבי, גם אבי הקדמון לגעות את מליו כמו איל אל איל.
Fű szólt az esőhöz, villámhoz a bak, és Káin és Ábel beszélt a világgal – mért hát a mi szánkban e lomha szavak? Hova tűnt az a szó, mely a messzibe szárnyal?	אז גשם אל דשא ורעם אל שה דברו והקשיבו אל הבל וקין. ומה נעשה עוד, מה נעשה אנחנו, דוברי המילים אל האין?
Bocsáss meg, Uram, kinek titka a név, hogy renyhe szavam, de hadd álljak elébed, Oly szóra taníts, hogy emelje a hév, hogy értse, ki él, mind a tiédet. ¹¹	סלח לי, אתה, שכינוך בשם, סלח למלי, לנפשי שנבוכה. אינני אשם, אינני אשם. עזרני לגעות ליצוריך כמוך ¹²

A nyelv problémája mindig is erősen foglalkoztatta Shlonskyt, aki néha a saját nevével is tréfált, és Lashonsky formában használta – a „nyelv” ugyanis héberül „לשן” (lason). A lírai Én gyötrődése egyszerre modern és nagyon is örök: az ember elveszített valamit, a „szavak nyelve összezavarodott” („שפת המילים נבוכה ועלגת”). Shlonsky verse azonban azt veti fel, hogy a helyzet talán még ennél is súlyosabb, és az „elsőhöz” (az első

¹¹ *Modern héber költők*, szerk. Itamar Jáoz-Keszt, Bp., Belvárosi Könyvkiadó, 1992, 66–67. Ford. GRÉDA József.

¹² *Modern Hebrew Poetry – A bilingual anthology*, ed. Ruth FINER-MINTZ, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1968, 167.

emberhez) a modern embernek már nincs is köze, mert kiszakította magát a Teremtésből. Apáink és ősapáink még ismertek és hagyományoztak utódjaik számára egy olyan nyelvet, amelyet ember és állat is értett, és amely alkalmas volt arra, hogy kommunikálni tudjanak egymással: a Teremtés nyelvét. Ez a nyelv szavakon túli kommunikációs eszköz, amelynek a szó csak az egyik eszköze, és az érzékelés számos módzata ugyanolyan fontos szerepet játszik benne.

A lírai Én gyötrődését jelzi, hogy a büntelenség és a bűnösség kétségei között hánykolódik. Gréda József fordítása nem adja vissza az eredeti sort, amely szó szerint: „אני אינני אשם, אני אינני אשם” („nem vagyok bűnös, nem vagyok bűnös”). A sor, a hangsúlyos ismétléssel a vers elején és végén is visszatér. Az első és utolsó versszakot nyitó sorok azonban mintegy refrénként bocsánatért esedeznek: „סלח לי” („szlach li”, „bocsáss meg”). Ezzel a formulával a vers a hagyományos héber liturgikus-vallásos líra, a *szlichot*költészet és a *szlichotimák Ros haSana* ünnepéhez, azaz az újévhez és *Jom Kippurhoz* fűződő hagyományát idézi fel. Az utóbbi liturgiájában a bűnvallomás részeként hangzik el a hibák, bűnök akrosztikon formájú felsorolása, az „אשמונו” („vétkeztünk”) ima. Ezért a versben a véték kétségbeesett tagadása különösen hangsúlyos, és vallásos szempontból súlyos kijelentés is. Shlonsky versében a modern individuum küzd a gondolat ellen, hogy az adekvát nyelv elvesztése, valamint a Teremtéssel és az Istennel való összhang elvesztése a lírai Én bűne lenne. A belső küzdelem végki-csengése mégis visszafordulás az Örökkévalóhoz, mivel a modern individuum hiába érzi úgy, hogy semmi köze a nyelv elvesztéséhez, mégis Isten segítségét kéri, ezzel visszahelyezve magát a hagyomány kötelékébe: „עזרני לגעות ליצוריד כמוד”, „segíts nekem, hogy megérinthessem teremtményeidet, ahogyan te”.

Ugyanezt a nyelvet keresték a francia szimbolizmus költői is, amikor a szinesztézia, a zeneiség és egyéb eszközök alkalmazásával egy teljesebb, a szavakon túli megértés és kifejezés lehetőségét keresték, és ennek szolgálatába állították a nyelvet, a szavakat. Shlonsky a nyelvvel és az Istennel való harmonikus egység megteremtésének/újrate-remtésének lehetőségét az érzékelés lehetőségeinek a kitágításával is szerette volna megtalálni. Nem véletlen, hogy a „סלח לי” („szlach li”) kifejezéshez kötődő asszociációkkal a *szlichot* és a *Ros HaSana*, azaz az újév is megjelenik a szavak *mögötti* jelentés szintjén. A zsidó hagyomány szerint az újév a Teremtés ünnepe is, de a vers nemcsak azt sugallja, hogy a lírai Én számára egy új teremtés hozná el a Teremtésből való kiszakítottság problémájának a megoldását, hanem azt is, hogy ha újra tudnánk beszélni az Örökkévaló teremtményeivel, akkor visszaállna az egykori idilli állapot, amely még olyan közel volt az Édenhez, magához a Teremtéshez és így Istenhez is. Ez az állapot az egység állapota az Ady által megfogalmazott „minden egész eltörött” világával szemben. A *בראשית אחרת* (*Másik teremtés*) soraiban Shlonsky ezt az idilli állapotot rajzolja meg. Noha a vers szintén a nyelv, a kifejezés problémáival foglalkozik, de ez esetben nem a modern ember frusztráltsága és veszteség miatti szorongása szólal meg, hanem az *elvesztett* és vágyott állapotot rajzolja meg. Miközben az *Ima* soraiban inkább

maga a gondolat fogalmazódik meg, azaz a modern ember keserősége és vágyódása az édenbeli állapot után; addig a *Másik teremtés* annak a bizonyos elveszett érzésnek és *harmóniának* a leírása. A vers a hajnal képeivel kezdődik. A hajnalt, az új nap kezdetét, a nyájak is üdvözlik a maguk nyelvén, de ez az új nap egyúttal az újév napja is, amelyet a második versszakban a Ros HaSana tipikus ételének, a méznek képe és a teremtés felidézése tesz egyértelművé. Ezt követi a harmonikus idill és a megértés tökéletességének a megörökítése:

Fordítás	Shlonsky
Másik teremtés	בראשית אחרת
A föld csecsemőként rózsálva derengő, A kasban a méz tömény s boldogító: itt új teremtéssel beszél a Teremtő, s bak nyelve a nyelvük, csupa egytagú szó. ¹³	ךחוס ומרגיע הדבש בכוורת, גופו של עולם תינוקי וןרוד. בראשית חדשה אל קונה מדברת כאיל אל איל בשפת הברות.

Az egész második versszak összesen egy igét tartalmaz, az is a „beszél” ige („medaberet”, *מדברת*) jelen idejű, nőnemű alakja, amely tulajdonképpen egy participiumi alak. Tehát az egyetlen cselekvésre utaló szó is igenév, és – színháztudományi terminológiával élve – nem is az *akció*, hanem a *dikció*, azaz a beszéd látszólag passzívabb regiszterébe tartozik. Ez a statikusság és mozdulatlanság érzékelteti ennek az állapotnak a harmóniáját és transzcendenciáját. A zsidó hagyomány és a zsidó költő a parancsolatok, ezen belül a tevőleges parancsolatok hagyománya és költője, valamint a judaizmusban az *elmondani* és *elbeszélni*, a „*וְהִגַּדְתָּ לְבָנֶיךָ*” („mondd el fiadnak”)¹⁴ parancsa azonban a hagyomány aktív továbbadásának és fenntartásának a záloga. Ami azonban még ennél is fontosabb a Teremtés maga is a beszédből, azaz a szóból indult ki: „*וַיֹּאמֶר, וַיְהִי-אֹרֶךְ יְמֵי-אָדָם*” („És mondta Isten: legyen világosság! És lett világosság”).¹⁵ A statikusság tehát csak látszólagos, nagyon is mozgásban van ez a világ. A méz szó szerinti fordításban „tömény és megnyugtató” (*ךחוס ומרגיע*), ezzel is regenerál és az (újja) születésre, aktivitásra készít fel. A világ teste egy új élet és virágzó élet jövőjét és lehetőségét rejti, mint a „rózsálló csecsemő” (szó szerint: „csecsemőszerű és rózsaszín” *תינוקי וןרוד*). A Teremtő az új teremtéssel, és az adekvát, mindenkihez szóló nyelvvel és érzékeléssel tehát egy aktív, új életet ad.

Ezt az új, aktív életet, a teljes érzékelést csak egy olyan irodalmi nyelv képes megragadni és érzékeltetni, amely szétfeszítette a hagyományos asszociációkat és nyelv logikai rendjét. A francia szimbolizmus nyelvi eszköztárát ezért tudta Shlonsky éppen ebben

¹³ *Modern héber költők, i. m.*, 66.

¹⁴ *Biblia*. 7“ת. IMIT, Bp., Makkabi, 1993., 1. kötet, Smot/Mózes 2. 13, 8. (227.)

¹⁵ *Biblia*. 7“ת. IMIT, Bp., Makkabi, 1993., 1. kötet, Bresit/Mózes 1. 1, 3 (9.)

a versben alkalmazni, még hozzá virtuóz módon. A „megnyugtató méz”, a „rózsálló csecsemőként” leírt „világ teste” és az egyes szókapcsolatokon belüli képek külön-külön olyan asszociációkat idéznek fel, amelyek különböző asszociációs mezőket kötnek össze. Egyik oldalról a látás, a hallás, az ízlelés (a méz), a szaglás (a méz és a hajnali, harmattal áztatott föld illata) kapcsolódik össze, másik oldalról pedig a méz megnyugtató volta vagy a rózsálló csecsemő képzelet által kiváltott pozitív érzések.

Baudelaire fentebb idézett verséhez hasonlóan Shlonsky versében is szent helyként jelenik meg a természet, ahol minden a Teremtés és az Örökkévaló nagyságát dicséri, ünnepel és ünnepélyes várakozással tekint elébe annak az eseménynek, amely az elveszett és eltört egységet helyreállítja. Ahogyan a szimbolisták megértés és új nyelv iránti keresése nem öncélú, úgy ez igaz Shlonsky keresésére is, aki a szimbolizmus eszközeivel a Teremtésig, azaz a kezdetekig jut vissza, a kezdeti édeni állapot visszaállítását állítja költői víziója közepébe. A megértés és a nyelv egységének újratemtése a legmagasabb rendű kapcsolatot állítja helyre az Örökkévaló és az ember között, a legautentikusabb ponton, a Teremtés idején. Az a tény pedig, hogy mindezt a Teremtés történetének, a Bibliának eredeti nyelvén, héberül írt versben teszi, ezt az autenticitást teszi még hangsúlyosabbá.

Egy pálya kezdetéről – dokumentumközelben

Móricz Zsigmond pályakezdése az új levelezéskiadás felől*

Móricz Zsigmond levelezésének első szakasza, az 1892 és 1913 közötti időszakban általa írt és neki címzett levelek anyaga, ha egyelőre „lektorálás alatt” jelzéssel és „béta-verzióban” is, már elérhető a digiphil-en, „A magyar irodalomtudomány filológiai portálján”. A projekt, amelynek köszönhetően először a szűkebb szakma, majd a szélesebb közönség is elkezdhetette az ismerkedést a Móricz-életműnek ezzel a mindez idáig csak töredékesen ismerhető szegmensével, 2016-ban indult, és idén, január végén zárult le (remélhetőleg csak átmenetileg). A kutatócsoport, Cséve Anna vezetésével, azt tűzte ki célul, hogy digitálisan hozzáférhetővé teszi azt a hatalmas anyagot, amely közel tízezer levélből áll: mindezt abból az esettanulmányból tudhatjuk meg, amely a *Digitális Bölcsészet* 2018/1-es számában olvasható.¹ Bár nyilvánvalóan változhatnak még az ebben az írásban olvasható számok, az anyag méretét jelzi, hogy 2676 szerzői és 6864 írónak címzett levélről beszélhetünk, és 1913-ig, az első, már feldolgozott szakasz záróévéig közel 1300 levélről tudunk. Csak összehasonlításképpen: abban a kötetben, amelyet eddig használhattunk, ha Móricz leveleire voltunk kíváncsiak (*Móricz Zsigmond levelei I–II.*, sajtó alá rendezte F. Csanak Dóra, Budapest, Akadémiai, 1963), 88 levelet találunk az 1913-ig terjedő időszakból – igaz, ez a kötet kizárólag a szerzői leveleket adja közre, az előszó szerzője, Vargha Kálmán pedig maga is elismeri, hogy „nem teljes” az anyag.² (Persze, egy levelezéskötet voltaképpen soha nem lehet az.)

De nemcsak azt szeretném kiemelni, hogy ezentúl jelentősen több és nem pusztán Móricztól származó, de neki írott levelet ismerhetünk: abból a szempontból is kiemelt jelentőségű ez az vállalkozás, hogy egy gazdag levelezésanyag digitális kritikai kiadásának a módját mutatja meg. Cséve Anna és kollégái nem egyszerűen betették a leveleket a meglévő, gondosan kialakított keretek közé, nem kaptak kész sémákat, hanem folyamatosan dolgozniuk kellett magukon a kereteken is, vagyis kimunkálniuk,

* Ez az írás annak az előadásnak a bővített, átalakított változata, amely 2019. január 14-én hangzott el, a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett *Móricz Zsigmond levelezésének digitális kritikai kiadása (1892–1913)* című projektzáró konferencián.

¹ CSÉVE ANNA – FELLEGI ZSÓFIA – KÓMÁR ÉVA, *Móricz Zsigmond levelezésének digitális kritikai kiadása. Esettanulmány*, *Digitális Bölcsészet*, 1(2018), 1. sz., 159–174. <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcseszlet/article/view/227/202> (utolsó megtekintés: 2019. október 18.)

² „Ahogy a többéves, gondos gyűjtőmunka eredményeként most időrendbe sorozva végigolvashatjuk Móricz levelezésének még nem teljes, de igen gazdag és rendkívül érdekes gyűjteményét, az a benyomásunk, hogy ebben a kötetben az érettségi koráig vezető önéletrajzi művek folytatását kapjuk” VARGHA KÁLMÁN, *Előszó = Móricz Zsigmond levelei I.*, s. a. r. F. CSANAK DÓRA, Bp., Akadémiai, 1963, 6.

milyen lehetőségek és megoldandó feladatok állnak egy digitális levelezéskiadás előtt:³ miként a már emlegetett esettanulmányból megtudjuk, előzményként, segítségként az Arany-levelezés digitális kritikai kiadását használhatták csupán. Rendkívül összetett feladatot kellett megoldaniuk tehát, pedig épp elég lett volna a levelek összegyűjtése (kéziratkatalógus nem állt a rendelkezésükre), és a számos, különféle kézírás kiolvasása is: Móricz leveleinek 93 százaléka készült kézírással, és a neki leveleket küldők, például egyes családtagok sem feltétlenül tökéletes kalligráfiával állították elő irományaikat.

Érdemes pusztán abból a szempontból végignézni a korpuszt, hányféle tulajdonostól terelték együvé az anyagot, sokszor milyen összetett feladatot jelentett a datálás kinyomozása, meg annak a rengeteg emlegetett személynek az azonosítása, akiknek egy részét sehonnan máshonnan nem ismerhetjük, csakis innen, lévén ők a kiterjedt Móricz–Holics család tagjai. Csak hálásak lehetünk Cséve Annának és csapatának az elvégzett munkáért – és rendkívül fontosnak látom azt, hogy digitális szövegi kiadást csináltak, nem papíralapút.

Ha kulcsszavakat kellene keresnem a digitális kiadás melletti érvek megfogalmazásához, akkor a *javíthatóságot*, a *bővíthetőséget* és a *kereshetőséget* mondanám. Éppen a javítás és a bővítés esélye miatt kellene a szakmai gyakorlatnak is megváltoznia a digitális kritikai kiadások kezelésekor: bár az ilyen vállalkozások a szó hagyományos értelmében nem „jelennek meg”, nem lehet nekik könyvbemutatót csinálni, szétküldeni a recenziós példányokat, hanem felkerülnek a netre, mégis fontos, hogy akár online, akár offline folyóiratokban recenziók jelenjenek meg róluk, még ha ez eddig nem is volt bevett gyakorlat. Nemcsak azért lennének fontosak az effajta írások, hogy terjedjen az ilyen projektek híre: a bírálatokban felvetett kiegészítéseket, a szorgalmazott javításokat sokkal egyszerűbb megtenni, mint a nyomtatott kiadások esetében, ahol beszélni szoktunk ugyan a lehetséges második, javított, bővített kiadásokról, ezek azonban többnyire soha nem jelennek meg. A bővítés lehetősége azért is rendkívül fontos, mert ha egy író levelezésének a teljességét kívánjuk közreadni, hamar rájövünk, hogy különösen a szerző által írt levelek lappanghatnak (kis túlzással) bárhol a világban. (Sőt gyakran egy-egy papíralapú levelezéskötet „hív elő” további leveleket, a megjelenés hatására jön rá valaki, hogy nála is van a fiókban az adott írótól származó levél. Az utólag előkerülő levelek azonban csak egy digitális kiadásnál jelenthetnek valódi örömet, a papíralapú vállalkozásoknál inkább a kétségbeesést növelik a sajtó alá rendezőkben, illetve azt az érzést erősítik, hogy a kritikai kiadások köteteit valójában soha nem lenne szabad kiengedni a kezünkből.) A kereshetőséget talán nem is érdemes külön magyarázni, egy sajátos példát mégis hoznék arra, mire nem képesek a mégoly gondos név- és műmutatók. Kiderül például a levelezésanyagból, hogy a Móricz házaspár gondosan

³ „A DigiPhil a virtuális kutatókörnyezetet először az Arany János levelezése kritikai kiadásainak digitalizálási projektjén tesztelte, amely az Arany János Összes Művei 15–19. kötetekben található. A sikeres próbaidőszak után a Móricz-kutatócsoport is áttért az új környezet használatára a levelek leírásához”, CSÉVE–FELLEGI–KÓMÁR, i. m., 172.

nevelgetett Üllői úti otthonában – egy kaktuszt. Fogalmam sem volt róla eddig, hogy Magyarországon már 1905-ben szokás volt szobanövényként kaktuszt tartani. Holott a kaktusz, ez kereséssel könnyen kideríthető, négyszer kerül elő a levelekben, azt is megtudhatjuk, hogy egy cserépben volt a mályvával, ennek ellenére szépen fejlődött.⁴ Bár ahogy egykori biológiatestőröm, Zentai Gábor felvilágosított, a mályvát nem szokás szobanövényként tartani: hogy mit tettek tehát Móriczék a kaktusszal egy cserépbe, talán soha nem derül ki, hacsak nem folytatódna 1913 után a kaktusz és a mályva kalandjai. Mindenesetre nagyon jó volt egy kattintással tájékozódni a Móricz-lakás szobanövényeiről: nincs olyan gondos, papíralapú kritikai kiadás, amely tartalmazna növénymutatót is.

Az, persze, tagadhatatlan, hogy egy kötet sokkal jobban irányítja az olvasóit, meghatározza az értelmezésének fő irányait, mint bármely digitális kritikai kiadás, abban azonban korántsem vagyok biztos, hogy a fókusz effajta kijelölése egyértelműen előny. Ha két ember egymás közti levelezését olvassuk, sokkal hajlamosabbak vagyunk rá, hogy ne forrásként kezeljük a szövegegyüttest (illetve egyes darabjait), hanem kváziregényként fogjuk fel. Együttal szinte megfélemlünk a szükségszerű hiányokról (amikor az érintettek nem leveleztek, hanem akár szóban, akár telefonon beszéltek meg valamit), és valamiféle központi szálra összpontosítunk. Hogy a közelmúlt megjelenései közül hozzak példát: Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezését a legtöbben kétségkívül nem azért vették meg, mert két író diskurzusára voltak kíváncsiak: az ötven éven át tartó férfi-nő kapcsolat különlegessége és érdekessége adta az olvasók többségének a kezébe a könyvet.⁵ Holott ez a levelezéskötet sem pusztán erről a szerelemről, illetve házasságról „szól”: sokat megtudhatunk belőle, például, Mészöly egyes műveinek keletkezéstörténetéről (pl. *Az atléta haláláéról*) vagy a külföldi sikerhez és a Kádár-korszakban szokatlannak ható, nyugati kiadói marketinghez való viszonyról. A Babits Mihály és Gellért Oszkár levelezésének 1929 és 1941 közötti szakaszát közreadó kötet pedig a szerkesztésre, a közös szerkesztői munkára és a Nyugatra irányítja rá a figyelmünket, holott a két levelezőtárs kapcsolata nem erre korlátozódott, sőt nem 1929-ben kezdődött vagy mélyült el – ahogy a Buda Attila és Pataky Adrienn által sajtó alá rendezett kötet előszavában olvashatjuk: „[k]apcsolatuk az első világháború után vált szorosabbá, miután Babits is megházasodott, s a feleségek megismerkedése, apró konfliktusok és múló

⁴ Holics Janka kérdezi meg a férjétől, 1905. július 28-án, Szirkvashelyről Budapestre küldött levelében, hogy „A kaktusz mit csinál?”, <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.661>. Móricz három nappal később: „A kaktusz úgy látom megfogant. Nem ültettem át, mert sem cserép sem föld” <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.663>. Majd 1905. augusztus 12-én ezt írta Móricz a feleségének: „A kaktusz erősen nő! Még mindig egy cserépben van a mályvával...” <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.674>. Egy nappal később pedig ezt: „De ugylátom a kaktusz olyan szépen fejlődik hogy a szegfű sárgaságba esett az irígységtől” <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.676> (utolsó megtekintés: 2019. október 18.).

⁵ *A bilincs a szabadság legyen, Mészöly Miklós és Polcz Alaine levelezése 1948-1997*, s. a. r., a jegyzeteket és az utószót írta NAGY Boglárka, Bp., Jelenkor, 2017.

érzékenységek ellenére, közelebb hozta őket egymáshoz”.⁶ (Mindkét kötet már azzal is orientálja az olvasót egyébként, hogy van címe: az első esetben a házaspár kapcsolatára, a második esetben a szerkesztői, szerzői viszonyra utaló.)

Nem véletlenszerűen és nem pusztán az időbeli közelség okán emlegettem éppen ezt a két kötetet. Amikor, például, a Polcz Alaine–Mészöly-levelezés felől néztem a Móricz-levelezést, arra jöttem rá, mennyire félrevezető Holics Jankát kizárólag élete és a házassága tragikus vége felől értelmezni (ahogy ez megtörtént, ha nem is teljesen ugyanígy, Polcz Alaine esetében is, a levelezéskötet recepciójában): a házaspár kapcsolata, ha csak ezeket a leveleket olvassuk, leginkább irigylésre méltónak, szinte idillinek mondható. Arra is figyelmeztetett a két kötet összevetése, hogy hiába nem tarthatjuk Holics Jankát írónak (bármekkora szerepet is játszott egyes időszakokban Móricz műveinek a létrejöttében), az semmiképp sem igaz, hogy a kettejük közti leveleket ne kellene figyelmesen elolvasnia annak, aki Móricz pályakezdésére, szakmai indulására kíváncsi. A házaspár levelei nem kapcsolatuk dinamikájáról mesélnek csupán, és nem kizárólag a „szakmai levelezés” (a Szász Károllyal, Elek Artúrral, később Osváttal, Babitscsal váltott levelekre gondolok) segít Móricz íróvá válásának megértésében. Hiszen a reflektáltság épp a szerelmes-, majd házaspár levelezésében bukkan fel – már 1904. augusztus 30-án egy másik írói-szerelmi levelezéshez hasonlította Móricz a sajátjukat:

„Látja én is mindig olyankor irok magának mikor a foszforom javát elsistergettem egyéb dologra, – dologra! Nem is tudom hogy éri be maga édes ilyen simpla kis irkákkal. A napokban a George Sand és Musset szerelmes leveleiről olvastam egy tárczát. Ezeket a leveleket most kötetben adták ki s bárki belekandikálhat a két nagy szív rejtelmibe, a ki – egyebek közt franciául is ért. Talán már beszéltünk róluk, a két hóbolygósról. Most csak az jutott eszembe, hogy annak idején, ha ezek a levelek értő kézbe kerülnek, – milyen szánalmas mosollyal fogja végig lapozni a – czudar. No, kívánom hogy pukkadjon meg – aki nem irigyel.”⁷

De 1911-ben Holics Janka is utal a levelek megőrzésének a fontosságára: „Édes drága lelkem, most olvastam el gyönyörű, kedves levelét, melyet elteszek a többi műemlék közé hogy hirdesse ha meghalunk a mi boldog édes életünket színét [sic!].”⁸ Bár Holics Jankának ez a mondata inkább azt erősíti meg, hogy a házaspár levelezése kizárólag Móricz magánéletének elemzéséhez szolgáltatathat adalékokat, arra nem utal egyértelműen, hogy az asszony az irodalomtörténet számára tartotta volna fontosnak megőrizni a leveleket, amelyek az „édes életüket” hirdetik. Móricz családi levelezésének vizsgálata azonban (ennek képezik részét a feleségével váltott levelek is) nyilvánvalóan a pályakezdés árnyaltabb megértéséhez is közelebb vihet. Jól látszik, hogy a nagybátyja,

⁶ „...olvasd el szigorú szemmel cikkemet” Babits Mihály és Gellért Oszkár levelezése, 1929–1941, a leveleket összegyűjtötte, s. a. r., a bevezetőt írta BUDA Attila és PATÁKY Adrienn, Bp., Gondolat, 2017, 8. Erről részletesebben lásd: SZILÁGYI Zsófia, *Kedves Mihály, kedves Oszkár*, Alföld, 69(2018), 5. sz., 98–103.

⁷ Móricz Holics Jankának, 1904. augusztus 30-án. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.549>

⁸ Holics Janka Móricz Zsigmondnak, Nyustyáról, 1911. augusztus 16-án. <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1089>

Pallagi Gyula mennyire latba vetette a kapcsolatait, hogy egyengesse Móricz útját – egyfelől, és mennyire nem hitt az írói tehetségében – másfelől. Az a mondata, amelyet a húszéves unokaöccséhez intézett, nagyon szíven üthette Móriczot, mivel többször is felidézte később: „Lépésed a hóbert szélén van, s szinte attól tartok, nem is a külső szélén. Igazi tehetséged az írásra ez idő szerint oly jelentéktelen, hogy annyi jusson, mint te, az érettségit tett emberek 60 %-a író lehetne.”⁹

Az is meglepő lehet, a pálya későbbi alakulásának, a Móriczra ráégetett „realista”, „életes író” címkéknek az ismeretében mindenképpen, hogy Pallagi éppen az életismeret hiánya, az irodalmiasság miatt korholta az akkor 21 éves unokaöccsét: „Mintha sohasem láttad volna az életet közelebbről a Dickens regényeinél” – írta neki.¹⁰ De arra is Pallagi figyelmeztette, hogy nem kellene mások segítségére számítani folyamatosan – azt a mondatot, hogy „[a]z a baj, hogy roppant megszoktátok a támaszkodást, – szokjál le róla”,¹¹ később Móricz intézhette volna számos családtagjához, akik hol közbejárást kértek tőle, hol azt, írja meg helyettük a magyardolgozatukat, hol meg azt, szerezzen tyúkszemtapaszt, de leginkább, és minél gyorsabban küldjön pénzt. (És ebben a Móriczra támaszkodó csapatban, bár erről a szegény, korán elhunyt nagybácsi nem tehetett, rendszeresen ott volt Pallagi Gyula özvegye is.) A pálya alakulására, arra, hogy a *Hét krajcár* hozta áttörés után Móricz olyan sokat írt, annyi helyen publikált, hogy Oláh Gábor, saját bevallása szerint, nem tudta követni, nem pusztán a kiéheztetésre (a késeinek, gyötrelmesnek megélt pályakezdésre) következő mohóság, illetve az első világháború előtti időszak kiterjedt lap- és könyvpiaca volt hatással, hanem az egyre gyarapodó család eltartásának a kényszere is. Oláh Gábor, aki már 1909-ben Móricz „repülőgép gyorsaságával emelkedő” írói pályáját emlegette egy levélben,¹² ezt írta neki 1913-ban: „Irni akartam rólad afféle «írói arcképet», de mikor belekezdettem: egy új munkával vágátl főbe bennünket, ami megmásította addigi nézetemet s félbe kellett hagynom. Ha újra belekezek: megint ki fogsz lökni a kerékvágásomból, s én dühbe jövök újra és félbe hagyom az addigit újra. Kérlek azért, legalább egy évig ne

⁹ Pallagi Gyula Móricz Zsigmondnak, Kisújszállásról, 1900. január 21-én. <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.26> A *Forr a bor* című regény első, 1931-es változatában Móricz feljebb emeli a százalékot, egy Nyilas Mihály és a nagybátyja közt lezajló párbeszédben (persze, az sem lehetetlen, hogy Pallagi Gyula előszóban is elmondta ezt a mondatot, és akkor már többet mondott hatvan százaléknál...): „- Hát mi az Isten haragja akarsz lenni? // Felugrott s most először egy harmadik ember előtt, kikiáltotta: // - Író. // A bátyja hallgatott. // Ő sem szólt többet. // - Író!... - mondta a bátyja. - Író... Barátom, annyi tehetséggel, amennyi neked van, az érettségizettek kilencven percentje mehet az írói pályára... // Erre ő megfagyott és összeomlott” MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, Bp., Athenaeum, 1931, 265.

¹⁰ Pallagi Gyula Móricz Zsigmondnak, Kisújszállásról, 1900. október 5-én. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.50>.

¹¹ Pallagi Gyula Móricz Zsigmondnak, Sárospatakról, 1902. augusztus 12-én. <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.224>.

¹² Oláh Gábor Móricz Zsigmondnak, Debrecenből, 1909. december 28-án. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.970>.

írj, mert borzasztó ez a szakadatlan munka! Nem győzzük olvasni. Te gyorsabban irsz, mint ahogy mi olvasunk.”¹³

Ideje feltennem az ezúttal csak igen vázlatosan megválaszolható kérdést: vajon, ha Móricz pályakezdésére vagyunk kíváncsiak, mit mutat meg nekünk ez a levelezés-anyag? Először is, kérdések feltevésére sarkall – annak végiggondolására készítet, vajon a „saját hang” megtalálása, a biztos irodalmi ízlés kialakulása, az irodalmi hálózatba való beépülés vagy az írói öntudat megizmosodása a legfontosabb-e ahhoz, hogy valaki íróvá váljék. Kiderül ebből az anyagból, például, hogy Móricz maga is küzdött a túl erős hatásokkal, tudta, hogy sokszor utánoz még másokat, olyanokat ráadásul, akiket nem is szeretne. 1906. december elsején írta Elek Artúrnak, egy tárcája kapcsán: „»Művészi célja« volna, hogy lehetőleg egyszerű nyelven, s természetesen, minden művészieskedés nélkül legyen írva. S szabadulni próbáljon a stílusom, azoknak a modorától, kik eddig ilyen témákról irtak. Megvallom nehéz dolog. Én magam nem sokat irtam még ebből a tárgykörből s minduntalan észreveszem, hogy Jókait, s tudom is én kiket utánozok, sokszor a mi rettenetes Kozmánkat.”¹⁴

Ha az ízlésének alakulására vagyunk kíváncsiak, akkor látunk kezdetben lelkesedést Szabolcska Mihály iránt, majd, évekkel később Adyért: nincs ebben semmi különös, de ez a változás is az irodalomtörténeti klisék felülvizsgálatára kényszerít. Jól láthatjuk ugyanis, hogy senki sem lesz egy csapásra „modernné” vagy nyugatossá, és a visszaemlékezések, a visszatekintő interjúk könnyen elfedhetik az utakat, a tévelygéseket. Ha pedig Móricz irodalmi hálózatba épülését szeretnénk jobban megérteni, akkor „dokumentumközelben” nézhetjük végig, hogyan lesz a közlésért könyörgő pályakezdőből elismert író, mindössze néhány év alatt, olyan szerző, aki már vissza is utasít felkéréseket, aki fel meri mondani nagy nehezen megszerzett állását *Az Ujságnál*, aki maga szervez meg egy debreceni *Nyugat*-estet. (És igen emlékezetes az a mindenkori pályakezdőkre jellemző hisztérikus reakció, amikor még 1902-ben Szász Károly javításaitól borult ki,¹⁵ ahogy az is nehezen felejthető, mennyire túllőtt a célon, amikor Rákosi Jenőtől úgy kért lehetőséget, még ugyanabban az évben, hogy a „legkétségbeejtőbb nyomoruság széléről, elfuló lélekkel” fordulattal indította levelét¹⁶ – hogy aztán öt nappal később elnézést kérjen ezért.)

Folytathatnám még hosszan annak sorolását, milyen újdonságokat hozott számomra, hogy végre megismerhettem a Móricz életének első szakaszából fennmaradt úgy 1600 levelet. Mennyire meglepődtem azon, hogy Móricz nem írt meg minden vad témát, amit kapott, még ha valós, életből vett esetek voltak is. Gondolok itt a Janka

¹³ Oláh Gábor Móricz Zsigmondnak, Debrecenből, 1913. március 8-án. <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1341>.

¹⁴ Móricz Zsigmond Elek Artúrnak, 1906. december elsején. <http://www.digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.827>.

¹⁵ Leginkább a következő levelet érdemes elolvasni ebből a szempontból, Móricz Zsigmond Szász Károlynak, 1902. június 3-án: <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.185>.

¹⁶ Móricz Zsigmond Rákosi Jenőnek, 1902. augusztus 19-én: <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.225>.

által neki levélben elmesélt, önmagát felgyújtó nő esetére.¹⁷ Ez a különös hiány, a műbe kívánczó eset meg nem írása véleményem szerint azt is példázza, hogy Móricz számára a szerelmi háromszög elsősorban akkor volt értelmezhető, ha egy férfi két nő közti őrlődése állt a középpontban: abban az esetben viszont, amelyet Janka írt meg neki, a férje és szeretője közt vergődő nő tragikus alakja jelent meg. (Ilyenre sok példát az életműben később sem találunk – az egy férfiből és két nőből álló szerelmi háromszögre viszont rengeteget.) Vagy emlegethetném azt a fejtegetést, amely az írói felfogását világítja meg: a kiváltó ok egy jolsvai olvasó levele volt, aki igazolást kért Móricztól (két tanú aláírásával hitelesítve), hogy nem ő szolgáltatott adatokat *Az Isten háta mögött*hez, hiszen nem is ismerik egymást. Egy kizárólag szerzői leveleket tartalmazó válogatásba egy ilyen tanulságos levél nem is kerülhetne bele:

Tekintetes Móricz Zsigmond Urnak Budapest.

A múlt évben „Isten háta mögött” címmel megjelent regényében leírt alakokban Jolsván többen magukra ismernek s ezen tény következtében tehát megérthető módon keresik azon személyt, a ki ezen regénye megírásához anyaggal szolgált. A közvélemény az, hogy az a személy csak jolsvai lakos lehet. Nem célom, hogy ezen személy után tudakozódjam, minthogy azonban engem gyanúsítanak azzal, hogy én szolgálhattam volna adatokkal vagy én informálhattam volna Tekintetes Móricz urat, ezen ok miatt, én férfi becsületemre kinyilatkoztattam, hogy a regény íróját személyesen nem is ismerem, vele az életben soha nem beszéltem, sem írásban vele összekötésben soha nem voltam, továbbá kijelenttem azt is, hogy becsületszavammal megerősített igazságom megerősítésére Tekintetes Móricz urat is felkérem nyilatkozattételre. Ezeknek előre bocsátása után tisztelettel kérem: méltóztassék részemre írásbeli nyilatkozatot kiállítani, nagyobb hitelesség okáért még két tanú aláírással is ellátni. Ezen nyilatkozatban félre nem érthető módon méltóztassék kijelenteni: vajjon ismer-e engem, és akár szóval, akár írásban szolgáltattam-e anyagot vagy adatokat „Isten háta mögött” című regényének a megírásához. Minthogy a gyanú, a sanda gyanú lelket öl, meg vagyok győződve, hogy ezen embertárs iránti kötelességét, amennyiben az ember legrágább kincséről, becsületről van szó csekély személyem iránt megtenni kegyes lesz.

Szíves fáradságát előre is hálásan megköszönve teljes tisztelettel vagyok Jolsván 1912 évi március 8-án kész szolgálja: Liptai János áll. állami elemi és iparisk. ipariskolai igazgató¹⁸

Móricz erre válaszképpen, az általa egyáltalán nem ismert jolsvai igazgatónak (leírja azt is a levelében, megerősítve levelezőtársa állítását, hogy valóban, soha nem találkoztak)

¹⁷ Igaz, Janka ezt nem irodalmi témaként, és voltaképpen nem is a férjének szánva írta meg: „Nagymamának egy tragikus hír, most hozzák: Handzo Pál, a Jani bátyja a loburg hp. [?] pénztárnokának fiatal felesége spiritusszal leöntötte magát és meggyújtotta, 3-ad napra szörnyű kinok közt meghalt. Szerelmes volt a szomszéd jegyzőbe s mikor már a férje kiadta az utját (aki állítólag nagyon szerette) és kilépett, rögtön sikoltásra fordult vissza, és a felesége lángokban szaladt ki. Lekapta a kabátját és ráborította, bevitte a szobába, az asszony akkor is ezt kiáltotta: Árpád segíts! (a kedvese.) A férje aztán többé nem is nézte meg, két ápolónőt vett melléje. – 2 kis árva maradt utána” Holics Janka Móricz Zsigmondnak, Zólyomból, 1909. július 26-án. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.938>.

¹⁸ Liptai János Móricz Zsigmondnak, Jolsváról, 1912. március 8-án. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1157>.

egy rövid fejtegetést ad írói technikákról és ambícióról, az esetleges referencialitásról meg a sértett kisvárosokról:

Az író lelke egy sajátos fényképezőkészülék, amely akármerre vitetik, mindenütt pihe-nés nélkül s szakadatlanul dolgozik, hogy az Életről véghetetlen sok igaz adatot gyűjtsön. Mikor aztán a művész munkához lát ezek a kész képek mind végig peregnek öntudatlanul lelkében s ezekből nő ki valami egészen idegen új élet, a mely többé nem a való, csak képe mása. A magam esetére vonatkoztatva a dolgot: ahol csak én megfordultam világeletemben, kisvárosban, egész bizonyosan benne van az ott látott, hallott, átélt élményeimnek valami nyoma abban a regényemben, a melyben a magyar kisvárosokról akartam tőlem telhetőleg igaz és hű képet adni. És valóban a többi kisvárosokból is kaptam közvetett uton értesítéseket, hogy «ezt meg ezt róluk irtam!» de ezek a hírek mind a kedélyes megértés és méltánylás hangján voltak tartva s épen annyira emelték írói önérzetemet, mint amazok a hírek, a melyeket olyan kisvárosok lakosaitól kaptam, akiknek táján sem fordultam meg soha: hogy „na hát, akárhol vette, de mintha csak a mi ez vagy amaz polgártársunkat írta volna meg!”... Mi az író ambíziója, ha nem az, hogy csalódásig hiven találja el az élet képét, úgy hogy mindenki úgy ismerjen rá a képre, mintha magát az életet nézné.¹⁹

De számomra a leginkább meglepő, és nemcsak a Móricz-kutatás számára fontos, de a magyar közoktatási kánon átgondolatlanságához is erős adalékokkal szolgáló levél 1912. október 26-án íródott meg. Ady Lajos kikövetkeztethető kérésére (ez a levél nem található meg az anyagban), hogy Móricztól melyik novellát tegye be egy (feltételezem) tankönyvbe, a megszólított a következőt válaszolta: „Kedves Könyvcsináló Uram, itt a Kolumbus tojása: a Hét krajcárt vegye be a könyvébe. Az egy igazi, prima, elnyűhetetlen sapka. Abban minden van, a mi csak kell: stílus, stilisztika, morál, ideál, realizmus, romantika, jó a nagyoknak s a kicsiknek s azt minden embernek már gyermekkorában meg kell unnia: szóval ez az igazi tankönyvgyöngye. Még rövid is! Szívesen üdvözlí barátja Móricz Zs”²⁰

Amikor Móricz a *Hét krajcárt* javasolta, nem azt írta tehát, hogy „ez a legjobb novellám”, „ezzel lettem íróvá” – és párévnyi saját termésből válogatott csak, míg mindazoknak, akik most antológiába szeretnék betenni Móricz bármely novelláját, további 30 év termése is rendelkezésére áll. A *Hét krajcár* mégis kimozdíthatatlan a tankönyvekből. De Móricz prófétikusan látta a jövőt – valóban megadjuk hosszú évtizedek óta az esélyt mindenkinek, hogy már gyerekkorában megunhassa a *Hét krajcárt*. 1979-ben, az *Alföld* folyóirat körkérdésére Csalog Zsolt azt mondta, hogy „[a] Hét krajcárt anyák napi giccsnek tartom (nem véletlen, hogy úgy belopta magát minden magyar iskolai tanterv szíve közepébe)”.²¹ Most tehát kiderült, valóban nem véletlen ez, de ehhez a „belopáshoz”, legalábbis a kezdeteknél, kellett maga Móricz is. Tudnám még folytatni hasonló példákkal, de talán ennyi is elég volt ahhoz, hogy

¹⁹ Móricz Zsigmond Liptai Jánosnak, Budapestről, 1912. március 12-én. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1161>.

²⁰ Móricz Zsigmond Ady Lajosnak, Leányfaluról, 1912. október 26-án. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1275> (a fentebbi hivatkozások utolsó megtekintése: 2019. október 18.).

²¹ CSALOG Zsolt, *Kérdések-válaszok [körkérdés Móricz Zsigmondról]*, *Alföld*, 30(1979), 7. sz., 34.

igazoljam: az irodalomtörténeti kutatások textológiai munka nélkül nem létezhetnek, így nagyon bízom benne, hogy ez a levelezéskiadás folytatódni fog (hiszen 1913 után Móricz még közel harminc évet élt), sőt egyszer talán eljutunk oda, hogy a nyugatosaink levelezése egy hálózattá kapcsolódik össze, végre olyan módon, ahogy ez egyes kötetek megjelentetésével soha nem lenne lehetséges.

Kaliforniai álom

(Idegenség és asszimiláció Oravecz Imre *Kaliforniai fürj* című regényében)

Az Oravecz-életmű egészére érvényes megállapítás, hogy az idegenség és az otthonosság közötti oszcilláció, valamint e két kategória folytonos egymásba játszása a művek fő szervezőeleme. A *rög gyermekei* című trilógia (*Ondrok gödre*, 2007; *Kaliforniai fürj*, 2012; *Ókontri*, 2018) darabjai közül legmarkánsabban talán a *Kaliforniai fürj* viszi színre az idegenségtapasztalatot, az előbb elveszített, majd később máshol megtalálni vélt otthonosságot és önazonosságot. A regény az előző kötetben megismert Árvai család amerikai megtelepedésének a krónikája, a századfordulós kivándorlás történetének meggyőző alapossággal kidolgozott szépirodalmi fikciója, amely egyszersmind a különböző terek és az azokat belakó szubjektumok identitásának megkapó meséjeként is olvastatja magát. A terek identitásképző ereje annál is inkább érvényes megközelítési szempont, mert – amint Kulcsár-Szabó Zoltán utal rá – a hősök kevésbé egyénített karakterként, mint inkább a külső környezet által meghatározott és emlékezetessé tett figurákként működnek.¹

Georg Simmel filozófus-szociológus az idegenről szólva annak kívülről jövő, új, a befogadó közegben addig ismeretlen minőségeket, normákat, életformamodelleket magával hozó, a kint és a bent dichotómiáját egyként magába olvasztó jellegét emeli ki.² Értelmezése szerint az idegeneket nem elsősorban individuumként, hanem egy közösség tagjaként, „bizonyos típust képviselő idegenekként” azonosíthatjuk.³ Jacques Derrida az idegen kérdését a vendégszeretet kategóriájával köti össze: a vendégszeretet megvalósulásának lehetőségfeltétele a tulajdonnévvel rendelkezés az azonosíthatóság, az ellenőrizhetőség érdekében. Derrida figyelmeztet rá, hogy ez a tulajdonnév sohasem lehet tisztán individuális: miközben a befogadás pillanatában látszólag az egyes individuummal kötött paktumról van szó, az egyezés már megkötésekor ennél tágabb értelmű, mert nem csupán egyéneket, hanem „egy családi vagy etnikai csoportot kötelez el”.⁴ Mindkét gondolkodó, bár különböző teoretikus megfontolások mentén, de a vizsgált regény szempontjából valamelyest közös nevezőre jut: arra gondolok elsősorban, hogy az itt summázott, az idegen fogalmához közelítő elképzelések egyaránt magyarázatul szolgálhatnak arra a fentebb már jelzett írói megoldásra is, hogy a szerző

¹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Man, it pours (Oravecz Imre: Kaliforniai fürj)*, Alföld, 64(2013), 12. sz., 106.

² Georg SIMMEL, *Exkurzus az idegenről*, ford. TELLER Katalin = *Az Idegen: Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Antropos), 56.

³ Uo., 60.

⁴ Jacques DERRIDA, *Az idegen kérdése: az idegentől jött*, ford. BOROS János, ORBÁN Jolán = *Az Idegen: Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Antropos), 16.

az egyes figurák individuális jegyei helyett inkább típusokat ábrázol, és a környezet determináns funkcióját emeli ki.

Bár a *Kaliforniai fűrj* szinte minden fejezete bőséges elemzendő példaanyaggal szolgálna, dolgozatomban ezúttal elsősorban a megérkezés mozzanatait, az első fejezetek – a későbbi locusok értelmezéséhez is nagyban kötődő – megoldásait elemzem, a történet azon későbbi csomópontjaira kitekintve, amelyek valamiféleképpen az idegenség ellenpontjaként, az asszimiláció jeleként olvashatók.

A regény nyitányában megjelenő hajó és tranzitállomás a foucault-i heterotópia par excellence példajaként válik értelmezhetővé. Foucault megfogalmazásában „a hajó végső soron nem más, mint a tér egy úszó darabkája, egy hely nélküli hely, amely saját életét éli, rázárul önmagára, ugyanakkor kiteszi magát a tenger végtelenjének”⁵ Ellis Island pedig a századfordulón Amerikába érkező bevándorlók legfontosabb ellenőrzési pontja, tranzitjellegénél fogva kapu és zár kettős funkcióját látja el,⁶ még annál is erősebben, mint ahogyan igaz ez a vasúti pályaudvar működésére.⁷ Oravec hősei számára e köztes terek szűkössége, magabazártsága lesz meghatározó, és ezeket elhagyva sem a tágasság, az Újvilág szabad, belakható terekben megnyilvánuló ott-honossága mutatkozik meg, hanem újfent azok szűkössége, szorongató miliője válik hangsúlyossá. „De megkönnyebbültek, hogy megszabadultak végre a nagy hajótól, a bezártságtól, a hőségtől, a bűztől, főként azonban a rossz ivóvíztől. Mert az volt, rossz, az ivóvíz, szinte ihatatlan, [...]. Lábuk közt a poggyással István és Anna hunyorogva nézte az eléjük táruló látványt, a sok hajót, a kikötőt, a dokkokat, az épületeket, a dokkokon túl a várost, az egymáshoz szoruló, magas házakat.”⁸

A bevándorlási hivatal hosszas és megalázó ellenőrzési processzusának leírása szoros rokonságot mutat Franz Kafka *Der Verschollene* (1927; magyarul: *Amerika/Az elkalldott fiú*) című regényének nyitányával, a századfordulón Amerikába menekülő Karl Rossmann ideérkezésének a krónikájával. Ellis Island köztes tér jellege, a rendszerezés és a válogatás kifinomult mechanizmusai a büntetés-végrehajtás mozzanatait idézik, különösen akkor, ha számításba vesszük azt a nyitócselekmény idején már túlmutató, de a közös olvasói tudásban meglévő tény, hogy Ellis Island az 1920-as évek közepétől nem elsősorban bevándorlási ellenőrző pontként, hanem büntetés-végrehajtási intézményként funkcionált. A felügyelet és az ellenőrzés folyamatait precízen végrehajtó, az Egyesült Államokba érkező emigránsokat alapos procedúrának kivevő válogatási folyamat alapmetaforája tehát Ellis Island, ahol Árvaiék „foguk közt az azonosító számukkal, más nációbeli sorstársaikkal együtt bevonultak a tágas szűrőcsarnokba.”⁹

⁵ Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = Uő, *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin betűk, 1999, 155.

⁶ „A heterotópiák mindig nyitások és zárások rendszerét feltételezik [...]” FOUCAULT, *i. m.*, 153.

⁷ Alfred GOTTWALDT, *Der Bahnhof* = Hg. Alexa GEISTHÖVEL, Habbo KNOCH, *Orte der Moderne: Erfahrungswelten des 19. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2005, 20.

⁸ ORAVECZ Imre, *Kaliforniai fűrj*, Bp., Magvető, 2017, 7.

⁹ Uo., 8.

Ellis Island azonban nem kizárólag a regénybeli valóság helyszíne, de a főhős Árvai István egyik álmának témája is egyben. Az Oravecz-trilógia omnipotens narrátora gyakran közvetíti egy-egy figura álmát, amely önmagán túlmutatóan mindig egy korábbi vagy jövőbeli regénytörténet kicsinyítő tükré. A Toledo felé tartó vasúti utazás során Árvai István újraálmódja a tranzitóra kalandjait, amelyben egy, a regény diegetikus valóságában nem létező testi defektus, a bal kézről hiányzó hüvelykujj miatt visszafordítják és elválasztják a családjától. A kapuként és zárként egyszerre működő tranzitállomás ezt követően még egyszer visszatér a regény folyamán, Murányi Gáborék nehézségeiktől korántsem mentes amerikai érkezésekor. A bejutás viszontagságairól szóló álmot, amellyel, hogy visszacsatol az Árvai család megérkezéséről szóló passzushoz, mintha azt a későbbi jelenetet is előlegezné, amelyben Murányiéknak anyagi nehézségek miatt támad gondjuk a hatóságokkal, és csak Árvaiék gyors közbenjárása és kölcsöne révén sikerül bejutniuk az Egyesült Államokba.¹⁰

Az első USA-beli pillanatokhoz kapcsolódik az amerikai tömegkulturális térrel való szembesülés, a felhőkarcolók és a Szabadság-szobor megpillantása, valamint az amerikai váltópénz, a cent kézbevétele is. A hatalmas épületek fenséges mivoltukban egyszerre váltanak ki az utazókból csodálatot és félelmet. Fogarasi György elemzése a fenséges esztétikáját tárgyalva Burke nyomán emlékeztet arra, hogy „nem pusztán a ránk ténylegesen veszélyt jelentő, szó szerint rettenetes tárgyakat találjuk fenségesnek, hanem azokat az egyébként teljesen veszélytelen tárgyakat is, amelyekhez a veszély képzeletünk pusztán *metonimikus* társítás útján kapcsolódik, vagy amelyek valami olyan tulajdonsággal bírnak, amelynek hatása a rettenetes tárgyakéval analógnak tekinthető, s ezért képzeletünk – *metaforikusan* – rémisztő tárgyként jeleníti meg őket”.¹¹ A fenséges burke-i felfogásához kívánczik az a megjegyzés is, hogy a félelmetes tárgyra, jelen esetben a felhőkarcolóra való rátekintés csak egy biztonságos távolságból gondolható el: amíg túl közel van hozzá a szemlélő, addig csupán félelmet, megfelelő távolságból viszont már félelemmel vegyes csodálatot válthat ki.¹² „Amikor pedig New Jersey közönséges magasságú házai előtt kikötöttek, már annyira eltávolodtak tőlük [ti. a felhőkarcolóktól – Sz. M.], már olyan messze estek, hogy még egy utolsó pillantást is mertek rájuk vetni.”¹³ Lehet emellett érvelni továbbá, hogy a fenséges hatás kiváltó okai között előkelő helyen szerepel az Árvai család idegen, kívülálló státusa: ha ugyanis addigi mindennapjaik szerves részét képezték volna a felhőkarcolók vagy

¹⁰ Uo., 219.

¹¹ FOGARASI György, *A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban* = BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga, SZÁSZ Géza, *Felvilágosodás = Lumières = Enlightenment = Aufklärung (Programok és tanulmányok)*, Szeged, JATEPress, 2017, 69–80, 78, kiemelés az eredetiben.

¹² A térbeli/időbeli távolság és a fenséges problémájához részletesebben lásd még: FOGARASI György, *Teletrauma: Distance in Burke's Philosophical Enquiry*, *The AnaChronisT*, 2012, 13. sz., 62–87, különösen: 70–76.

¹³ ORAVECZ, *i. m.*, 10.

az azokhoz mérhető nagyságú épületek, sokkal kevésbé lenne elementáris az a hatás, amelyet megpillantásuk kivált belőlük.

Az Újvilág tehát a remények gyors megvalósulása és – szó szerint – aprópénzre váltása helyett első körben a félelem légkörét jelenti az Árvai család számára, a fiktív és a valós veszély képzete egyaránt jelen van: értesülünk arról, hogy New Jersey felé haladva a szokatlan városi zajok elidegenítően hatnak, az érkezés pillanatában pedig családok leselkednek az emigránsokra, hamis ígéretekkel kecsegtetve őket. Erre a veszélyre előzetesen egy korábban már Amerikát járt gömöri ember figyelmezteti a családot, aki, bár mellékszereplő, rövid jelenete mégis fontossá válik, hiszen ő az, aki már az első fejezet hangsúlyos helyén a magyar viszonyokból való kiábrándulását artikulálja. „Most jött ki Magyarországról harmadszorra, és váltig fogadkozott, hogy soha többé nem megy haza. [...] Keserűséggel szólt mindenről, ami magyar. [...] Volt parasztember léteire széles karimájú, puha kalapot viselt, vörhenyes színű bajszát lefelé sodorta, angol szavakat kevert a beszédébe, és folyton *jet* mondott igen helyett.”¹⁴ Ez a jelenet már a regény elején megelőlegezi az Árvai család későbbi amerikai letelepedését, a (részleges) nyelvváltást és az amerikai identitás felépítését.

Az Árvai család Amerika-tapasztalatát kezdetben szükségszerűen két tényezőhöz viszonyítja: az általuk ismert magyar viszonyokhoz, valamint a térképekhez és az útikönyvek leírásaihoz. A térképszerűen elképzelt ismeretlen otthonossá tételéhez szükségszerűen önnön szűkebb pátriájukból adódnak referenciapontok. Hogy csak néhány példát hozzak: az amerikai táj „hasonlított a Mátrára”,¹⁵ a kőszénfüst szaga ismerős a nádasdi lemezgyárból,¹⁶ az Ohio folyó azonosításához pedig a korábban tanulmányozott térképet idézik fel. Bár a folytonos hasonlítás később is előkerül, egy ponton túl azonban a hasonlító és a hasonlított relációi felcserélődnek, és az amerikai táj lesz a viszonyítás origója. Még beszédesebbek azok a jelenetek, amelyekben az otthon fenyegető térként jelenik meg. István egy alkalommal hazaálmódja magát, az otthon meghittsége helyett azonban zsarnoktermészetű apja és a hatóságok vegzálása, valamint a menekülés kap kiemelt szerepet, máshol pedig az otthoni és az amerikai hatóságok eltérő működésmódjára, a tekintélyelvű magyar viszonyok élnetlenségére reflektál a szöveg.

A már tárgyalt amerikai térélmények mellett fontos szerepet kap a vasút, mint a századfordulós életérzés meghatározó toposza. A vasútállomás és a váróterem a modernitás alapvető metaforája, a sehol-nem-lét, a várakozás és az idegenségérzet kitüntetett helyszíne. Az anonimitásban feloldódó, a nagyvárosi élményeket sűrítő közeg a modern ember saját tértapasztalataként teszi láthatóvá a korabeli metropolisz jellegzetességeit.¹⁷ Nem meglepő, hogy az Oravecz-regényben éppen a vasútállomáshoz

¹⁴ Uo., 9., kiemelés az eredetiben.

¹⁵ Uo., 12.

¹⁶ Uo., 28.

¹⁷ GOTTWALDT, *i. m.*, 23.

kötődik az etnosztereotípiákba való betekintés első momentuma, egy fekete férfi megpillantása is, amely egy későbbi (immár Toledóból Kaliforniába történő) utazás során megismétlődik egy úgyszintén afroamerikai hordárral kapcsolatos konfliktus formájában.¹⁸ A két locus azonban egészen más tétet mozgat, eltérő idegenségérzetet artikulál: míg az első a par excellence idegen által kiváltott félelem és értetlenség dimenzióit hozza mozgásba, addig a második jelenet kevésbé motivált; konfliktusforrása nem a rasszok között keresendő, eredője mindössze a helyi szokásjoggal, a hordárokat megillető fizetéssel kapcsolatos tájékozatlanság. Azért is lehet ez így, mert míg „az első találkozás különös, magával ragadó mivolta elsősorban a tapasztalat rövid és illuzórikus közvetlenségéből, a látványként elének táruló másságból fakad”,¹⁹ addig a második találkozás már feltételezi olyan kulturális alakzatokat meglétét, amelyek az első élmény során még nem lehettek adottak.

Az Árvai család saját idegenségének explicitté tétele az állomáson a szalonnaevés kulturális praxisával keltett figyelemben összpontosul. Ennek ellenpontjaként a hazai ételek lassú felcserélése, a tömegkulturális térbe való gasztronómiai belépés, amelynek példája az első amerikai hot dog fogyasztás, ugyancsak a vasúti utazás élményéhez kapcsolódik. Az idegenség az obligát nyelvi tapasztalatban már itt is tetten érhető: a vonatindulást bejelentő vasutas közlését nem értik, csak következtetni tudnak a szavak jelentésre. Ez a jelenet vezeti fel a kulturális különbségek és nyelvi dimenziók hosszas problémakörét, amelyet a regény mindvégig mozgásban tart. Az egyik legfontosabb példa a toledói időszakkal kapcsolatos, amelyben István, a kezdeti nyelvtanulási nehézségek és az angol nyelvvel kapcsolatos averziók miatt a munkahelyi figyelmeztető táblákat képtelen értelmezni, ezáltal saját életét is kockára teszi.²⁰ A környezettel való ismerkedés kezdeti stádiumának nyelvi vonatkozásaival kapcsolatban idézhető az a jelenet is, amelyben István egy amerikai utcanévtáblával szembesül: Paja bátyja levelei alapján felismeri, azonosítja az utca nevét a korábban olvasottal (Paine Street), a szavakat azonban nem tudja kiejteni.²¹

A nyelvtanulás a későbbi asszimiláció fontos lépcsőfoka, a munka- és lakókörnyezet nyelvének belsővé tétele. Árvaiék legidősebb gyermeke, Imruska kezdetben magyar nyelvi környezetben tanul, magyar iskolába jár, amely azonban a korszerűtlen tudásanyag, a testi fenytés, a nemzeti öntudatra való erőszakos nevelés letéteményese, egyben az Osztrák–Magyar Monarchia kicsinyítő tükröként az államalakulat

¹⁸ ORAVECZ, *i. m.*, 263.

¹⁹ N. KOVÁCS Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007 (Antropos), 15.

²⁰ ORAVECZ, *i. m.*, 55.

²¹ A Paine Street azért is érdekes, mert az Oravecz-trilógia egyik, az író számára is deklaráltan fontos előképe John Steinbeck *Érik a gyümölcs* című regénye, amelyben Thomas Paine alakja szintén szerepet kap. A köztársaságpárti, emberi jogok mellett elkötelezett politikus figurájának motivikus feltűnése mindkét műben olyan utalásként működik, amely az emigránsok és a belső migráció tömegeivel kapcsolatos szimpátiát hangsúlyozza.

utópisztikus voltát is explicitté teszi. „A kis szereplőket mindig népviseletbe öltöztették, és a Monarchia sajátos tudathasadásos állapotának megfelelően [...] nem maradtak el a Kossuth Lajos elhozta magyar szabadságról és Ferenc József magyarok iránti végtelen jószágról szóló szavaltok.”²² A magyar nyelvű iskola olyan tényező tehát, amely elvben az asszimiláció ellen hatna, az oktatási gyakorlat atavisztikus, elidegenítő volta miatt viszont éppen az amerikai oktatási rendszer és ezzel egyszersmind az asszimiláció felé tolja a fiatalokat. Az iskolaváltás a nyelv- és identitáscserét is előkészíti. A beiratkozáskor (tévesen) fordított név révén Imréről James/Jim (Jakab) lesz, a regény egy későbbi pontján pedig Imre és édesapja már kizárólag angolul beszélnek egymással, annak érdekében, hogy a gyerek minél előbb behozza nyelvi lemaradását, és megértse az iskolai utasításokat. Míg a tágabb környezetük ezt „hazafiatlan eltévelyedésként”²³ azonosítja, a család és a történet menete felől nézve mindez nagyon is logikus és gyakorlatias lépésnek tűnik.

Az iskolában „hunky”-nak csúfolt Imruskának apja magyarázza el kívülállásuk okát, a sértéseket előbb méltósággal viselő fiú emiatt lassan eljut a magyar identitás feladásáig. Látható, hogy az identitásváltás elsősorban a gyerekeknél kezdődik, Magyarországhoz való kötődésük a legidősebb, még Magyarországon született Imruska esetében sem jelent megtartó erőt. A kezdeti lázadás végül nyugvópontra jut, de nem a magyar identitás újramegtalálásában, hanem egy kettős, magyar–amerikai identitás deklarálásában.²⁴ Az identifikációs problémák Imre esetében Kaliforniában is folytatódnak: itt már nem „hunky”-nak csúfolják, hanem az angolok gúnynevét, a „limey”-t aggatják rá kiejtése miatt.²⁵ Az identitás megtalálása az azonosulásban rejlik: a dél-kaliforniai angolra történő átállás, valamint az új hobbi, a baseballozás mint amerikai státuszszimbólum megtalálása ugyancsak az országhoz való kötődést és az amerikai identitást erősíti.

A család kaliforniai nyelvhasználata, idiolektusa végül egy sajátos „hunglish” nyelvi elegyet hoz létre: az új eszközök, jelenségek megnevezése már az otthon használt magyar nyelvi közegben is angol kölcsönzéssel történik.²⁶ Az USA első világháborúba történő belépése és a Monarchiának küldött hadüzenet az a pont, amikor már nem csupán nyelvhasználati szokásokról, azonosságtudatról vagy valamiféle identifikációs választási lehetőségről beszélhetünk, hanem szükségszerűségről: a magyar identitás megtagadása és az amerikai identitás deklarálása – a németekkel és a magyarokkal szembeni ellenséges hangok fokozódása miatt – mindennapjaik létkérdésévé válik.

Az asszimiláció sajátos formája – a nyelvi konglomerátum létrejöttéhez hasonlóan – a magyar és amerikai szokások ötvözése: a szalonnasütést az amerikai piknikezéssel elegyítő hagyomány, vagy a szilveszteri-újévi ünnepkör magyar és amerikai tradíciókkal

²² ORAVECZ, *i. m.*, 121.

²³ Uo., 161.

²⁴ Uo., 202.

²⁵ Uo., 368. – Az olajbányászok Istvánt először hollandnak gondolják akcentusa miatt.

²⁶ Uo., 409–411.

vegyes megünneplése. A szilveszteri ünnep leírása ugyanakkor nemcsak azért érdekes, mert egy korábban nem ünnepelt eseményt részesítenek kiemelt figyelemben, hanem azért is, mert ez a jelenet a századfordulós remények megfogalmazásának is helyet ad. A századfordulós derű a technikai és a társadalmi fejlődésbe vetett hiten alapul, a technika századát várva egy jobb, boldogabb világ reményét táplálja – sajátos feszültség figyelhető meg az olvasói és a szereplői tudás között. Míg az olvasó pontosan tudja, hogy a remények alaptalanok, a szereplők a közelgő jólét jeleit keresik mindenütt. Nem sokkal később azonban a szereplői tudás is lassan közelít valamelyest az olvasó perspektívájához: az áremelkedések, elbocsátások, William McKinley elnök meggyilkolása, valamint a tervezett hazatérés időpontjának folyamatos tolodása a remények ellenében hatnak.

Az utazókat fogadó köztes terek, valamint a nyelvi dimenziók áttekintése után lássuk, hogyan függenek össze az egyéb térelemek a lebomló magyar és felépülő amerikai identitáskonstrukciókkal. Az első munkavállalás színhelyére, Toledóba való megérkezés élménye a fényt mint a megismerés alapvető optikai metaforáját hozza játékba. „Messze elöl fényeket vélt látni. Megint lehúzta az ablakot, megint előrenézett. A fények növekedtek, és egyértelművé vált, hogy valami nagyobb város felé közelednek. Toledo volt az.”²⁷ A fények összjátéka egyszerre valósul meg kint és bent, a vasúti kocsiban és a pályaudvaron, valamint a csarnokból kilépve az állomás előtti téren. Az őket fogadó amerikás rokon, Paja bátyjuk leírásakor az identitás külsőségekben történő megnyilvánulására helyeződik a fókusz, a bajusztól megszabadult, öltönyös figura egy, már az ottani közegbe asszimilálódott ember benyomását kelti. Az első toledói élmények fényekben úszó, döntően pozitív előjelű élményét ellenpontozza a családot szállító szegényes parasztkocsi, valamint a Kis Birminghamnak nevezett, villanyvilágítást és közművesítést nélkülöző, gyárhoz és vasúthoz közeli, ezért állandóan zajos, füstös és bűzös magyar negyed leírása. Az első, ideiglenes szállásként funkcionáló úgynevezett burdos ház ismét olyan heterotópikus térként funkcionál, amely különböző tereket és időket sűrít magába, kiszakadva a valós tér-idő koordináták közül.²⁸ A burdos ház afféle fogadó, „jellegzetes emigráns intézmény”²⁹ szerepét tölti be. Belső tereinek leírásához a szűkösség, a nyomorúság jelzői illeszkednek leginkább: a puritán lakószobában „három ágy, két szekrény, egy asztal és egy mosdóállvány volt lavórral, mellette két vödör, egy vízzel teli és egy üres”³⁰

Látható tehát, hogy a terek újszerűsége mögött a várt-vágyott otthonosság kezdetben nem vagy csak részben tud megvalósulni. Az úton lét, a soha-meg-nem-érkezés gondolatköre a zarándok figuráját idézheti fel, akiről így ír Zygmunt Bauman: „a zarándokút már nem egy adott életforma *kiválasztása*, s még kevésbé van szó hősies

²⁷ Uo., 17.

²⁸ A foucault-i rendszerben leginkább a deviáció heterotópiái között kaphatna helyet. FOUCAULT, *Eltérő terek*, i. m., 151.

²⁹ ORAVECZ, i. m., 18.

³⁰ Uo.

vagy *szent* választásról. [...] A zarándoklás immár az, amit az ember *kényszerűségből* tesz, még ha ez a lökéskényszer a csodával határos módon vonzasként reinkarnálódik, és az elkerülhetetlenségből cél lesz”.³¹ Az Árvai család amerikai útja sem a világlátás vágyából, hanem a történelmi kényszerből adódik: István apja, a föld aprózódását elkerülendő, nem adja ki fia jussát, ami ellehetetleníti számukra az önálló életkezdést, saját gazdálkodást, anyagi és erkölcsi függetlenséget. Ha úgy tekintjük, hogy a végcél a hazatérés lenne, akkor útjuk kudarc, hiszen a regénytrilógia tanúsága szerint Anna és István sohasem jönnek vissza Magyarországra. Ebben az értelmezésben olyan zarándokok ők, akikkel kapcsolatban Bauman így fogalmaz: „Legyen a zarándok bárhol is, nem ott van, ahol lenni kellene, és nem is ott, ahova álmai vinnék.”³² Ha azonban máshonnan közelítünk, és kitűzött célként az önálló, független élet megteremtését tekintjük, akkor egy másként való célba érkezést mégis feltételezhetünk. Bár nem Magyarországon, hanem amerikai viszonyok között, de valóban lesz önálló gazdaságuk, saját maguk és gyermekeinek számára biztosítani tudják a megélhetést, az egzisztenciát.

A regény későbbi pontjain ismét felfedezhetjük a baumani koncepció elemeit, amikor a zarándokokból sétálók és turisták lesznek. A paraszti társadalom számára értelmezhetetlen, nem célelvű tevékenységi formák az amerikai kontinensen teljesednek ki, noha már korábban, az *Ondrok gödrében* is szép számmal találunk olyan tevékenységeket, amelyek a falu rendjétől való különállást húzzák alá. Ilyen egyebek mellett az előzményregényben a darnói gombázás, amelynek során a célnál sokkal fontosabb a megtett út és az a kontemplatív lelkiállapot, amikor ember és természet valamiféle preromantikus vízióban egyesülhet. Mészáros Márton hangsúlyozza, hogy „[a] gombázás több szempontból is kívül esik a paraszti társadalom hagyományosan (és a regényben is hangsúlyozottan) eredménycentrikus termelő tevékenységein”.³³ Míg azonban a kivándorlás előzményében ezek a jelenetek a hagyományos faluközösségtől való eltávolodást érzéki módon artikuláló és a végső döntést előkészítő momentumokként funkcionálnak, addig a *Kaliforniai fűrj* esetében a téték, véleményem szerint, egészen máshol vannak. Ebben a szövegben éppen a máshol otthonosságának megtalálását hivatottak kifejezni, az amerikai életstílus és életritmus felvételének a fókuszba helyezése révén az asszimiláció fontos stádiumai lesznek.

A toledói magyar negyedét István reggeli útja során, az ő nézőpontját követve ismerjük meg. A regény gyakran él azzal a narratológiai fogással, hogy a szenvtelen elbeszélő átveszi a hősök nézőpontját, miközben a tudatukat nem teszi tökéletesen átetszővé.³⁴ István az „idegenek között lenni és közöttük idegennek maradni”³⁵ baumani

³¹ Zygmunt BAUMAN, *A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták = Az Idegen: Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. Biczó Gábor, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Antropos), 194, kiemelés az eredetiben.

³² Uo., 192.

³³ MÉSZÁROS Márton, *Darnói gombázók*, *Tiszatáj*, 70(2016), 6. sz., 90.

³⁴ KULCSÁR-SZABÓ, *i. m.*, 105.

³⁵ BAUMAN, *i. m.*, 200.

gondolatot teszi magáévá akkor is, amikor elindul felderíteni a térség látnivalóit. A negyed leírásakor a narrátor egy jellegzetes, város a városban típusú struktúrát vázol, amely az elzárt sziget illúzióját kölcsönzi az itt élők számára. Bármennyire is törekednek azonban kezdetben az elkülönülésre, elkerülhetetlen a más népekkel való érintkezés és különösen az amerikanizálódás. Már az is beszédes, hogy a narrátor a Monarchia mesterségesen létrehozott nagy nemzetiségi olvasztótégelyéhez hasonlítja a területet: annak pedig, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia tengerentúli kicsinyített változata egyáltalán létrejöhetett, Amerika mint hatalmi tényező volt a megkerülhetetlen lehetőségfeltétele. Nem meglepő tehát, amikor az elbeszélő amellet érvel, hogy a falakon keletkezett rés vagy hézag metaforája helyett célszerűbb arról beszélni, hogy Amerika „eleve belül volt, velük, köztük”.³⁶

A *Kaliforniai fűrj* második fejezetének zárópasszusa az asszimiláció folyamatára reflektál megkapó tömörséggel:

Minden érintkezés, tapasztalás, átvétel következményekkel járt. Minden hatás alakított rajtuk, a városi életmód, a munka, az otthoninál magasabb életszínvonal, a szüntelen spórolás, a nagy vizek közelsége, a sík vidék, az eltérő flóra, fauna, a szélsőségesebb időjárás. Számos hatást egyszerűen nem lehetett kivédeni, de talán még több volt az olyan változás, amelyhez úgy alkalmazkodtak, hogy közben maguk sem vették észre.³⁷

Az elbeszélő itt az észrevétlen, öntudatlan asszimiláció kérdését emeli ki. Úgy válnak amerikaivá, hogy közben ez csak részben tudatosul bennük. Míg a regény elején – egy mai szociológiai fogalmat visszavetítve – Árvaiék kvázivendégmunkások az amerikai kontinensen, addig ez az értelmezési lehetőség fokozatosan, az asszimiláció jegyeinek sokasodásával párhuzamosan szorul háttérbe: a vendégmunkás legfőbb attribútuma ugyanis éppen az asszimiláció hiánya lenne.³⁸ A vendégmunkás fogalmát nem csupán a szociológiai szakirodalomból kölcsönözhetjük, hanem maga a narrátor is használja ezt a kifejezést a regény hatodik fejezetében, amelyben azt is hangsúlyozza, hogy István ebben a közegben is atipikus figura: paraszti származása miatt és azért, mert a többséggel ellentétben nem egyedül, hanem egész családdal érkezett, kezdetben „idegen maradt az idegenek között”.³⁹ Ez a kettős idegenség ugyancsak hozzájárulhat az Árvai család asszimilációjához.

A narrátor közléseiből tudjuk, hogy ezeket a vendégmunkásokat, vagyis a telepések első hullámai után érkező, kései bevándorlókat „újfajta idegeneknek” nevezik. „És újfajta idegenek jelentek meg a városban, akik már nem akartak földet, se végleg letelepedni, amerikaiak lenni, hanem csak egy darabig ezekben a gyárakban, üzemekben

³⁶ ORAVECZ, *i. m.*, 25.

³⁷ Uo., 27.

³⁸ Paul C. P. SIU, *A vendégmunkás*, ford. TELLER Katalin = *Az Idegen: Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Antropos), 163.

³⁹ ORAVECZ, *i. m.*, 54.

dolgozni, pénzt keresni, aztán venni a kalapjukat, és furcsa nyelvükkel, ruházatukkal, szokásaikkal egyetemben eltűnni, visszatérni hazájukba, ahonnan útnak indultak.⁴⁰

Az idézett rész azért is lehet érdekes, mert az újfajta idegeneket a par excellence átmenetiség figuráiként azonosíthatjuk. Egy másik idevágó szöveghely a társadalmi és etnikai tagozódásról tudósít: a magyar negyed elnevezése ellenére sokkal inkább értelmezhető a Monarchia multietnikus terének tengerentúli kiterjesztéseként, mint tisztán nemzetiségi területként, a társadalmi tagozódás szintjeiről szóló locus pedis a közeg heterogenitására figyelmeztet. A kivándorlók hierarchiájában legalul a „white trash”, vagyis a fehér söpredék található, akik elzüllött, csavargó életvitelük miatt csupán a társadalom megvetésére számíthatnak. Bauman tipológiája szerint a csavargó a zarándok leszármazottja, a célok és az útirányok nélküli, örök köztességben létező figura azonban azért félelmetes a modernitás számára, mert ellenőrizhetetlen entitás.⁴¹ A csavargó folytonos mozgásban léte miatt minduntalan kibújik a modern államhatalom felügyeleti szerveinek működési mechanizmusa, az állandó megfigyelés és az engedelmség-hasznosság imperatívusza alól.⁴²

A toledói élmények szinte kizárólag szűk, klausztrófóbb terekhez kapcsolódnak. A burdos ház szűkösége után az öntöde is „szűk, kürtöszerű”⁴³ helyiségeket kínál. Templom híján az istentisztelet is a Tóth-féle vendéglő különtermében zajlik, amely egyaránt otthont ad báloknak, egyleti rendezvényeknek és istentiszteleteknek: a funkciók sajátos keveredése által szervezett tér valódi köztességgé fogható fel. Az eliade-i vallásos térélmény lehetőségével⁴⁴ kecsegtető hely azonban – az állandó templom építéséig – éppen átmeneti jellege miatt nem képes fix pontként funkcionálni és szakrális élménnyel megajándékozni az ott tartózkodót. A zártság, persze, nemcsak szerkezeti, de mentális szinten is jelentkezik. A templomi jelenetben a pap a hazatérést mint erkölcsi kötelességet fogalmazza meg, nacionalista felhangú beszéde a kivándorlásellenes hangok nyomasztó sűrítőmánya.

A kaliforniai terek ezzel szemben feltűnően nyitottak, világosak: István a szabad levegőn dolgozik, az otthon és a munkahely között megtett út jó részét is szabad levegőn tölti, a terek leírása is a nyitottságot hangsúlyozza. A Santa Barbarán található ház leírásakor a szöveg a tágasságot, a világosságot helyezi fókuszba,⁴⁵ az iskola sok ablakának hangsúlyossá tétele ugyanezt a célt szolgálja.⁴⁶ Látszik tehát, hogy már a terek leírása, identitásképző ereje sokat tesz azért, hogy a kaliforniai tér sokkal otthonosabb, belakhatóbb, maradásra ösztönzőbb legyen, mint amilyen a toledói életlehetőség volt.

⁴⁰ Uo., 21.

⁴¹ BAUMAN, *i. m.*, 203.

⁴² Michel FOUCAULT, *A panoptikusság*, ford. FÁZSY Anikó = M. F., *Felügyelet és büntetés: a börtön története*, ford. Csűrös Klára, FÁZSY Anikó, Bp., Gondolat, 1990, 187–188.

⁴³ ORAVECZ, *i. m.*, 43.

⁴⁴ Mircea ELIADE, *A szent és a profán: a vallási lényegről*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Európa, 2009, 15–16.

⁴⁵ ORAVECZ, *i. m.*, 296.

⁴⁶ Uo., 328.

Mindehhez hozzátartozik, hogy Kaliforniában az egyházi és iskolai szervezet is más képet mutat: a toledói, a kezdetben a nemzeti identitás megtartását (túl)hangsúlyozó struktúrákhoz képest a regény itt éppen egy multietnikus közeget visz színre. Az együtt tanuló, különböző nemzetiségű diákok, valamint a mexikói pap által celebrált mise a közeg nemzetek feletti elköteleződését mutatja.

Az amerikai identitás megélése itt könnyebben megy tehát, mint Toledóban, a rendszeres séták, kirándulások, amellet, hogy a helyi szokások felvételét, bensővé tételét jelzik, a tér birtokbavételének metaforikus jelölőjévé válnak, hiszen – ahogyan Michel de Certau írja – a séta, a terek bejárása a város érzékelésének alapvető formája.⁴⁷ Sulphur Springs, a regényben szereplő kaliforniai fürdőhely a társadalmi nyilvánosság terepe, a korlátokat ledöntő, bárki számára nyitott tér szórakoztatókomplexuma a par excellence heterotópia, a társadalmi érintkezés, a gyógyulás, az üdülés helyszíne.⁴⁸

A terek és az emlékezet viszonya a *Kaliforniai fűrj* szereplőinek traumatikus pontja. A regény első fejezeteiben még mindent az ismert, magyar referenciákhoz viszonyítanak, folyamatosan biztosítva azt, hogy az idegen úgy váljon ismerőssé, hogy közben a korábbi emlékeket se írja felül. Ez azonban a regényben folyamatosan változik meg, nem is annyira a fizikai, mint a mentális határok átlépésének pillanatában. Jan Assmann a veszélyeztetett emlékekről szólva arról beszél, hogy az idegen terekben „[a]z emlékek elvesztik vonatkozási kereteiket, elvalótlanodnak és elenyésznek”,⁴⁹ ezen túlmenően N. Kovács Tímea pedig arra figyelmeztet, hogy a földrajzi távolság az addig stabilnak hitt önmeghatározást és önmegértést is nehézkessé teszi.⁵⁰

A kaliforniai történet végeredményben a család polgárosodásának krónikája. A továbbtanulás, a szülők és a gyermekek generációjában egyaránt megvalósuló baráti kapcsolatépítés, az újabb gyermekáldás, valamint az amerikai tömegkulturális térben való mozgolódás mind az ottani gyökerek megteremtését és ápolását szolgálják. Két gyermek halála a szülőket erkölcsi szempontból is az amerikai kontinenshez, gyermekeik sírjához köti. Az Árvai család környezete már jóval hamarabb reflektál az ottmaradás szándékára, mint ahogyan az a szereplők szólalmában megfogalmazódna: „Még azzal is meggyanúsították őket, hogy nem őszinték, titkolt szándékuk van, nem akarnak ők már hazamenni, ott akarnak maradni, amit természetesen visszautasítottak.”⁵¹ A háború kitörése, az ezzel járó utazási nehézségek, István szüleinek halála, valamint az otthonról érkező kedvezőtlen politikai hírek a maradás, a végleges amerikai letelepedés mellett kötelezik el a családot. A kezdetben csak vízióként létező

⁴⁷ Michel DE CERTEAU, *Séta a városban = Vizuális szöveggyűjtemény*, szerk. BLASKÓ Ágnes, MARGITHÁZI Beja, Bp., Typotex, 2010, 357.

⁴⁸ Alexa GEISTHÖVEL, *Der Strand* = Hg. Alexa GEISTHÖVEL, Habbo KNOCH, *Orte der Moderne: Erfahrungswelten des 19. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2005, 121–130.

⁴⁹ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013, 224.

⁵⁰ N. KOVÁCS, *i. m.*, 16.

⁵¹ ORAVECZ, *i. m.*, 486.

eladó tanya végül valósággá válik: az Árvai család lakonikusan kommentálja ezt, „itt váltjuk valóra, amit otthon terveztünk”.⁵²

A terek közti mozgás, a rövidebb távolságok leküzdése az egyéni közlekedési eszközben összpontosul. István előbb kerékpárt („bejcgilit”), majd motorkerékpárt vásárol: a két eszköz nemcsak a távolságok leküzdését, a mobilitás megkönnyítését, ezáltal a munkahelyre való eljutást szolgálja, de markáns identitásszimbólummá is válik. A tér birtokbavétele, domesztikálása annak bejárása, megismerése révén a *Kaliforniai fűrj* esetében sikerrel zajlik le. Nem véletlen, hogy Anna kezdetben határozottan tiltakozik a biciklivásárlás ellen: a bicikli mind anyagi, mind mentális értelemben gátja lesz a hazatérésnek. Finanziális szempontból azért, mert a hazaútra szánt, félretett pénz kárára történik a vásárlás (közvetve akkor is így van ez, ha István végül a sörpénz megtakarításából tesz szert a járműre), mentálisan pedig azért, mert olyan elemmé válik (a szereplői szinten talán ekkor még nem is tudatosulva), amely végül megint csak az amerikanizálódás irányába mutat. A mobilitás szempontjából a munkahely és az otthon közötti ingázás különösen Kaliforniában válik hangsúlyossá, amikor a bicikli, majd motorbicikli segítségével gyorsabban, egy héten többször is haza tud látogatni a munkavégzés helyéül szolgáló olajfúrótornyoktól. A motorbicikli mint a McLuhan értelemében vett protézis⁵³ az identitásképzés szempontjából is fontos elem: Istvánt „a Union Oilnál azontúl csak Motoros Steve-nek nevezték”.⁵⁴

A címértelmező metafora viszonylag későn, a kaliforniai részben bukkan fel: az emigránsokat azonosító kép, az István számára kedves, a helyiek számára jelentéktelen, hovatovább lenézett madár⁵⁵ identifikációs pontként funkcionál, bánatos dala, a „meglesz, meglesz” gondolatát implikáló dallam az emigránsok céljának elérését vetíti előre. Azzal, hogy az azonosító egy hangsúlyosan amerikai madár, explicitté teszi a szöveg, hogy a cél elérése esetükben nem a hazatérést jelenti, hanem egy másképpen, idegenben történő beteljesülést hordoz.⁵⁶

A dolgozat elsősorban a fizikai, nyelvi és mentális határátlépések létmódjára fókuszálva, az elemzést filozófiai, terpoétikai és kulturális antropológiai teóriák segítségével megtámogatva körvonalazza a *Kaliforniai fűrj*ben megjelenő idegenség kategóriáit. Az elméleti szövegek és a regény párbeszédbe hozása termékeny értelmezési utakat nyitott meg, innen nézve láthatóvá váltak azok a megfontolások, amelyek révén a regény a megélt idegenségtapasztalatot, valamint a teljes vagy részleges asszimiláció

⁵² Uo., 627.

⁵³ „[A]ll technologies are extensions of our physical being.” Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York, Penguin Books, 1964, 165.

⁵⁴ ORAVECZ, *i. m.*, 520.

⁵⁵ „Bob oly mértékben lenézte a kaliforniai fűrjet, hogy többet nem is árult el róla. Dick pedig csak egy kézmozdulattal jelezte, hogy ezt aztán könnyű volt kitalálni” ORAVECZ, *i. m.*, 365.

⁵⁶ Uo.

folyamatát artikulálja. Az ez idáig létező egyetlen, e regénnyel foglalkozó tanulmány⁵⁷ a szöveg történelemképét elemezve tesz érvényes megállapításokat a referencialitás, a mikrotörténeti perspektíva és más magyar regények Amerika-képével való összevetés lehetőségeiről, azonban a részletes és szövegközeli poétikai vizsgálat (Kulcsár-Szabó Zoltán e dolgozatban is hivatkozott, tanulmányértékű kritikáját leszámítva) eddig váratott magára. Bízom abban, hogy ez az elemzés nem csupán a saját, e trilógiával kapcsolatos munkám folytatásához teremt alapot, de más értelmezőket is megszólalásra, párbeszédre készítet majd.

⁵⁷ MOLNÁR Eszter, „Itt élned, halnod kell” (A történeti hűség problémája Oravecz Imre kivándorlásregényeiben) = *Válság és kultúra (A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai)*, szerk. BENE Sándor, DOBOS István, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2015, 279–294.

Darstellungsoptik. Bild-Erfassung und Bilderfülle in der Prosa des 19. Jahrhunderts [Az ábrázolás optikája. Képek befogása és bősége a 19. századi prózában], szerk. Thomas Althaus

Bielefeld, Aisthesis, 2018, 398 l.

Az összesen nyolc kötet, amely eddig megjelent a németországi Aisthesis Kiadó *Philologie und Kulturgeschichte [Filológia és kultúrtörténet]* sorozatában, kiállításában inkább szerénynek mondható. Minden kötet egységes borítótervvel készül, amely a háttérrel adó vörös, narancs, okker és sárga négyzetekből, valamint a szellős fekete-fehér feliratozásból áll. Az ilyen borítótervnek kétségtelenül megvan az az előnye, hogy az általa létrehozott semleges grafikai tér tárgyukat és módszertanukat tekintve egészen különböző írások elhelyezésére alkalmas, legyenek azok egy gyűjteményes kötet tanulmányai vagy egy könyvsorozat darabjai. A sorozat grafikai tervét elnézve gondolhatnánk arra is, amivel olyan gyakran – legtöbbször a projektformában végzett kutatás szándékolatlan következményeként – szembesülünk, nevezetesen arra, hogy itt reménytelenül széttartó írásokat próbálnak valahogy mégiscsak összefogni. De nem erről van szó. Inkább annak a kiaknázásáról, hogy a diskurzus terének efféle semlegesítése és az ilyen térben tárgyalt tartalmak egymás mellé rendelése magukra a tartalmakra irányíthatja a figyelmet, és váratlan kapcsolatokat indukálhat közöttük. Ez pedig ösztönözheti a tárgyalásuk bevett mintázataira adott reflexiót, és adott esetben e mintázatok tudatos kerülését. Valahogy úgy, ahogy a *white cube*-nak, vagyis a fehér kockának sikerült a kiállítótérek történetében egyedülálló módon az, hogy az érzékelés terének messzemenő semlegesítésével a figyelmet magukra a tárgyakra irányítsa, és kiváltsa az érzékelés bevett mintázatainak a reflexióját, miáltal a kiállított tárgyak között váratlan korrespondanciák tárultak fel.

A sorozat hetedik, ezúttal bemutatott kötetének végigolvasása után ebben az értelemben fedezhetünk fel bizonyos kapcsolatot a tartalom és a forma között. Ez a kötet ugyanis a vizsgált szövegegyüttes majdnem végtelen sokféleségével való tudományos bánásmód nem reduktív formáinak a próbaterepe. Azzal a sokféleséggel kell az itt szereplő írásoknak megbirkózniuk, amely a 19. századi rövidpróza formák nagy képbefogadó potenciáljából, valamint az e formák által kibontakoztatott sokrétű képretorikából fakad. A kötet kiállításának fent megállapított semlegességigénye egybehangzik azzal az igénnyel, amelyet a kötet szerkesztője fogalmaz meg *Képretorika* című, bevezető tanulmányában, nevezetesen azt, hogy az itt egybegyűjtött helyzetfelmérések és értelmezések minél sokrétűbb leíró nyelvvel közelítsenek a vizsgált tárgy,

vagyis a 19. századi „képpróza” (10) sokféleségéhez. Ennek az igénynek a teljesüléséhez először is egy lehetőleg semleges diszkurzív térre van szükség, amely itt azt a törekvést jelenti, hogy a műfajelmélet és az irodalomtörténet-írás bevett gondolatalakzatai minél kevésbé strukturálják előre a tárgyalás metaforikus terének a szerkezetét. Így lehet ugyanis ebben a térben egy sor új és módszertani szempontból különböző távlatot nyitni a szóban forgó hatalmas és meglehetősen áttekinthetetlen tárgyterületre.

Amint a szerkesztő *Előzetes megjegyzéséből* megtudjuk, ez a kötet annak az azonos című konferenciának az eredményeit közli, amelyet 2015-ben rendezett a Brémai Egyetemen működő *Bildprosa 1820–1900 [Képpróza 1820–1900]* projekt. Hogy ez a vállalkozás a szellemtudományok terén szokatlan módon „felfedező projekt”-nek nevezi magát,¹ nem a véletlen műve, hiszen először fel kellett tárni a kiszemelt tárgyterületet, vagyis azoknak a szépirodalmi, folyóirat-irodalmi és egyéb szövegeknek a hatalmas korpuszát, amelyek címeikben és alcímeikben kváziműfaji meghatározásként képi referenciát aktiválnak, miközben ’tollrajz’-nak, ’aquarellkép’-nek, ’genre-kép’-nek, ’fresco-kép’-nek, ’rajzolat’-nak, ’karcolat’-nak, ’torzkép’-nek, ’életkép’-nek, ’ködkép’-nek stb. nevezik magukat.² Ezek a szövegek egyedülálló képretorikát bontakoztatnak ki, miáltal a kisprózai formák jól kivehető részhalmozát alkotják. Ezt a részhalmozatot ebben a kötetben német neologizmussal ’képpróza’-nak (*Bildprosa*) nevezik. Ez a megnevezés egyfelől szükségmegoldás, másfelől felszabadítóan hat a diskurzusra. Annyiban a diszkurzív szükség gyermeke, amennyiben meghatározatlanságának okán nem igazán képes a szóban forgó, poétikai és alaktani szempontból különösen széttartó korpuszt egyetlen perspektívából láttatni. Felszabadító ereje viszont éppen abban rejlik, hogy nem illeszkedik a bejáratott irodalomtudományos fogalmiságba, és anélkül képes jelölni a mondott szövegegyüttest, hogy rögtön játékba hozna bármiféle műfajelméleti rendszerkényszert. Ennyiben rokona a ’képretorika’ (*Bildrhetorik*) megnevezésnek. Utóbbi is azt célozza, hogy megfeleljen „a képekről való folyamatos beszéd termékeny pontatlanságá”-nak mint a képpróza által artikulált „diszkurzív jelenség”-nek: „Pontosabb fogalmi elhatárolással, bizonyos hagyományokhoz való hozzárendeléssel stb. ez a tömeges szövegjelenség még veszíthetne is a maga felismerhetőségéből” (uo.).

Ezen a ponton kell megjegyeznünk, hogy a német irodalomtudományban mindaddig nem igazán létezett összefoglaló elnevezése annak a szövegtörzshöz és azoknak a szerzőknek, amelyet és amelyeket a magyar irodalomtörténet-írás hagyományosan

¹ Németül: „Explorationsprojekt”. Lásd ehhez a Brémai Egyetem honlapján olvasható rövid bemutatkozót: <http://www.fb10.uni-bremen.de/germanistik/fachgebiete/literatur/aga/forschung/bildprosa.aspx>. (utolsó megtekintés: 2019. október 21.).

² Néhány magyar példa: MUNKÁTSY János, *Rajzolatok. Az élet köréből, 1. füzet: Karczolások*, Pest, Egyetemi Ny., 1833. – MALAKIÁS, *Meglepetések. Aquarellkép, Életképek*, 1845, 2. félév, 22. sz., 682–691. – NAGY Ignác, *Torzképek*, 1–4. kötet, Budapest, Hartleben, 1844. – GARAY János, *Tollrajzok*, Pest, Hartleben, 1846. Lásd még a hasonló címet viselő folyóiratokat, ilyenek például a *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból* és a *Buda-pesti Rajzolatok, a Magyar Életképek és az Életképek. Lásd még például a Honderű folyóirat „Pesti Salon”* rovatának „Fresco-festések”-sorozatát 1843-tól. A „ködkép” vagy „ködfátyolkép” médiatechnikai eredetéhez lásd SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevűk a 19. században*, Pécs, Pro Pannonia, 2008, 68 skk.

„életképirodalom”-nak, illetve „életképirók”-nak nevez.³ Az ’életképirodalom’ kifejezés irodalomtudományos gyűjtőfogalomként sajátosan magyar jelenség, annak ellenére, hogy maga az ’életkép’ kifejezés a német ’Lebensbild’ szó tükörfordítása. A német irodalomtörténeti diskurzus terminológiáját azonban a magyarénál jóval erősebben befolyásolja a műfajelméleti taxonómia, így sosem reprezentálhatta a korpusz (a képpróza) egészét annak egyetlen része (az életkép). Amíg a magyar irodalomtörténet-írásban meghonosodott ez a színekdochikus megoldás, addig a németben ez nem történhetett meg. Innen nézve látszik, mekkora tétje van a kötetben felkínált megoldásnak: úgy megnevezni és a maga egységében felmutatni nagy mennyiségű, műfaji szempontból igencsak heterogén szöveg együttesét, hogy azt nem rendelik sem egyetlen rendelkezésre álló irodalomtörténeti korszakfogalom alá, se nem kényszerítik egy meglévő műfajelméleti rendszerbe. Pontosan ezért lehet ez a próbálkozás a magyar diskurzus számára is fontos, ha új utakat akarunk nyitni a magyar életképirodalom értelmezésében, vagyis ha az életképirodalmat saját jogon kialakuló, önálló jelenségént akarjuk szemlélni, a maga tudástörténeti jelentőségében akarjuk bemutatni, és nem valami másnak az előfutáraként, még tökéletlen történeti megvalósulásaként.

Annak érzékeltetéséhez, hogy a képprózai szövegek termelése, forgalmazása és befogadása mennyire összemosódott az egyéb rövidpróza szövegek használati módjaival, és hogy mennyire elmosódtak a határok a folyóirat-irodalmi és nem folyóirat-irodalmi szövegfajták között műfaji és funkcionális tekintetben, elég, ha itt deiktikus módon felidézzük Franz Gräffer – *Az ábrázolás optikájában* sajnos részletesen nem tárgyalt – végül ötkötetesre duzzadt vállalkozásának, a *Kleine Wiener Memoiren*nek [*Kis bécsi emlékiratok*] az alcímét, amely magyarul így hangzana: *Történeti novellék, zsánerjelenetek, freskók, vázlatok, személyes és tárgyi [ábrázolások], anekdoták és kuriózitások, látomások és jegyzetek Bécs és a bécsiek történetéhez és jellemzéséhez régebbi és újabb korokban*.⁴ Azt pedig, hogy a képretorika milyen kulturális hatótávval bírt, következésképp szövegek mekkora tömegével kell számolnia a képprózával foglalkozóknak, jól mutatja azon folyóirat-irodalmi szövegeken kívüli munkáknak, nevezetesen természettudományos írásoknak a sora, amelyek címei tartalmazzák a ’kép’ szót, mint például „földtani képek” vagy „mikroszkopikus képek” (14 skk). Ezeknek a területeknek a bemutatásánál a bevezető tanulmány akár részletesebben is tárgyalhatta volna az ’életkép’ megnevezést. Ki lehetett volna egészíteni a szó K. A. Varnhagen von Ense általi – gyakorlatilag az ’irodalmi arckép’ értelmében vett – használatát (23) annak a használatnak a pontosabb leírásával, amely Alexander von Humboldt munkái nyomán szilárdult meg. Utóbbi használatra nem csak azért lehetett volna részletesebben

³ Ehhez lásd például SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, 2. kötet, Bp., MTA, 1926, 34: „3. Az életkép. A német, francia és angol életképirodalom”. – LUKÁCSY Sándor, *Az életképirók = A magyar irodalom története*, 3. kötet, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1966, 638–641.

⁴ FRANZ GRÄFFER, *Kleine Wiener Memoiren. Historische Novellen, Genrescenen, Fresken, Skizzen, Persönlichkeiten und Sächlichkeiten, Anekdoten und Curiosa, Visionen und Notizen zur Geschichte und Charakteristik Wien’s und der Wiener in älterer und neuerer Zeit*, 1. rész, Bécs, Beck, 1845.

kitérni, mert Friedrich Theodor Vischer a humboldti 'életkép'-et 'megértett életkép'-ként kísérlete meg bevezetni saját esztétikájának rendszerébe,⁵ hanem leginkább azért, mert ezt a szövegfajtát nem csak Vischer, hanem sok más kritikus és teoretikus is az irodalom és a tudomány határán álló olyan formakísérletként tartotta számon, amely a tudás új, még nem intézményesült területeinek a feltárását volt hivatott előmozdítani.

Az ábrázolás optikája című kötet célkitűzése egyfelől hasonlít a Vischeréhez, hiszen itt is arról van szó, hogy elismerjék és felmutassák a képpróza ismeretelméleti és tudástörténeti, valamint irodalomtörténeti önértékét, amely kizárólag irodalom- vagy műfaj történeti távlatból bizonyára sosem sikerülne. Mindazonáltal ezt a kötet Vischerrel ellentétben mindenféle rendszerszerűség tudatos kerülésével szándékozik végrehajtani. Ez a stratégia fejeződik ki abban a gesztusban, hogy olyan új elnevezéseket próbál bevezetni, mint a képpróza és a képretorika.

Hasonló fogalmak, pontosabban tulajdonképpen fogalmiság nélküli fogalmak bevezetésének igyekezete volt jellemző már egy korábbi kötetre is, amelyet szintén Thomas Althaus jegyzett szerkesztőként és tanulmányíróként. Éppen ezért véleményem szerint mindenképpen érdemes *Az ábrázolás optikáját* együtt olvasni a *Kleine Prosa [Kispróza]* című 2007-es kötettel. Ebben ugyanis a 'kispróza' és a 'szövegmező' kifejezéseket nagyon hasonló megfontolásokból részesítik előnyben a 'rövidpróza', illetve a 'műfaj' kifejezésekkel szemben, mint az itt tárgyalt későbbi kötetben. Egészen pontosan azért, hogy elkerüljék a bevett történeti és alaktani megkülönböztetéseket: „A kispróza elméletének felvázolása ezért csakis a [kis formák – K. P.] működésmódjainak és megjelenési formáinak óvatos történeti rekonstrukciójáról szólhat, és nem erőltetett kodifikálásról.” A kisprózák alkotta szövegegyüttes, amelyet a szerkesztők egy „egyre inkább hálózatossá váló generikus mezőként”⁶ próbáltak megragadni, abban a korábbi kötetben olyan laboratóriumként tűnik fel, amelyben az irodalmi formákkal és az irodalom által betöltött funkciókkal kísérleteznek, és amely azért alakulhatott ki, mert gyengülni kezdett a 18. századi rövidpróza morálfilozófia felől érkező külső meghatározottsága. Ennek megfelelően a fenti értelemben vett kispróza keletkezéstörténetének a leírásakor ott inkább a műfaj történeti kötöttségek oldódására, mintsem a média- és figyelem történeti tényezőkre összpontosítottak. *Az ábrázolás optikájában* egybegyűjtött írások legtöbbje a *Kispróza* fókuszának ilyen áthelyezéseként és az ottani eredmények ezirányú kiegészítéseiként olvashatók.

Thomas Althaus bevezető tanulmányát összesen tizennégy további tanulmány követi, amelyeket a tartalomjegyzék három tematikus blokkba rendez. Ezek a blokkok azonban a belívben nincsenek fejezetcímlapokkal elválasztva. Ezzel – akarva-akaratlanul

⁵ Ehhez lásd például Jutta MÜLLER-TAMM, „Verstandenes Lebensbild”. *Zur Einführung = Verstandenes Lebensbild. Ästhetische Wissenschaft von Humboldt bis Vischer*, szerk. Uő, Berlin, de Gruyter, 2010, 7–28.

⁶ Mindkét idézet: Thomas ALTHAUS, Wolfgang BUNZEL, Dirk GÖTTSCHE, *Ränder, Schwällen, Zwischenräume. Zum Standort Kleiner Prosa im Literatursystem der Moderne = Kleine Prosa. Theorie und Geschichte eines Textfeldes im Literatursystem der Moderne*, szerk. UőK, Tübingen, Niemeyer, 2007, ix skk.

– a kötet legfőbb célkitűzését magában a könyvtestben is sikerül színre vinni, mégpedig a kötetre jellemző legfőbb tudományos ambivalenciaként: akként az ellentmondásos szándékként, hogy a tárgyat a tárgyalás során lehetőleg tipologizálás és kategorizálás nélkül, egyszerű mellérendelések sorozataként jelenítsék meg.

Az a két tanulmány, amely inkább rendszerező érvelésmódjával tűnik ki a többi közül, mindjárt a kötet elejére került, így ezek a bevezető tanulmány történeti programhirdetésének rendszerező ellenpárjaiként alkotják az első szövegblokkot. Klaus Sachs-Hombach a képmetafora 19. századi elterjedésének jár utána, fejtegetéseiben viszont, amelyeket ő maga ruház fel a „fogalmi spekulációk” (37, vö. 50) státuszával, csupán arra az eléggé homályos eredményre jut, amely szerint, ha képszerűséget tulajdonítunk nekik, az „irodalmi szövegek olyan különös minőségeire” hívjuk fel a figyelmet, „amelyeket a képek terén már ismertünk, a szövegek terén viszont még legalábbis szokatlanok” (41). Kevésbé meggyőző az arra tett kísérlete is, hogy a képi médiumok térnyerését, valamint a szöveges médiumok feletti uralmuk lassankénti kialakulását egy már 1800 körül megjelenő, csúcspontját azonban csak a következő századfordulón elérő „nyelvi kétely”-ből vezesse le. Médiatörténeti távlatból itt felcserélődni látszik ok és okozat. Sokkal meggyőzőbb az a narratíva, amelyet Ralf Simon épít fel a specifikusan irodalmi képiség kialakulásának a magyarázatára. Rövid vázlatát adja egy alapvetően nem vizuális képiségfogalom médiatörténet által motivált átalakulásának a képiség olyan fogalmává, amely „a látható rendjeibe illeszkedik” (59). Simon a maga „ikononarratív” novellakoncepcióját ugyan nem ebben a kötetben mutatja be legegyszerűbben, elképzelése azonban nagyon is hozzájárulhat a ’képpróza’ nevet viselő komplexum megértéséhez. Simon szerint ugyanis a novellát az tünteti ki, hogy a költői képmozzanat – amelyben a novella generatív képi alapjelenete sűrűsödik – prózai háttér előtt válik kifejezetté. Ha Simon elmélete felől nézzük, akkor a képpróza-irodalom egy részét – ha nem az egészét – olyan szövegek halmazaként lehetne megragadni, amelyek éppenhogy nem szándékoznak felépíteni egy ilyen képalapú előtér-háttér szerkezetet és vele együtt a prózai/költői megkülönböztetést sem. Ha pozitív meghatározásba szeretnénk ezt átfordítani, azt mondhatnánk, hogy az életképirodalmi szövegek hangsúlyozottan ’egysíkúak’. És ebből az egysíkú mivoltukból fakadhat a maguk sajátos generatív ereje: az életképeknél megfigyelhető sorozatképzést mint alapszerkezetet mind makroszinten (szövegek sorozata a folyóiratokban és antológiákban), mind mikroszinten (epizódok sorozata az egyes szövegekben) ez a poétikai ’ellaposodás’ motiválhatja. A novella által alkalmilag megragadott jelentőségeltjes, egyszerű esemény ezekben a szövegekben az újra és újra megfigyelt és leírt, jelentéktelen történések sorává alakul át.

Amíg Simon a benne rejlő képkritikai potenciálnál fogva teszi a novellát paradigmaticussá a képpróza számára, addig Madleen Podewski, akinek a tanulmánya a második, (a tartalomjegyzékben legalábbis) *Médiumok és mediális* címet viselő blokkban olvasható, éppen azt mutatja meg, hogy pontosan a novellák és kisregények irodalmi

nyelve teszi lehetővé, hogy az *Europa, Chronik der gebildeten Welt* című folyóiratban konzervatív, vagyis az úgynevezett „Laokoón-rezsim”-et konzerváló módon bánjanak a novella és a kisregény műfajával: „Így válnak lehetségessé egy homogén nyomtatott betűkből álló egyfajta védőzónában, és így nem fogják zavarni őket az érzékelés és ábrázolás szintén új módjaihoz nyúló konkrét képek” (147 skk). Podewski azonban mindenekelőtt azon fáradozik, hogy az *Europa* szerkesztői gyakorlatában érje tetten azt a képprózáról birtokolt implicit tudást, amely – például műfaji előírások formájában – sosem vált igazából diszkurzív (és amelynek prediszkurzív jellege annyira megnehezíti, hogy leírjuk ezt a korpuszt). A folyóiratok tipográfiai-nyelvi terében, így a tanulmány szerzőjének feltevése, az elrendezés gyakorlatairól olvasható le, hogy mennyire különböző módon reagáltak akkoriban a szemléletesség Goethe-kori diszpozitívumának átalakulására az érzékelés új diszpozitívumává, amely a képi médiumok befolyása alatt állt, és amely az irodalmi ábrázolás ’ellaposodott’, sorozatos-epizodikus formáiban fejeződött ki.

A képpróza két alapvető tulajdonsága, a sorozatosság és a gyenge műfajtipológia képezi Olaf Briese és Florian Pehlke írásainak a kiindulópontját. Pehlke a folyóiratokban tapasztalható nyitott rendek és átmeneti szomszédságok tényéből kiindulva mutatja be a vázlatkönyvet (*Skizzenbuch*) a „magánszféra egyik médiumaként” (75), amely a figyelem szóródását igényli, és végül „barangolássá” váló (81 skk.) befogadói magatartást hív elő azoknak a kispróza-gyűjteményeknek az esetében is, amelyek címükben idézik meg a képzőművészeti ’vázlatok’-at. Briese a ’számpróza’ fogalmát dolgozza ki, amely szerinte a korábbi sorozatképző, „revüszertű” és „pozitivistá-osztályozó próza” (122) továbbfejlődéseként szöveg és szám között hoz létre azzal a kapcsolattal analóg kapcsolatot, amely szöveg és kép között alakult ki a képpróza esetében. Heinz-Primus Kucher pedig Ludwig Anzensgruber zsánerképeinek azt a heterogenitását hangsúlyozza, amelyet ezek a képek a nagyvárosi életvilág sokrétűségének köszönhetnek, és amelyet e képek sorozatban közlése csak felerősít. A szerző kimutatja, hogy Anzensgruber szövegei 1881-ben még mindig magukon viselik az 1830–1840-es években, vagyis a zsánerképtermetelés virágkorában keletkezett képpróza legfontosabb jegyeit.

A ’korkép’ (*Zeitbild*) metaforájának elterjedését Dirk Götttsche annak a vágynak és szándéknak tulajdonítja, hogy a modern időtudatot különböző prózafomákban ábrázolják. A szerző a sorozatképzést és a gyűjteményes megjelenést nevezi meg annak legfőbb okaiként, hogy megnyílik az a korképekre jellemző sajátos játéktér, amelyben szerinte felépül „a korképre jellemző feszültség a(z) egyes szövegekben) végrehajtott pregnáns sűrítés és (a ciklusban vagy gyűjteményben) nyújtott totalizáló áttekin-tés” (256) között. Götttsche érvelése olyan felismeréseken alapul ugyan, amelyeket a *Kisprózában* a kisprózai szövegek egész korpuszára nézve már megfogalmaztak, ám a tanulmány ezeket a felismeréseket most a korképek tekintetében konkretizálja. Az összetett érvmenetből ezúttal csupán egyetlen fontos mozzanat: ahelyett, hogy a korképet alaktani szempontok alapján próbáljuk elhatárolni az egyéb ’képek’-től,

funkciótörténeti szempontból kell meghatározni őket, mégpedig az alapján, ahogy a korkép „specifikus módon összpontosít arra, ahogy korkritikai és történeti módon modellálták a kortörténeti és társadalmi tapasztalatokat” (255). Hogy mennyire meddővé válhatnak a műfajtipológiai kísérletek a képpróza terén, az egyértelműen kiderül abból az elemzésből, amelyet Thomas Althaus ad Ludwig Pietsch hadi- és útiképeiről. Althaus körültekintően szemlélteti, hogyan mennek át az érzékelés mintázatai és az ábrázolás technikai Pietschnél a *Keleti utazásokból (Orientfahrten)* a *Hadiképekbe (Kriegsbilder)*, és hogyan érzékeli Pietsch a háború színtereit háborús tájakként, amelyekben a szerző mindazonáltal érvényre képes juttatni a háborús események szakadozott és széttartó dinamikáját. Althaus bemutatásában az is jól nyomon követhető, hogy miként ölt testet Pietsch alakjában – elfordulásában a rajzolásból és odafordulásában az íráshoz – az a folyamat, amelyben a korábbi „képesztétika” feloldódik az újabb „képretorikában” (299).

Amíg Althaus a pittoreszk ábrázolás kiüresedését állapítja meg a háború érzékelésében és ábrázolásában, addig Matthias Bauer a pittoreszk városábrázolást választja témájának, miközben a hangsúlyt az efféle ábrázolások nosztalgikus jellegéből fakadó specifikus időbeliségre helyezi. A pittoreszk szerinte, „abban a pillanatban tűnik fel emlékezőtehetség és képzelőerő határán, amikor az olvasó és a néző tudatára ébred a haladás visszafordíthatatlanságának, életviláguk irreverzibilis megváltozásának” (353). Különösen érdekessé ott válik a tanulmány, ahol Bauer azt fejtegeti, hogy Adalbert Stifter mennyiben a pittoreszk ábrázolás Franz Gräffer által aktualizált mintáját változtatja meg,⁷ és alakítja toposszá, amelynek során – azzal, hogy toposz-ként bármikor bevethetővé teszi – Stifter a pittoreszk ábrázolásra jellemző különös időbeliségét is megszünteti. Ez a gondolatmenet érdekes alternatíváját nyújtja David Martyn elképzelésének, aki pittoreszken Stifternél a megszokott-mindennapos és szokatlan-rendkívüli közötti különleges középértéket érti, így a pittoreszket a tudományként azidőtájt megszilárduló statisztika ’átlag’ fogalma felől magyarázza.⁸ Christina Wehnert és Volker Mergenthaler is Stifter-szövegeket értelmez, még ha egészen eltérő perspektívából is. Wehnert a „fekete-fehér látás” esztétikája” (169), valamint a különböző kontrasztjelenségek érdeklik a *Der heilige Abend* című elbeszélésben.⁹ Utóbbiakat a Stifter írását közlő, *Die Gegenwart* című folyóirat hasonló

⁷ A Bauer által elemzett szöveg magyarul is hozzáférhető: Adalbert STIFTER, *Az ócskapiac = Uő, Bécs és a bécsiek, életből vett képekben*, ford. MUTH Ágota Gizella, Bp., Szent István Társulat, 2005, 107–127.

⁸ Lásd David MARTYN, *The Picturesque as Art of the Average. Stifter's Statistical Poetics of Observation*, Monatshefte 2013, 105. sz., 426–442.

⁹ Adalbert Stifter *Der heilige Abend (Karácsony-éj)* című 1845-ben megjelent elbeszélése a szerző *Bergkristall (Hegykristály)* című, 1853-as évszámmal, de már 1852 karácsonyára megjelent írásának első, folyóiratban közölt változata. 1862-ben ugyan megjelent egy Stifter-szöveg magyar fordításban *Karácsony-éj* címmel, vagyis az első változat címével (Adalbert STIFTER, *Költői vázlatok*, Pest, Heckenast, 1862, 365–415), ez az írás azonban a szöveg későbbi, kötetben közölt változatának a fordítása. A későbbi, kötetbeli változatnak az újrafordítása magyarul: Adalbert STIFTER, *Hegykristály = Uő: Hegykristály. Két régi osztrák karácsonyi történet*, ford. TANDORI Dezső, Bp., Eri, 2005, 37–110.

eljárásaival igyekszik összefüggésbe hozni. Mergenthaler biztos kézzel vázolja fel azt a *Wiener Zeitschrift* lapjain kibontakozó művészettudományi és képelméleti konstellációt, amelynek központi darabját szerinte Stifter egy másik elbeszélése, *A Kondor* adja.¹⁰ Mergenthaler rekonstruálja azt a folyóirat-kontextust, amelyben megfogalmazódott a művészet és a képek referenciális státuszára vonatkozó akkoriban aktuális kérdés, amelyet az azidőtájt elterjedő dagerrotípiákkal szembesülve tettek fel egyre többen. Hogy mennyiben érthető Stifter írása ennek a kérdésnek a megválaszolásaként – ti. lehet-e, kell-e egy festménynek vagy irodalmi műnek a valóság helyettesítőjeként, vagyis akkoriban: dagerrotípiaként fellépni –, azt a tanulmányíró a „valódi holdvilágos éjjel”¹¹ megfogalmazás értelmezésén keresztül mutatja be.

Gustav Frank a nézőszekrény szerepét elemzi Christian Dietrich Grabbe *Napoleon oder die hundert Tage [Napoleon, avagy a száz nap]* című színművében. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Grabbe szövegének modernitása nem abban áll, hogy előrevetíti a filmes montázstechnikát, hanem abban, hogy ez a szöveg „jelenetező, olvasásra szánt prózaként” (220) az újfajta ’szubjektív látás’ ábrázolásával a politika és az életvilág terén jelentkező heterogén jelenségek szimultán megjelenítését irányozza elő. Frank úgy jut erre a következtetésre, hogy előzőleg a nézőszekrényre „tudástárgyként” (213), vagyis kulturális tudást hordozó és azt előállító eszközként tekint. Ez viszont csak a módszertani „fókusz” olyan – Frank által egyébként is szorgalmazott – „áthelyezésével” lehetséges, ami az irodalmi vizualitás egyes formáinak (például szövegekben előforduló nézőszekrényképek) leírásától tart a különböző „praxisformák” (203) komplex vizsgálata felé. Utóbbi az érzékelés és ábrázolás azon formáinak összetett bemutatását akarja jelenteni, amelyek együtt járnak a nézőszekényképekkel, főleg az irodalom terén. Ahogy Podewski a maga sajtótörténeti kutatásában, úgy a nézőszekrény úgynevezett „episztémikus dologként” való megragadásán keresztül Frank is megállapítja, hogy az „érezékelés és ábrázolás Laokoón-rendjének átrendeződését” (209) elsősorban a képróza indította be, és az irodalom használatának általa kiváltott új módjai erősítették fel.

Igazán inspiráló, ahogy Christian Schmitt értelmezi az irodalmi csendéleteket lelassított, a dinamizált modern élet alternatíváit kínáló életformák felvázolásaiként. Különösen annak tükrében érdekes ez a megközelítés, hogy a legtöbb képrózaszöveg, amely nagyvárosi életet és nagyvárosi típusokat ábrázol, szintén inkább imitatív, mintsem kritikai olvasói szerepet ír elő, vagyis inkább megtestesítésre, mintsem interpretációra hív fel. Funkció történeti szempontból így az irodalmi életképek és az irodalmi csendéletek egyazon skálának két szélső értékét képviselhetik: amíg az egyik nagyvárosi viselkedésmintákat közvetít, és a nagyváros mindennapi kulturális gyakorlatait alakítja

¹⁰ Ez az elbeszélés két magyar fordításban is rendelkezésre áll: Adalbert STIFTER, *A léghajó = Uő, Költői vázlatok*, Pest, Heckenast, 1862, 197–222. – Adalbert STIFTER, *A Kondor*, ford. BENYOVSZKY Károly, Bp., Franklin-Társulat, 1907.

¹¹ A német eredeti: „wirkliche Mondnächte” (kiem. az eredetiben). Ezt a megfogalmazást az 1862-es fordítás (*A léghajó*) ebben a formában nem tartalmazza, csak az 1907-es újrafordítás (STIFTER, *A Kondor*, i. m., 34).

és normalizálja, addig a másik éppen hogy az ezekből való 'kiszállás' lehetőségeit méri fel. Ebből a szempontból megvilágító erejű, ha a 'lecsendesített' élet státuszát a háztartási lom státuszához hasonlítjuk, vagyis olyan használati tárgyakéhoz, amelyek eredendő használati összefüggésükből – életükből – ki vannak oldva ugyan, de nem egyszerűen halottak, hanem bármikor újraéleszthetők, vagyis újra használatba vehetők. Ezen a ponton persze felmerül a kérdés, hogy vajon a használati tárgyaknak ehhez a státuszához kapcsolódó időbeliség hozzárendelhető-e ilyen egyszerűen egy emberi életformához? Vajon az élet 'lecsendesítésére' tett irodalmi ajánlatok nem azt célozzák-e, hogy a tetszhalálnak ezt az állapotát rögzítsék, és kitolják a végtelenbe ahelyett, hogy fenntartsanak az életbe való visszatérés lehetőségét (az újreredés iránti vágyat)? Vajon nem ezt a gesztust nevezték-e a klasszikus irodalomtörténetek *biedermeier* 'lemondás'-nak és 'rezignáció'-nak? Mindenesetre igencsak meggyőző a lomlét összekapcsolása a látás és figyelem új formájával, amely számára minden részlet egyformán fontos, és amely ennélfogva a dolgok újrafelfedezését a dolgok szimultán befogásán és szemlélésén keresztül teszi lehetővé.

Christian Meierhofer tanulmányát olvasva teljesen megszűnik az a kezdeti hiányérzet, hogy nem kapott elég nagy hangsúlyt azoknak a hatásoknak a bemutatása, amelyet a természetképek irodalmivá tételének Humboldt által kidolgozott eljárásai gyakoroltak a képprózára. Meierhofer dolgozata ugyanis az 1850 körüli tudomány-népszerűsítő próza olyan formáit tárgyalja, amelyeket Humboldt 'természetfestmény' (*Naturgemähle*) elképzelése inspirált. A szerző gazdag anyagon szemlélteti, hogyan szervezik ezt a prózafajtát a 'kép' különböző irodalmi használati, és hogy miként lehet feltérképezni az ilyen szövegeket közlő gyűjteményes kötetek alapján „episztémikus szemlélet és népszerű szemléletesség viszonyát” (270). Ez a diskurzus ugyanis annak idején különös kihívással szembesült: arra kellett különböző stratégiákat kifejlesztenie, hogy azt a természettudományos tudást, amely a maga empirikus bőségében akkoriban már nem lehetett tárgya egészelvű ábrázolásnak, mégiscsak úgy közvetítse a laikus közönség számára, mintha az valamiféle eszként átlátható dolog volna.

Áttekintve a kötetben található összes tanulmányt remélhetőleg sikerült szemléltetni, hogy micsoda sokféleséggel szembesül az, aki a 19. századi képpróza tanulmányozására adja a fejét. Ez az áttekintés talán azt is megmutatta, hogy ehhez a sokféleséghez – amint azt a kötet színre is viszi – módszertani sokféleséggel kell közelíteni, ha nem akarjuk a kategorizálás és tipologizálás műveleteinek erőltetésével erőszakosan homogenozálni a képprózaszövegek különböző országokban és nyelveken egyidejűleg kialakuló, kezdetektől fogva erős varianciát mutató, de sűrű hálózatokba rendeződő korpuszát. Ez a korpusz a maga szinkronitásával, prezentizmusával és hálózatosságával próbára teszi az irodalomtudományos historizálás eljárásait is. Ez *Az ábrázolás optikájának* is a neuralgikus pontja: egy olyan tudományos nyelvet és fogalomkészletet, amely a képprózaszövegek szinkronizált, határokon és nyelveken átívelő hálózatait hivatott leírni, valószínűleg nem lehet kifejleszteni

egyedül német nyelvű szövegeken, vagyis – itt magas színvonalon bemutatott, de mégiscsak – kizárólag szakgermanisztikai távlatban.

Nem utolsósorban ezért is nagy várakozással tekintünk elébe a brémai kutatócsoport következő, az itt bemutatott kötet némely lábjegyzetében és az előzetes megjegyzésben is beharangozott kiadványának, amely *Beschriebenes und Gezeigtes. Literarische und journalistische Text/Bild-Konstellationen im Zeitalter neuer Medientechniken und globaler Wissensextension [1830–1914] [Amit leírnak és amit megmutatnak. Irodalmi és hírlapírói kép/szöveg-konstellációk az új médiatechnikák és a tudás globális terjedésének korában (1830–1914)]* címmel várhatóan még 2019-ben megjelenik ugyanennél a kiadónál, feltehetőleg ugyanebben a sorozatban.

Kelemen Pál

Reichert Gábor: *Megfelelési kényszer. Politikum és esztétikum összefüggései Déry Tibor ötvenes évekbeli művészetében*

Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2018, 294 l.

„A magyar írók képviselőjében belépőjegyet biztosítottunk
részedre a Rajk-tárgyalásra. A jegy átvehető csütörtök este
hattól tízig vagy péntek reggel héttől nyolcig Pajzs elvtársnál,
a miniszterelnökség sajtóosztály vezetőjénél.”

*Losonczy Géza államtitkár levele Déry Tibornak
Budapest, 1949. szeptember 15.¹*

Déry Tibor 1947-ben kivételes lehetőséghez jut, megjelentetik *A befejezetlen mondat* című, akkor már tíz éve készen álló többkötetes regényét. 1948-ban – az elsők között – Kossuth-díjat kap; színházak érdeklődnek a darabjai iránt. Megbízások és felkérések között válogathat, hivatalos küldöttségek tagjaként utazik belföldön és külföldön – Reichert Gábor megfogalmazása szerint az évtizedeken át mellőzött író az új irodalmi értékrend csúcsára kerül (34).

Déry fiatal monográfiáját természetesen a tények mögött rejlő motivációk érdeklik. Az egyik mozgatóerőt úgy nevezhetnénk: érvényesülési kényszer. Déry még 1946. február 9-én levelet írt Lukács Györgynek, a kommunista párt (akkori) vezető teoretikusának, és önmagát tartva „a legjelentősebbnek a ma élő magyar írók között” felpanaszolta a párt kultúrpolitikájától elszenvedett sérelmeket, ugyanakkor érzékeltette hűségét a mozgalomhoz. *A befejezetlen mondatot* eljuttatta Lukácshoz, és a könyv az ő közbenjárására látott napvilágot 1947 könyvnapjára (46–48). Akkor és ott szerencsés fordulatnak látszott, hogy Déry hiúsága összetalálkozott egy másik önérvényesítő erővel, a Szovjetunióból hazatérő (a szovjetunióbeli emigrációt túlélő) Lukácséval. Lukács saját esztétikájához keresett hordozóanyagot, és Déry személyében találta meg az író, akit képesnek tartott arra, hogy elkészítse *a* szocialista realista nagyregényt. A mű „a kommunista párt kultúrideológusai által szorgalmazott realizmusfogalomból kiindulva” az „objektív igazságot” tükröztetve ábrázolja majd a munkásság szenvedéseit és 1945 utáni felemelkedését (49). Déry 1948 nyarán nekifog az anyaggyűjtésnek, és a következő év tavaszán belekezd a többkötetesre tervezett *Felelet* megírásába.

¹ *Déry Tibor levelezése (1945–1950)*, szerk. БОТКА Ferenc, Bp., Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008 (Déry Archívum), 336.

Magyarországon az elmúlt száz-százötven évben az, hogy valaki még életében széles körben ismert íróvá váljék, sokszor feltételezte a *háttér* támogatását. A segítség legtöbbször a politika vagy az irodalompolitika felől érkezett – máskor (akár az előbbiekkel karöltve) családi-ismeretségi kapcsolatok aktivizálódtak. (Igaz, mindig voltak olyanok, akik nem tartottak igényt az *establishment* jóváhagyására, vagy akikkel a mindenkori „rendszer” nem számolt – ez az érvényesüléshez vezető rögzösebb út.) Mindazonáltal a polgári Magyarországon egy közíró valamely párt vagy mozgalom melletti elköteleződése nem szólt „örökre” – a feladatokat sokszor egy-egy napilappal-folyóirattal kötött munkaszerződés határozta meg –, és általában nem merült fel annak igénye sem, hogy a vállalt nézetek a szerző szépirodalmi munkásságában is tükröződjenek. Jobboldaliból gyakran lett baloldali újságíró, és viszont, ezt annak idején konverzióknak mondták.

Déry Tibornak tudnia kellett, hogy a kommunista párt melletti elköteleződése – valójában a szövetség megújítása, hiszen 1918 óta kapcsolatban állt honi és külföldi kommunistákkal – többet jelent, mint afféle munkaszerződés aláírása. Déry ismerte a kommunista mentalitást, a pártfegyelmet, Arthur Koestler a barátja volt, hallott az 1930-as évek szovjet terrorjáról,² majd az 1948-at követő másfél évtizedben neki is többször szembesülnie kell azzal, hogy felajánlkozása „életre-halálra” szól. Készülő műve a párt tulajdona lett, és ő is nem kevésbé: saját személyében. Bizonyos megbízásokat azután ki tud kerülni, másokat nem, bár ezek a munkában 1952-ig nem akadályozzák.

Reichert Gábor az írói hagyatékban fennmaradt dokumentumok segítségével bizonyítja, hogy Déry komolyan vette a Lukácstól kapott módszertani-esztétikai útmutatást.³ A *Feleletben* úgynevezett tipikus hősöket akart megjeleníteni, akik magukban hordják társadalmi csoportjaik jellegzetességeit. Ám a harmincas-negyvenes évek magyar valóságából Déry legkevésbé a proletariátust ismerte, hőseinek kiválasztásához tehát káderjellemzéseket kapott az ÁVH operatív osztályától, majd a számára inspirálónak tűnő személyeket otthonaikban kereste fel (vajon mit gondoltak erről az érintettek?). Déry mindenestre kikérdezte őket, eztán következett a terepmunka: bejárták az egykori helyszíneket, majd az író a jellemzőnek tartott motívumokat egybe dolgozta (54–56). Reichert Gábor rávilágít arra is, hogy Déry az alakok koherenciáját hozzájuk rendelt toposzokkal és apró, cselekvésbeli rituálékkal erősítette, mindemellett az első két kötet szövegéből nagyobb motívumhálózatok is felfejthetők, ezek a regény folytatásában nyerték volna el mélyebb jelentéseiket (64–71).

Déry később menthetetlennek bizonyuló tévedése éppen a tipizálás komolyan vételéből következett. A *Felelet* főhősét, Köpe Bálintot „nem léptette be” az 1945 előtti kommunista pártba, hiszen ez az aktus az akkori párt elenyésző létszámára való

² Lásd Méray Tibor emlékezését = *Kortársak Déry Tiborról*, szerk. és az interjúkat készítette Botka Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994, 88–90.

³ Az okítás valóban megtörtént, lásd *Déry Tibor levelezése (1945–1950)*, i. m., 183, 210.

tekintettel nem minősült volna olyan elhatározásnak, amely a korabeli munkásságot általánosan jellemezte volna. Inkább olyan alakot rajzolt, aki kívülről követi a kommunisták ténykedését, de – ingadozó, tépelődő alkatként – még nem azonosul velük (57–61).

*

„Kedves Révai elvtárs,
külön köszönöm a kézfogást a színházban, jólesett.”

*Déry Tibor levele Révai Józsefnek
Budapest, 1952. szeptember 9.*⁴

1950–1951-re a népfrontos irodalompolitika ideológiailag túlhaladottá lesz, időközben Lukácsot is félreállítják. Reichert Gábor végigköveti, hogy a *Felelet* második kötetének 1952. tavaszi megjelenésétől hogyan sűrűsödnek a Déryt bíráló írások, és bemutatja, hogy a könyv miként kerül az őszi nagy vita kereszttüzebe (84–101). A Rajk-per harmadik évfordulóján, 1952. szeptember–októberében a Révai József vezényletével megtartott többnapos ülésnek tágabb irodalompolitikai vetületei is vannak, egyértelműen a *Felelet* lesz azonban az a munka, amelyben majdnem mindenki találhat kifogásolnivalót. Sokan kényszerítve érzik magukat, hogy Dérybe belerúgjanak, mások úgy gondolhatják, hogy Déryvel szemben amúgy is van törleszteni valójuk, hiszen a megelőző években ő sem viselkedett Grál-lovagként pályatársaival szemben. A leg súlyosabb kifogásokkal a kommunista párt regénybeli ábrázolását illetik: Déry munkáslakjait szociáldemokrata szimpátiák jellemzik, a kommunisták ábrázolása nem vonzó, sőt visszariasztó; Déry az élenjáró munkásokat távol tartja a párttól, egyfajta individualista moralizálást kényszerít egészséges szemléletű hőseire; Déry látásmódja pártellenes, mert elfedi, hogy a tényleges érdekképviseletet a Horthy-rendszerben is a kommunisták látták el; Déry részben kispolgári, részben anarchista tendenciák foglya, *összességében pedig* irodalmi munkákban is érezni kell, hogy az író a proletariátust szereti, a burzsoáziát pedig gyűlöli (96–100).⁵

Világossá lesz, hogy Révai (és a plénum) a kreált kommunista párttörténet illusztrációját várja el, miszerint ők már a harmincas években is jelentős és döntő befolyást gyakoroltak a munkásság életére. Realista ábrázolás!, objektív valóság! – hangoztatják okító célzattal, miközben talmi vágyképeiket akarják viszontlátni (52). Reichert Gábor kitűnően írja le a kollektív érzékcsalódás állapotát: a vitában sokan úgy beszélnek a *Felelet* eseményeiről, mintha azok egykoron valóban megtörténtek volna, ám mintha

⁴ Déry Tibor levelezése (1951–1955), szerk. БОТКА Ferenc, Bp., Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009 (Déry Archívum), 113.

⁵ Megjegyzendő, hogy az őszi értekezletsorozat szó szerinti jegyzőkönyve nem ismert, a *Vita irodalmunk helyzetéről* című 1952-es Szikra-kiadvány a hozzászólásokat szerkesztett változatban adta közre.

Déry a saját világképét rákényszerítené a figurákra, akiket tehát ki kell szabadítani az írói kishitűségből. A *Feleletre* vonatkozó irodalompolitikai ítéletet Révai fogalmazza meg: „javítsa ki és írja tovább. Déry – és általában az írók – ne tartsák magukat világnézeti tévedhetetleneknek. Fogadják el a párt tanácsait” (106).

Déry bizonyára tudja, bárhogyan is alakítaná át a *Felelet* szövegét, és akárhogyan is folytatná, bírálói bizonyára találnának benne kifogásolnivalót. Leveleiben, nyilatkozataiban többször említi, hogy *majd* folytatja a *Feleletet*, *Bálint elindul* címmel azonban a regény első kötetéből készít filmforgatókönyvet. Ebben messzemenően tükrözteti cenzorainak az elvárásait, elhagyja a „dekadens” történetzálakat; a végső változatban, amely már Révai 1953 nyarán bekövetkező bukása után lát napvilágot, az 1930. szeptember 1-jei tüntetés kerül a középpontba a kommunista párt szerepének jelentős túlhangsúlyozásával (118). Mindazonáltal nem tudható, milyen volt Déry eredeti filmterve, ugyanis a szövegen több „szakértő” dolgozott, „a szerzőnek többek között Révai József, illetve a Dramaturgiai Tanács tagjainak módosításait, észrevételeit is bele kellett építenie kényszer szülte művébe” (108).

*

„mindegy, hogy mi is a póráz neve
szenvedély, fizetség, félelem”

Presser Gábor – Sztevanovity Dusán: *Medvetánc*

Az irodalomtörténet kedveli a korszakolást, szeretjük úgy látni egy-egy író alkotói pályáját mint hosszú utazást. Szerzőnk elindul valahonnan, benyomások érik, tapasztalatokat szerez, változik a táj, az évszak, az évtized, majd közlekedési csomóponthoz érkezik, átszáll egy másik járműre és így tovább.

Reichert Gábor rámutat arra, hogy a szakirodalom előszeretettel jelenítette meg az 1950-es évek Déryjét a kommunista tanok által „megtévesztett” irodalmárként, aki azonban „az országban tapasztalt elkeserítő állapotok (igaz, kissé megkésett) felismerése után” végképp kiábrándul a hatalomgyakorlás sztálini mintáiból, és rögvest annak „egyik legfőbb ellenzőjeként” lép fel: „A fejlődésregény csúcspontjaként Déry 1956-os szereplése és későbbi börtönbüntetése tűnnek fel, amelyek mintegy felmentik őt minden korábbi »eltévelyedése« alól, és mintha arra engednének következtetni, hogy a forradalom melletti kategorikus állásfoglalás egy szerves, töretlen erkölcsi fejlődés magától értetődő végkifejlete lenne” (132).

Igazából nem tudjuk, mikor mit gondolt Déry – mint ahogy egyetlen emberről sem tudható pontosan, hogy az adott helyzetben mi jár a fejében. Déry 1953–1954-es művei alapján is csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy az író miként élte meg a kultúrpolitika és a közélet változásait: mindez valódi szembesülés volt-e, vagy újabb, megjátszott idomulás. Feltételezések helyett Reichert Gábor ezen évek

jellegadó műveihez is poétikai elemzésekkel közelít, amelyekből nyilvánvaló, hogy Déry ugyan jelzi elhatárolódását korábbi, „vonalas” módszertanától, ám mindez nem jelent egyértelmű és világos szakítást. A *Simon Menyhért születése* című kisregényről a beavatottak már megjelenésekor tudták, hogy „bravúrstikli”⁶ tehát a túllihegett szocialista realizmus itt: műfajparódia. Valóban, az elbeszélő fontoskodása a történet igazságtartalma körül, leckefelmondó igyekezete, a kommunista ethosznak a narrációtól el-elszakadó dicsőítése akár ironikus is lehet – ám miként Reichert Gábor rámutat, ezt az ironiát az értelmezések csak később regisztrálták (135–136). A korabeli olvasók egy része meglepődéssel nyugtázta, hogy az író végre rátalált a helyes útra, míg mások viszolygással fogadhatták a hurraóptimista alkotást.⁷ Szintúgy kideríthetetlen, mit érzett az 1954-ben bemutatott *A talpsimogató* című Déry-egyfelvonásos közönsége: a mű nyelvhasználata kétségkívül a pártzsargont parodizálja – és ezáltal a gondolkodás és a közbeszéd torzulásaira is rámutat –, ugyanakkor „bajosan tudnánk bármiféle nyílt ellenzéki séget rábizonyítani az egyfelvonásos szövegére” (186). Ma *A talpsimogató* optimistának szánt befejezése is inkább kiábrándító. Igen, a feltörekvő fiatalok valami csekélységet korrigáltak a primitív hülyeség végtelen tengerében. De szembesült-e a korabeli néző azzal, hogy ezek az egyetemista fiatalok a jelszavakon és a brosúrák kivonatolt tartalmán kívül nem tudnak semmit, fogalmuk sincs arról, hogy mivel akarják helyettesíteni azt a polgári kultúrát, amelyet eltörlésre ítélték, és amelyet a nevükben felszámoltak. Mindez valóban csak „irányított élcélődés”: a hatalom ösztönözte bizonyos társadalmi problémák felmutatását, ám a kiválasztott szerzőknek „kínosan kellett ügyelniük arra is, hogy a feltárás során ne hatoljanak mélyebbre a felszínes igazságok megfogalmazásánál” (163, 170).

1954 nyarán a *Három nap az Aranykagylóban* című négykezes kisregény írása közben Déry és Örkény számára is tudatosulnia kellett, hogy az irodalmi viták összekacsintó emlegetése, a párttitkár mumusként való felléptetése, a hatalommal szembeni enyhe tiszteletlenkedés kevés mindannak megragadására, ami az országban a fordulat éve után történt (és amihez ők is a nevüket adták). Gondoljuk el, ha Déry ragaszkodott volna ahhoz, hogy a tipizálás módszerét alkalmazva szól az 1952-es évről, akkor 1954 nyarán milyen témát kellett volna választania. A szocializmus által előidézett erkölcsi leépülés, önfeladás és undor majd csak a következő évek novelláiban és kisregényeiben jelenik meg (*Niki, A téglafal mögött, Vidám temetés, Szerelem*). A dolog pikantériája ugyanakkor, hogy ez előbbi művek egy részét Déry Lukács Györgyék ábrahámhegyi villájában, illetve a balatonaligai Reprezentációs Üdülőben írja meg.⁸ De előtte még

⁶ Lásd Makk Károly emlékeztését = *Kortársak Déry Tiborról*, i. m., 77–83, i. h. 77.

⁷ A három falu összefogását demonstráló kisregény tárgyi világa is árulkodó, a (többnyire nem működő) telefont leszámítva olyan, mintha az emberek a *Fekete gyémántok* korában élnének. Másfelől a vajúdo kismamához való feljutáshoz miért nem kértek egy tankot a Magyar Néphadseregtől, vagy, ami még csodálatosabb lett volna, az ideiglenesen hazánkban állomásozó problémamegoldóktól?

⁸ *Déry Tibor levelezése (1951–1955)*, i. m., 307–310, 345.

levelet ír Rákosinak, és pontokba szedve felsorolja a párt kultúrpolitikájától a megelőző időszakban elszenvedett sérelmeket, ugyanakkor érzékelteti hűségét a mozgalomhoz.⁹

Déry furcsa, párhuzamos vállalkozásai eminensen rekonstruálódnak Reichert Gábor könyvében. A szerző a Déry-hagyatékban megtalálta azokat a jegyzőfüzeteket, amelyek bizonyítják, hogy az író – miközben határozottan közeledik Nagy Imre köréhez, majd szerepet vállal a Petőfi körben – a *Felelet* folytatásáról sem mond le: jegyzeteket bővít, a történetbe illeszthető élményeket rögzít (229–231). Ismét azon tépelődik, hogy Köpe Bálint sorsát miként alakíthatná tipikussá, döntéseiben miként mutathatná fel a történelmi szükségszerűséget (236–238). Mindazonáltal nem jut végleges elhatározásra, ám 1955–1956-ban írt novelláiban – vagy például a hatvanas évek elején készült *Számadás*ban – korábbi „típusainak” sorslehetőségei, illetve választásai is tükröződnek (246–264).

Déry 1971 őszén szerződést köt a Magyar Televízióval a *Felelet* megfilmesítésére. Az általa készített forgatókönyv – és annak a PIM-ben található vázlatai – „komoly előkészületekről és alaposan végiggondolt szerkezetről” tanúskodnak (267). Déry a film nagyobbik hányadában az eredeti szöveghez ragaszkodik, a legtöbb helyen kimásolja a párbeszédet az általa használt kiadásból. Kivéve a mű zárlatát. Déry hősei a sorozat végére elszigetelődnek, útjuk nem folytatható: „Dacára ugyanis annak, hogy a szerző hangsúlyozottan a harmincas évek közállapotairól (vagyis egy, a szöveg keletkezési idejében egyértelműen embertelennek bélyegzett korról) mond ítéletet, nem lehet nem észrevenni azt a mélyről jövő defetizmust, amely az utolsó epizódokban áthatja a szereplők gondolatait és cselekedeteit. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a sorok között az idős Déry kiábrándultságát is felismerni véljük” (270).

*

Édes kis Böbe,
ne légy elkeseredve, igazad van, s ezért ígérem,
hogy ha ez a szar R[enault] nem hódít meg, akkor jövő ilyenkorra
kicseréljük egy *sokkal* jobb kocsira.
Hűséges híved
D. T.
Opelre, Citroenre, stb.

*Déry Tibor levele feleségének, Kunsági Máriának
Budapest, 1971. ápr. 3.¹⁰*

⁹ Déry Tibor – Rákosi Mátyásnak. [Budapest, 1955. május 10.] = *Déry Tibor levelezése (1951–1955)*, i. m., 304.

¹⁰ *Három asszony: Déry Tibor levelezése Pfeiffer Olgával, Oravecz Paulával és Kunsági Máriával*, szerk. BOTKA Ferenc, Bp., PIM, 1995 (Déry Archívum), 196.

Minden ember számára adódik néhány olyan vállalkozás, amely életének egy-egy hosszabb szakaszát meghatározza. A kisember „nagy történeteiről” persze nem sokan tudnak, sokszor ő maga sem szembesül a vele megesett dolgokkal. Ám a *Felelet* próbatétele jól dokumentált, és Déry 1956-os szerepvállalása sem érhető meg nélküle.

Ezeket a történeteket időről időre újrainterpretálva el kell mondani. Tanulságul és figyelmeztetésül is. Reichert Gábor ökonomikusan foglalja össze mindazt, ami Déry szépírói pályáján 1945 és 1955 között történt, de könyvének önálló hangsúlyai jól felismerhetők. Az általa bemutatott fejlemények, fordulatok tanulságainak levonását sokszor az olvasóra bízta – én legalábbis így éreztem. Nem akar mindent a bizonyosságig vinni, mindig tudható azonban, hogy a tárgyhoz kapcsolódó különlegesen bő forrásanyagban az érdeklődő hol találhat további támpontokat.

Aki többé-kevésbé rejtve marad előttünk, mindig, az az ember, aki felkelés után vagy elalvás előtt gondol valamit a saját sorsáról.

Úgy is mondhatnánk: *felkelés* után, *elalvás* előtt.

Déry sok tekintetben kalandor volt, szerencsejátékos és nem kevésbé szélhámos. Szenvedélyesen játszhatott, sokszor a szabadsága, olykor az élete volt a tét.

Kosztolánczy Tibor

Média- és kultúratudomány. Kézikönyv, szerk. Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás, Tamás Ábel

Budapest, Ráció, 2018, 236 l.

A rendszerváltás óta a hazai bölcsészettudományi képzés és kutatás is intenzíven bekapcsolódott a nemzetközi irányzatok véráramába, ami számos szerkezeti és módszertani átalakulást eredményezett. Ezeknek a változásoknak az egyik legfontosabb indikátora a multidiszciplináris megközelítések elterjedése és ezek összehangolódása egy kultúratudományos megközelítés ernyője alatt. Eddig ennek az átfogó léptékű változásnak nem volt magyar nyelvű kézikönyvformában elérhető összefoglalása. Ezt a hiányt hivatott pótolni a 2018-ban megjelent *Média- és kultúratudomány* című kötet, amely az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport koordinálásával jött létre számos egyéb tudományos műhely bevonásával.

A címben olvasható „média-(tudomány)” és „kultúratudomány” fogalmak első olvasatra világosan körülhatárolható témamegjelölésnek tűnhetnek, ám jelentésük vizsgálatkor az egyértelműség látszata gyorsan szertefoszlik. Már az összetétel első felét képező „médiatudomány” fogalom is ambivalens tárgynak mutatkozik, mind a hazai, mind a nemzetközi szóhasználatban. Egyrészt jelöli a tömegmédia és a kommunikációelmélet társadalomtudományos irányultságú vizsgálatát, amely elsősorban a nyomtatott és elektronikus sajtó, a rádió, a televízió és az online média történetével, elméleteivel, esztétikájával és társadalmi funkcióival foglalkozik. Leginkább ilyen értelemben fordul elő a magyar felsőoktatásban meghirdetett *Kommunikáció- és médiatudomány* stúdiumok szakeírásaiban is. Másrészt ugyanakkor a kifejezést egy sokkal tágabb kutatási terület megjelölésére is használják, ami a nyelvtudomány, a hermeneutika és a komparatiztika alapjaira építve magát a kommunikációs közvetítettség állapotát helyezi vizsgálatainak középpontjába. Hasonlóan ambivalens, hogy a címben szereplő „és” kötőszó mellérendelő viszonyt jelöl-e (ez a társadalomtudományos megközelítés esetében lenne indokolt), vagy az utóbb említett gondolatkörben rész-egész viszonyban állnak.

Segít a dilemma feloldásában az előszó fogalmi áttekintése, ahol a *cultural studies*, illetve a *media studies* kapcsolódási pontjai mellett elsősorban a német szellemtudományokból kifejlődött Medienwissenschaft és Kulturwissenschaft mint inspirációs forrás emelkedik ki, ami rögtön jelzi is a kötet elsődleges orientációs irányát. A kötet szócikkeiből is kiderül, hogy a szerzők által követett tematika a német kultúratudományon belül a germanisztika és a komparatiztika hagyományából építkező

Medienkulturwissenschaft érdeklődési köreivel mutatja a legtöbb rokon vonást, ezen belül is leginkább azon irányzatokéval, amelyek a diszciplína kialakulásában fontos szerepet játszó film- és színháztudomány mellett az irodalmi szövegekre és az írás mediális aspektusaira fókuszálnak. Ezek az elméletek a *cultural studies* irányzatokkal ellentétben nem a kultúrába való beágyazottságot, hanem a kultúra által való teremtettséget helyezik vizsgálódásaik homlokterébe.

Jól jelképezi ezt a konstruktivista fókusz a huszadik századi német médiatudomány egyik alapító atyjának, egyben a kötet egyik leggyakrabban idézett szerzőjének, Friedrich Kittlernek az életműve is. Kittler pályáját germanista irodalomtudósként kezdi, majd a lacani pszichoanalízis, a derridai grammatológia és a foucault-i diskurzusanalízis útvonalán át jut el az irodalmi kommunikáció kulturális kontextusainak médiatörténeti szempontú vizsgálatához. Életművének egyik központi fogalma, a „kulturtechnika” arra világít rá, hogy minden diskurzus egy sajátos, időben változó technomediális közegben jön létre, olyan „szimbolikus gépezetek” produktumaként, amelyek nemcsak rögzítenek és tárolnak valamit, hanem ezzel egy időben a McLuhani értelemben konstruálják is azokat.

Mindezek alapján a kötet címében szereplő médiatudomány fogalom jelentése közelebb áll az etimológiai értelmezésből levezethető közvetítettséghez vagy „medialitás”-hoz, míg a köznyelvi értelemben vett médiához csak áttételesen, kulturális kontextusként kapcsolódik. Fókuszában azok a kortárs elméletek vannak, amelyek a médiatechnikák közlési folyamatokban játszott szerepét tematizálják, miközben tágabb kontextusként összegyűjtik azokat az időben távolabb elhelyezkedő szerzőket és fogalmakat, amelyek ismerete elengedhetetlen ennek a kurrens szemszögnek a mélyebb megértéséhez. Ez a tágabb megközelítés teszi lehetővé, hogy a kultúra- és médiatudomány összefüggésrendszerei általánosságaikban is kibontakozhassanak, és legfontosabb jelenségeik panorámajellegű bemutatása megvalósulhasson.

Ugyanakkor ennek a nyíltan vállalt mediális tematikának az is a következménye, hogy több, a kortárs irodalomelméletben és kultúratudományban kurrens és releváns téma és megközelítésmód kikerült a válogatás spektrumából. Az angolszász *cultural studies* irányzatokban fontos szerepet játszó identitáspolitikára szakosodott iskolák, a klímaváltozás egyre inkább központivá váló tematikája mentén erősödő ökokriticizmus, a globális viszonyrendszerek értelmezésének a szempontjából kiemelt fontossággal bíró posztkoloniális diskurzus, a hagyományos tömegkommunikációs struktúrákat alapjaiban felforgató új média vagy a „digitális fordulat” után megerősödő és a „webkettes fordulat” által még szélesebb kutatási terepet nyerő digitális bölcsélet csak pár mondat vagy bekezdés erejéig képviselteti magát. Ezek alapján elmondható, hogy saját programjának tekintetében valóban hiánypótló és áttekintő jellegű munkáról van szó, a cím által sugallt általános összefoglalás azonban csak a fent részletezett kontextus viszonylataiban valósul meg.

A kézikönyv négy nagy egységre tagolódik. Az első, legterjedelmesebb fejezet *Jelenségek* cím alatt tizennégy, egyenként tíz-húsz oldal terjedelmű, ábécérendbe szedett szakcikket tartalmaz a legfontosabbnak kiemelt fogalmakról (Anyag / Cultural Studies / Ember / Emlékezet / Filológia / Hálózat / Identitás / Írás / Kibernetika / Közvetítés / Kultúratudomány / Tér / Test / Vizualitás). Az egyes címszavak további négy alfejezetre bomlanak: a *Felütésben* egy egyedi jelenség mint instancia vagy exemplum kerül a fókuszba, a *Fogalomtörténet* retrospektív panorámát ad az előtörténetről, a *Kontextusok* rész beágyazza a párhuzamos iskolák és tematikák közé, a *Kultúratudományi jelentőség* pedig körüljárja a hatástörténetet.

A második, *Fogalmak* címet viselő fejezetben huszonhat rövidebb téma jelenik meg egyenként négy-tizenkét oldal terjedelemben (Általános alfabetizáció / Apparátus/diszpozitívum / Archivum / Aura / Diagrammatológia / Esettörténet / Feldolgozás – tárolás – továbbítás / Gyakorlat / Hang / Hangulat / Hibriditás / Intermedialitás / Jel-zaj-arány / Könyv / Kultúra / Kultúrtechnika / Latencia / Médium / Performativitás / Szimbolikus – Imaginárius – Valós / Szimulákrum / Színrevitel / Technika / Technotext / Testtechnika / Tömegmédium). A harmadik, *Szerzők* címet viselő egység rövid összefoglalót ad a medialitáselmélet szempontjából legfontosabbnak ítélt tudósok életművéről (Pierre Bourdieu / Jacques Derrida / Vilém Flusser / Michel Foucault / Friedrich Kittler / Jacques Lacan / Niklas Luhmann / Marshall McLuhan). A negyedik, *Művek* című fejezet pedig tizennégy kulcsfontosságú szöveget ismertet négy-nyolc oldal terjedelemben. Érdeemes megemlíteni, hogy míg a *Szerzők* fejezetben tárgyalt tudósok mindegyike az elmúlt évszázad első felében született, és csak ketten éltek meg közülük a 21. századot, addig az utolsó fejezetben több ma is élő és alkotó szerző munkája is helyet kapott (N. K. Hayles, S. Krämer, J. Svenbro, D. Mersch, B. Latour, R. Grusin, J. D. Bolter). Ezek a rövid összefoglalók hozzájárulnak a kapcsolatot a szigorú értelemben vett kortárs kutatással, míg a többi szöveg a jelenkori kutatási irányzatok 20. századi, mára klasszikusnak számító elméleti törzsanyagát mint kontextust ismertetik.

A szócikkekről általánosságban elmondható, hogy magas bevonódási szintet igényelnek, sok témát és kevés rémát alkalmaznak, és ezért erősen próbára teszik az olvasó felkészültségét és koncentrációképességét egyaránt. Ezért kiemelten hasznos lehet a kötet olyan oktatók és kutatók számára, akik már számos irányzat és megközelítésmód narratíváját ismerik, de a teljes képpel még nem rendelkeznek, és tudásukat szeretnék egy magasabb szintű összefüggérendszerrel bővíteni. Hasonlóan nagy szolgálatot tehet olyan szakemberek számára, akik témájukat új szemszögből szeretnék értelmezni vagy láttatni, és nyitottak a mediális elméletekre. A nyelvi és fogalmi nehézségi fok kapcsán ugyanakkor felmerülhet, hogy a kötet írásai pár jól olvasható, összefoglaló szöveg kivételével az alapképzésben szinte egyáltalán nem, mesterképzésben pedig csak alapos elemző és feldolgozó munka mellett alkalmazhatók.

Összegzésképp elmondható, hogy olyan kézikönyvet tarthat a kezében az olvasó, amely a hazai bölcsészettudományokban az ezredforduló óta egyre inkább teret nyerő kultúratudományos átalakulás elméleteinek első nagy szabású, sok szakértőt bevonó, összefoglaló jellegű áttekintése. Bár a kulturális medialításra helyezett egyedi fókusza miatt nem képviselheti reprezentatív módon a tárgyalt diszciplínák sokszínűségét, mégis éppen ezen fókuszáltságának, illetve a kurrens kutatásokhoz közvetlenül kapcsolódó szövegeinek köszönhetően válhat a közeljövőben számos oktató, kutató és doktorandusz számára az első számú metodológiai kiindulóponttá és alapvető jelentőségű inspirációs forrássá.

Pölcz Róbert